

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ  
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ISSN 2520-6346

# ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧІ СТУДІЇ

Збірник наукових праць

Випуск 1(59)



MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE  
TARAS SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY OF KYIV

ISSN 2520-6346

# LITERARY STUDIES

Collection of scientific works output

Issue 1(59)



Подано наукові праці викладачів, аспірантів, магістрів, у яких досліджуються актуальні питання сучасного літературознавства та компаративістики.

Для науковців, викладачів, студентів закладів вищої освіти.

<b>ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР</b>	<b>Н. В. Науменко, д-р філол. наук, проф.</b>
<b>НАУКОВИЙ РЕДАКТОР</b>	<b>Г. Ф. Семенюк, д-р філол. наук, проф.</b>
<b>ЗАСТУПНИК ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА</b>	<b>Н. М. Гаєвська, канд. філол. наук, проф.</b>
<b>РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ</b>	<b>В. В. Берковець, канд. філол. наук, доц.; Т. І. Гундорова, д-р філол. наук, проф., чл.-кор. НАН України; О. В. Деменчук, д-р філол. наук, проф.; Н. В. Мафтин, д-р філол. наук, проф.; Л. В. Мацевко-Бекерська, д-р філол. наук, проф.; Е. М. Свенцицька, д-р філол. наук, проф.; Т. І. Ткаченко, д-р філол. наук, доц.; Іво Поспішил, д-р філол. наук, проф. (Чехія, Брно, Університет Масарика); В. О. Соболев, д-р філол. наук, проф. (Польща, Варшавський університет); С. П. Гриценко, д-р філол. наук, доц.; Г. М. Жуковська, канд. філол. наук, доц.; І. С. Заярна, д-р філол. наук, проф.; Л. Я. Мірошніченко, д-р філол. наук, проф.; Ю. Л. Мосенкіс, д-р філол. наук, проф.; І. Л. Покровська, д-р філол. наук, доц.; І. Л. Приліпко, д-р філол. наук, доц.; О. М. Сліпушко, д-р філол. наук, проф.</b>
<b>Адреса редколегії</b>	<b>Інститут філології, 6-р Т. Шевченка, 14, Київ, 01030 ☎ (38 044) 239-34-71</b>
<b>Рекомендовано</b>	<b>Вченою радою Інституту філології 29.10.19 (протокол №3)</b>
<b>Зареєстровано</b>	<b>Міністерством юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію, серія KBN№16157-4629P від 11.12.09</b> <b>Включено до Переліку наукових фахових видань України (наказ Міністерства освіти та науки України №1328 від 21.12.15)</b>
<b>Засновник та видавець</b>	<b>Київський національний університет імені Тараса Шевченка, ВПЦ "Київський університет". Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02</b>
<b>Адреса видавця</b>	<b>ВПЦ "Київський університет" (кімн. 43), 6-р Тараса Шевченка, 14, Київ, 01030 ☎ (38 044) 239 31 72, 239 32 22; факс 239 31 28</b>

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали.

© Київський національний університет імені Тараса Шевченка,  
ВПЦ "Київський університет", 2020

This collection contains scientific articles written by professors, PhD students, masters. These articles concern current issues of contemporary literary studies and comparativistics.

For scientists, faculty members, students of higher education institutions.

<b>EDITOR-IN-CHIEF</b>	<b>N. V. Naumenko, Dr Hab., Prof.</b>
<b>SCIENTIFIC EDITOR</b>	<b>G. F. Semenyuk, Dr Hab., Prof.</b>
<b>VICE-EDITOR-IN-CHIEF</b>	<b>N. M. Haievskva, PhD, Prof.</b>
<b>EDITORIAL BOARD</b>	<b>V. V. Berkovets, PhD, Associate prof.; T. I. Hundorova, Dr Hab., Prof., Active corresp. member NAS Ukraine; O. V. Demenchuk, Dr Hab., Prof.; N. V. Maftyn, Dr Hab., Prof.; L. V. Matsevko-Bekerska, Dr Hab., Prof.; E. M. Svetsitskaya, Dr Hab., Prof.; T. I. Tkachenko, Dr Hab., Associate prof.; Ivo Pospishyl, PhD, Prof. (Czech, Brno, Masaryk University); V. O. Sobol, Dr Hab., Prof. (Poland, Warsaw University); S. P. Hrytsenko, Dr Hab., Associate prof.; H. M. Zhukovska, PhD, Associate prof.; I. S. Zaiarna, Dr Hab., Prof.; L. Ia. Miroshnychenko, Dr Hab., Prof.; Yu. L. Mosenkis, Dr Hab., Prof.; I. L. Pokrovska, Dr Hab., Associate prof.; I. L. Prylipko, Dr Hab., Associate prof.; O. M. Slipushko, Dr Hab., Prof.</b>
<b>Editorial board address</b>	<b>Taras Shevchenko Blvd., 14, Kyiv-030, 01030 Institute of Philology; tel.: (38 044) 239-34-71</b>
<b>Recommended by</b>	<b>Academic Board of Institute of Philology October 29, 2019 (protocol №3)</b>
<b>Registered by</b>	<b>Ministry of Justice of Ukraine Certificate of State registration, serial number KBN№16157-4629P (December 11, 2009) Included into the List of Scientific Professional Editions of Ukraine (Order of Ministry of Education and Science of Ukraine, protocol №1328, December 21, 2015)</b>
<b>Founder and publisher</b>	<b>Taras Shevchenko National University of Kyiv, Publishing house "Kyiv University". Certificate included in the State Register ДК № 1103 від 31.10.02</b>
<b>Publisher address</b>	<b>Kyiv University Publishing and Printing Center (off. 43), 14, Taras Shevchenka blv., Kiev, 01030, Ukraine, ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; fax 239 31 28</b>

Authors of published materials take full responsibility for the content of their papers, including the accuracy of the published facts, quotations, economic and statistical data, proper nouns, and other data. The editorial board reserves the right to edit the submitted materials.

© Taras Shevchenko National University of Kyiv  
Publishing house "Kyiv University", 2020

**Н. М. Гасвська**, канд. філол. наук, проф.,  
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

## **ЖІНКИ-ПИСЬМЕННИЦІ В ОЦІНЦІ П. КУЛІША: ТВОРЧІ ТА ОСОБИСТІ КОНТАКТИ**

*Проаналізовано листи й твори П. Куліша, які дають можливість простежити всю біографію письменника, весь його творчий шлях, особисте життя. Розглянуто різні аспекти його творчості, але було наголошено на епістолярній спадщині П. Куліша, яка чи не найяскравіше проливає світло на цю проблему.*

**Ключові слова:** аспекти, епістолярна спадщина, емансипація, автобіографізм, літературний процес, контакти.

Грунтовну роботу в контексті зазначеної проблематики пророблено О. Федоруком. Його книга "Пантелеймон Куліш. Листи до М. Д. Білозерського" (1997) охоплює значний період (1842–1869) та "проливає світло" і дає можливість для дослідження суспільних та літературних процесів XIX ст., у яких П. Куліш брав активну участь. Цікавими є праці Є. Нахліка про письменника.

Кулішеві листи загалом – це своєрідний роман у листах, роман-хроніка, композиційно не чіткий, мозаїчний, як і саме життя, але, головне, – правдивий і досить психологічно-емоційний. У цьому сенсі вони є самодостатнім жанром, головний герой яких – "гарячий Куліш" – розвивається, долаючи суперечності власної душі та середовища, переживає радіщі, злети, падіння, конфлікти, особисті драми та розчарування, – через неспіввіднесеність себе з оточенням, своїх задумів з їхньою реалізацією цей герой живе діяльним, неспокійним, іноді подвійним життям, сповненим різних пригод і небезпек. Роман виглядає більш цілісно у межах одного адресата, особливо, коли ним є жінка (як Милорадовичівна чи Рентель), і коли Куліш виступає героєм "роману", – тоді можна простежити і певну його структурну завершеність [Федорук, 1997, с. 7].

Свою увагу звернемо на контакти П. Куліша, зокрема його листи до жінок-письменниць, які жили в ту епоху і відіграли певну роль в житті письменника. Саме жінки впродовж життя

"супроводжували" П. Куліша. Це були різні люди за інтелектом, освіченістю, темпераментом, зовнішністю. Ці чинники мали значення для П. Куліша. І він про це щиро пише. Звичайно, перш за все, це листи до Ганни Барвінок, їх найбільше.

Познайомився П. Куліш з Лесею Білозерською (Ганною Барвінок) через її брата Василя Білозерського. Вони разом поїхали до Мотронівки, де вперше Куліш і зустрічає свою майбутню дружину. Як пише О. Федорук, стосунки між Кулішем і Лесею склалися не просто. Причиною цьому стала старша сестра Лесі, якою спочатку захопився Куліш, але згодом вона вийшла заміж. Куліш лише пізніше звернув увагу на Лесю, але це було згодом, коли він вдруге приїхав до Мотронівки. Леся йому сподобалася, і він посватався до неї, але мати відмовила йому, хоч Леся була небайдужа до П. Куліша. Трохи "ображений" П. Куліш намагається забути Лесю, тим більше, що з'являється нове захоплення – Олею Плетньовою. Але П. Куліш вчасно зрозумів, що він не буде з нею щасливим, надто різні вони в усьому. А тому він робить вибір на користь Лесі. В скорому часі, повертаючись до Петербурга, він відвідав Мотронівку. Ця поїздка на хутір була більш вдалою за попередню. Леся подала йому рушники. Її мати вже не була проти одруження дочки з П. Кулішем. 24 січня 1847 р. в Оленівці у Воздвиженській церкві молодих повінчали. Старшим боярином на весіллі, як відомо, був Тарас Шевченко.

У листі до Плетньова, редактора журналу "Современник", Пантелеймон Олександрович писав: "Жінки створені для того, щоб зробити з нас сократів". І тут він мав рацію. Його дружина – українська письменниця Ганна Барвінок (один із псевдонімів Білозерської) не руйнувала, а "створювала", "вимальовувала" свого чоловіка впродовж багатьох літ подружнього життя. І завдяки цій надзвичайно мудрій українській жінці світ побачив у постаті П. Куліша великого українця, талановитого митця, якому судилося відіграти велику роль в українській культурі.

Їхній шлюб витримав чимало випробувань, особливо коли Олександра Михайлівна захворіла. У той час Куліші жили в Києві, її хвороба набула загрозливого характеру. "Дружині моїй все гірш, – писав Куліш до Тарновського 15 грудня 1855 р. А пізніше, 1856 р. повідомляв М. Білозерського: "Саша опасно

больна, я не вихожу нікуди из дома и у себя никого не принимаю... Саша больна с самого приезда в Киев, но иногда казалась здоровою. Теперь же несколько дней не встаёт с постели, ничего не ест и спит мало от разных болей. [...]. Лучший медик в Киеве, Меринг, уверяет, что болезнь не опасна. Это расплата за множество горестей, которые она испытала в жизни. Медик говорит о нервах, которые в медицине составляют покамест камень преткновения для ума человеческого" [Куліш, 1997, с. 142].

Нервова хвороба Олександри Михайлівни межувала з божевіллям. П. Куліш із тривогою слідкував за перебігом цієї хвороби. Як видно з його листування, він сподівався, що дружина видужає. "Зі мною, – писав Куліш, – такий жах робиться, що могу захворіти або збожеволіти".

Причиною хвороби, як пише сама Г. Барвінок, було байдуже ставлення чоловіка до неї, яке викликало в Олександри Михайлівни почуття непотрібності. "Я не потрібна нікому! – казала Олександра Михайлівна. – Важко бути тягарем!". Вона захворіла, коли побачила, що любов "пройшла", що на неї Пантелеймон Олександрович перестав звертати будь-яку увагу, перестав нею цікавитися, почав уникати її товариства і призвичаївся обходитися без неї. Це було надзвичайно боляче для Олександри Михайлівни. Адже її життя повністю було віддане і підпорядковане лише йому. На жаль, П. Куліш в той час це майже не усвідомлював.

31 січня 1856 р. Куліш писав до Миколи Білозерського: "Саша поправилась, но всё ещё лежит в постели. Только искусство Меринга, человека благороднейшей натуры, спасло её" [Куліш, 1997, с. 145].

Зміни в поглядах П. Куліша на жінку, його захоплення емансипованою Марко Вовчок, Милорадовицівною, Рентель, П. Глібовою та ін. завдавали страждань Олександрі Михайлівні. Г. Барвінок намагалася зрозуміти П. Куліша, все йому пробачала і все більше зосереджувалася на домашніх, "хутірських проблемах". Їй були притаманні надзвичайна терпеливість, невибагливість, жертвовність заради П. Куліша.

Тільки із часом П. Куліш по-справжньому оцінить жертовність жінки, яка так віддано його кохала. І це тоді, коли він сповідався у своїх листах про романи з Милорадовичівною, Рентель, Глібовою, Марком Вовчком.

Дивує те, що жертовність і всепрощення Г. Барвінок були добровільними. Вона поділяла погляди Куліша на шлюб у тому сенсі, що подружжя повинно почувати себе вільними, мусять бути з обох боків моральні самопожертви, на жінку покладалися більші обов'язки щодо збереження сім'ї, ніж на чоловіка.

Куліш в автобіографічній статті "Жизнь Кулиша" писав про свою дружину: "Жінка ні в чому його не винна, і чого він бажає, тим вона рада з душею поступитись. Їй аби його бачити та чути"; "Самобичування, почуття провини перед дружиною руйнували благородну від природи Кулішеву натуру, усі його захоплення закінчувалися розчаруваннями" [Оленівська, 2000, с. 63].

У доброму і щирому серці Ганни Барвінок не могли жити поряд кохання, біль і зрада – людські почуття, якими не можна з доброї волі поступитися. Душевна хвороба Г. Барвінок, причиною якої був саме П. Куліш, час від часу загострювалася. "Життя знищило її, уберігши мене", – зізнавався пізніше П. Куліш.

Як відомо, у житті Куліша, крім його дружини, були й інші жінки: Оля Плетньова, Параска Глібова, Марко Вовчок, Леся Милорадович та Ганна Ректель. Контактуючи з П. Кулішем, кожна з них по-своєму впливала на письменника, але і він на зазначених жінок мав вплив, по-різному на них реагував.

З Параскою Глібовою Куліша пов'язують декілька романтичних тижнів у Києві. У червні 1860 р. Куліш оселяється в Чернігові. Тут він найближче зійшовся з Леонідом Івановичем Глібовим та Степаном Даниловичем Носом. Саме у Чернігові зав'язався роман Куліша з дружиною Глібова – Параскою. Як казав сам Куліш, кохання починалося "гаряче й сліпо". У той час письменник відчував себе на вершині щастя. Він казав Глібовій: "Ви зробили мене юнаком!", "Я убедился, как нежно и глубоко я Вас люблю. Если и никогда уж мы не свидимся после нашей разлуки, я всегда буду любить Вас и с благодарностью вспоминать грустные и вместе восхитительные часы, проведенные с Вами наедине..." [цит. за: Ємельянова, 2001, с. 255]. Після двох



тижнів перебування в Чернігові Куліш виїжджає до Києва. Тут він знову зустрічається з П. Глібовою. У цей час він каже їй: "В Києві ви знайшли дружбу, що незмінно тягнеться до цього часу і тягнутиметься вічно" [цит. за: Ємельянова, 2001, с. 256]. П. Куліш не зважав на ситуації, які не завжди могли б його виправдати. Скажімо, стосунки з П. Глібовою могли б повернутися в іншому ракурсі. І лише завдяки виваженості і шляхетності Леоніда Глібова він уник вимушеного розриву з дружиною. Адже, якби Глібов не запропонував жінці повну свободу, а змусив вирішувати, вона під впливом захопленості, могла б вибрати Куліша. Але, очевидно, Кулішеві було приємно, що він користується популярністю в жінок, і він не завжди реально оцінював свою поведінку, яку не завжди можна було виправдати.

Куліш провів у Києві два тижні, проживаючи в Європейському готелі № 25. Про це ми дізнаємося з його листа до Глібова. Швидко закінчився цей щасливий епізод у житті Пантелеймона Куліша, пов'язаний з Києвом та коханою жінкою. Деякий час Пантелеймон ще буде писати листи Парасці, що свідчать про його глибоку приязнь до цієї жінки. Але згодом, повернувшись до Петербурга, Куліш одразу повертається до свого звичайного способу життя, хоч спогади про Параску Глібову залишаться назавжди. У своїх листах до неї він писав: "Ви мене помолодили в Чернігові, але коли я поринув у свою сферу, знов зробився таким, як був раніш. У Вас в Чернігові яюсь молодо живеться, але так не можна жити завжди. Обіймаю Вас і міцно цілую. Любіть мене, скільки я цього вартий. Я не вартий великої любові: я надто розкидаюсь в усі боки" [цит. за: Ємельянова, 2001, с. 256].

У листі від 23 грудня 1860 р. Куліш знову пише до Глібової: "Ви питаєте, чи приїду я в Чернігів? Неодмінно приїду...". Але не їхав. Параска Федорівна писала йому листи, в яких нарікала й скаржилась, чекала зустрічі в Чернігові, звинувачувала його в невірності їй і питала, кого він взагалі кохає. У відповідь він писав: "Я маю намір покохати, тобто покохав би жінку, котра в усьому, що я роблю, бачила людське, а не тваринне прагнення, котра була б певна, що я не здатний ні на що вульгарне і котра поважала б свободу взаємин так, як я її поважаю" [цит. за: Ємельянова, 2001, с. 256].

Так закінчився роман із Глібовою. Творчість перемогла кохання. Цей роман був останнім справжнім романтичним почуттям у житті письменника. "Сумно мені, – завершує Куліш останнього, прощального листа, – сумно мені, що Ви страждаєте. А я вже скінчив період гострих болів і відчуваю тільки глухі. Багато, багато і без того в мене гіркоти на душі. Одна енергія діяльності підтримує мене" [цит. за: Ємельянова, 2001, с. 254].

Так закінчилась ця романтична історія, що стала одним із найщасливіших і, разом із тим, найважчих епізодів у житті письменника Пантелеймона Куліша.

Не менш романтичними були стосунки П. Куліша з Марком Вовчком (Марією Олександрівною Вілінською). Якщо з П. Глібовою були чисто романтичні стосунки, то з Марком Вовчком П. Куліша пов'язують і творчі зв'язки. Саме П. Куліш досить високо оцінив першу збірку письменниці. Як відомо, 1857 р. в Петербурзі вийшла друком збірка творів письменниці "Народні оповідання". Твори були надіслані П. Кулішеві, який зробив деякі виправлення і надрукував їх. Оповідання були високо оцінені тогочасною критикою. Під кожним оповіданням стояв підпис "Марко Вовчок". П. Куліш був надзвичайно здивований і приємно вражений рукописом: "...Хтось, назвавшись Марком Вовчком, надіслав один зошит. Кинувши погляд на нього, я прийняв написане за стенографію з народних оповідок, за моїми взірцями, і відклав до часу. Зошит лежить у мене на столі тиждень, другий. Нарешті я узявся до читання. Читаю – і очам своїм віри не йму: у мене в руках чистий, непорочний, сповнений свіжості художній твір" [Любач-Жученко, 1987, с. 51].

Під псевдонімом "Марко Вовчок" Марія Маркович виступала в літературі впродовж усього творчого життя, під ним уславилася як класик української літератури. Ставила вона його і під творами, писаними російською мовою. Походження псевдоніма остаточно не з'ясоване. Б. Лобач-Жученко наводить родинну версію щодо цього: "Стосовно псевдоніма, то, згідно з родинними переказами, його утворено від прізвища, яке вимовляли в родині з наголосом на першому складі – Маркович. Звідси за подібністю звуків Марко Вовчок (Вовчок – поширене українське прізвище, по-російському означає вовчєня). Звісно, справа не

лише у звуковому уподібненні, а й у смисловому наповненні. Автор не збирався бути ягням. Прізвище було відповідне характерові. І, до того ж, чоловічий псевдонім, обраний жінкою, уже сам собою виявляв активну життєву позицію. Приклад письменницям різних країн, прихильницям жіночої емансипації, подала популярна того часу Жорж Санд (Аврора Дюдеван)" [Любач-Жученко, 1987, с. 50].

Існує й інша думка щодо псевдоніма. Дослідник творчості письменниці О. Засенко так пояснює його походження: "Ім'я Марко здавна дуже поширене на Україні... І тепер у селах Немирівського району на Вінниччині воно зустрічається часто. З давніх-давен також відоме в цій місцевості слово "Вовчок" і як прізвище (Вовк, Вовченко, Вовчок), і як назва двох сіл, розташованих по шляху з Немирова на Брацлав. Псевдонім "Марко Вовчок" немовби своєрідний символ чи синонім до поняття: оповідач з народу" [Засенко, 1957, с. 32].

Збірка "Народні оповідання" (1857) вийшла за редакцією П. Куліша. Куліш закохався в Марію Олександрівну, проте вона не відповіла взаємністю. Зрозуміло, що для амбітного чоловіка, яким був Куліш, це було "неприйнятним". Він дуже сердився і почав вести розмови про твори письменниці, даючи їм вже негативну оцінку. Не забарилося і "творче жіноцтво". Марія Грінченко (Марія Гладиліна, Загірня) – дружина Б. Д. Грінченка, Ганна Барвінок – дружина Куліша – відмовляли письменниці в авторстві її творів. Особливо Ганна Барвінок, яка ніби мстилася суперниці за пережите навесні 1859 р., коли вона залишалася покинутою П. Кулішем. Пізніше Ганна Барвінок роздратовано писатиме у спогадах про ненависну суперницю (які відмовиться друкувати у "Літературно-науковому віснику" М. Грушевський, хоча саме на замовлення цього видання вони й були написані): "Чи можна їй простити, що вона таку українську квітку, як Опанас Маркович, так занастила, котрий вирятував її з неволі, дав їй ім'я. І вона до того дійшла, що перестала його приймати у себе в Петербурзі, а потім і зовсім його покинула. Так зачарувалася поклоненнями. Да мало що, да не забувай же хто тобі се щастя дав" [Короненко, 2000, с. 5].

І хоч пройде чимало часу, П. Куліш буде уважно слідкувати за творчістю Марка Вовчка. Його завжди вражатиме її гордість

і певна незалежність і те, що вона за будь-яких обставин не дозволяла розпоряджатися своїми творами, не дозволяла їх редагувати, ніколи не схилила голову. Була однією з перших емансипованих жінок, які намагалися жити своєю літературною працею, виявляючи тверду вдачу і непохитність в поглядах. Сучасники відгукувалися про неї по-різному, але ніхто не був байдужим. Одні вважали її доброю, чуйною, дотепною, жвавою, веселою. Інші – холодною, лукавою, двоєдушною, замкнутою, понурою, черствою. Одні докоряли їй за "самоїдство", за те, що вона ставить перед собою непомірні вимоги, гризе себе і мучиться через дрібниці. Іншим вона здавалась зарозумілою, самовпевненою, самозадоволеною. Але ніхто не міг заперечувати того, що вона людина великого розуму, цілеспрямованості й сильної волі, надзвичайної працездатності. Життя привчило її не довіряти всім і не говорити відверто. Душу вона відкривала тільки тим, кому вірила, а таких було не багато. Її успіх серед чоловіків породжував їй ворогів серед жінок. Де б вона не з'являлася, за нею тягнувся шлейф, зітканий із ревнощів і заздрощів. Те, що іншим пробачали, їй ставили за провину. Вдавана байдужість, награна зверхність були її захисною реакцією проти несправедливості, брехні й наклепів. Саме так сталося з Ганною Барвінок і П. Кулішем, які мали з нею на початку знайомства прекрасні стосунки й згодом стали не друзями, а "ворогами". І так було не лише з родиною П. Куліша. Сама вона писала в листі до Опанаса Марковича: "Відсутність люб'язності, – породжувала навколо мене не тільки недоброчинність, але, як це не дивно, навіть ворогів. "Що вона про себе думає!" А вона нічого не думала, тільки не цілувалася, не говорила милих речей попусту. Недосвідчена була у житті. Однак за цим не шкодує: не зганьбила себе нещирістю, хоча б незначною, на догоду гарним манерам або світськості. Бути грубим недобре, і я не прихильниця і не послідовниця грубощів, але ще гірше попусту цілуватись, "сердечно" потискувати руки і т. д." [Лист Марко Вовчок,.. 1966, с. 27]. П. Куліш розумів і цінував талант письменниці, його творчі контакти є свідченням цього.

Отже, жінки, їхні долі, творчі й особисті контакти відіграли значну роль у житті письменника. Не завжди вони були активними, послідовними, щирими, систематичними. В одних ви-

падках, вони надихали письменника, давали йому "нове дихання", в інших – спонукали до творчих пошуків, роздумів, але ніколи не залишали П. Куліша байдужим.

### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Засенко О. "Народні оповідання" Марка Вовчка і їх місце в історії української літератури / О. Засенко // Марко Вовчок : ст. і дослідж. – К., 1957 – С. 5–15.

Смельянова Г. Роман Пантелеймона Куліша та Параски Глібової // Матеріали наукових читань, присвячені Пантелеймону Кулішу. – К., 2001. – Вип. 4. – С. 255–260.

Короненко С. Названа чи блудна дочка української літератури / С. Короненко // Літ. Україна. – 2000. – № 49. – 3 с.

Куліш П. Листи до М. Д. Білозерського / П. Куліш. – Львів ; Нью-Йорк, 1997. – 223 с.

Лист Марко Вовчок до Опанаса Марковича // Марко Вовчок. Твори : у 7 т. / Марко Вовчок. – К., 1966. – Т. 6. – 620 с.

Лобач-Жученко Б. О Марко Вовчок : воспоминания, поиски, находки / Б. Лобач-Жученко. – К., 1987. – 400 с.

Оленівська Л. Ганна Барвінок і Пантелеймон Куліш // Творчі та ідейні шукання П. О. Куліша в контексті сьогодення. – К., 2000. – С. 61–64.

Федорук О. Пантелеймон Куліш. Листи до М. Д. Білозерського. – Львів ; Нью-Йорк, 1997. – 223 с.

### REFERENCES

Zasenko O. "Narodni opovidannia" Marka Vovchka i yikh mistse v istorii ukrainsoi literatury / O. Zasenko // Marko Vovchok : statti i doslidzhennia. – Kyiv, 1957. – S. 5–15.

Yemelianova H. Roman Panteleimona Kulisha ta Parasky Hlibovoi // Materialy naukovykh chytan, prysviacheni Panteleimonu Kulishu. – Kyiv, 2001. – Vyp. 4. – S. 255–260.

Koronenko S. Nazvana chy bludna dochka ukrainsoi literatury / S. Koronenko // Literaturna Ukraina. – 2000. – 49. – С. 5.

Kulish Panteleimon. Lysty do M. D. Bilozerskoho / Panteleimon Kulish. – Lviv ; Niu-York, 1997. – 223 с.

Lyst Marko Vovchok do Opanasa Markovycha // Marko Vovchok. Tvory : v 7 t. / Marko Vovchok ; upor. tekst i avt. prym. P. H. Prykhdok, M. Ye. Syvachenko ; red. kol. O. Zasenko ta in. – K., 1966. – Т. 6. – 620 s.

Lobach-Zuchenko B. Marko Vovchok. Vospomynanyia, poysky, nakhodky / B. Lobach-Zuchenko. – K., 1987. – 400 s.

Olenivska L. Hanna Barvinok i Panteleimon Kulish / L. Olenivska // Tvorchy ta ideiny shukannia P. O. Kulisha v konteksti sohodennia. – K., 2000. – S. 61–64.

Fedoruk O. Panteleimon Kulish. Lysty do M. D. Bilozerskoho / O. Fedor. – Lviv ; Niu-York, 1997. – 223 s.

Стаття надійшла до редакції 09.11.19.

N. M. Haievska, PhD., Prof.,  
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

## WOMEN-WRITER ASSESSED BY P. KULISH: CREATIVE AND PERSONAL CONTACTS

*Few Ukrainian writers have been as controversial in their creativity, in their personal lives, and in general in public life as P. Kulish.*

*Following the letters, the works of P. Kulish, one can trace the whole biography of the writer, his entire creative career, his personal life. Researchers at the works of P. Kulish wrote about it at different times (V. Ablicov, M. Verkalets, M. Voznyak, B. Grinchenko, A. Gulyak, V. Doroshenko, M. Zhulinsky, E. Kirilluk, M. Kostomarov, V. Petrov, E. Kyrylyuk, M. Nakhlik, I. Ogienko, Y. Olenovskaya, V. Petrov, O. Fedoruk, Y. Shevelyov, V. Shevchuk, V. Shchurat, etc.). Various aspects of his work were considered, and the epistolary legacy of P. Kulish was emphasized, which perhaps sheds light on this problem. The writer led an active lifestyle, responded to all the events that took place in the cultural and artistic life at that time, and even when he gradually withdrew from the active social and literary life, but still responded to certain events in Ukrainian society. He never remained silent, was an extremely emotional person, and needed an interlocutor. Perhaps they were not always "listeners", and therefore P. Kulish often stated his thoughts in letters, diary entries, just in notes.*

**Keywords:** *aspects, epistolary heritage, emancipation, autobiography, literary process, contacts.*

УДК 821.161.2.09 Куліш

Л. В. Грицик, д-р філол. наук, проф.,  
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

## ОРИЄНТАЛЬНІ НАРАТИВИ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША

*Розглянуто ремінісценції Сходу у творчості П. Куліша. Об'єктом дослідження є ліро-епічна поема "Магомет і Хадиза" (1882), яка осмислюється в контексті тогочасних сходознавчих захоплень письменника, зокрема й Дрепером, Ірвінгом, Вейлем, Ренаном, а також розвитку академічного й художнього типів орієнталістики в Україні.*

**Ключові слова:** *орієнталізм, ремінісценції, академічний, художній типи орієнталістики, романтичний орієнталізм, ліро-епічна поема.*

У науковій біографії Пантелеймона Куліша Є. Нахлік зауважував, що сучасне кулішезнавство спричиняє "застосувати критичний підхід" до написаного про письменника [Нахлік, 2007]. До таких міркувань мене підвели і спостереження над

Сходом у творах П. Куліша, зокрема у поемі "Магомет і Хадиза", а також актуалізованими з появою праць Е. Саїда, Г. Бгагби, Г. Співак, Т. Мейзерської та інших дослідників проблемами орієнталізму. При цьому беру до уваги застереження Е. Саїда, що "шанси на те, що людині, яка говорить про Близький Схід, пощастить прояснити свої погляди, є дуже замалими". Простежуючи ремінісценції Сходу в українській літературі, свідомо відходжу від "стандартизації", "культурної стереотипізації" Сходу, створеної дослідниками стосовно академічного й романтичного його типів, а також аналізу тих причин, які сприяли/не сприяли різному сприйняттю арабів та ісламу (на три з них вказує Е. Саїд) [Саїд, 2001, с. 43].

Історики української літератури найчастіше констатували факт присутності східного матеріалу в різні періоди її розвитку, починаючи із фольклору, далі в епоху Середньовіччя, Бароко, новій українській літературі. Вона, ця присутність, була різною (згадати хоча б міркування М. Возняка чи П. Білоуса), але помітною. Це, мабуть, те, про що П. Куліш устами свого героя (з утопічного роману 1850-х рр. "Искатели счастья") мовив: українці "лежать головою до Європи, а ногами до Азії". Чи випадково на цьому зацентрував Є. Нахлік? [Нахлік, 2007, с. 22]. У слові на врученні диплому почесного доктора Львівського університету М. Рудницький, розмислюючи над феноменом української літератури, спостеріг чотири суттєві її прикмети: географічну/геополітичну, функціональну, естетичну, духовну, назвавши її "Літературою між двома світами, Сходом і Заходом, Європою та Азією" [Рудницький, 2001]. "Рубіжність" України ("вона і Європа, і Азія", – за Ю. Шерехом) сприяла тому, що вона "вбирала елементи з обох сторін світу" [Шерех, 1978]. Пригадуємо, що цих рис не обминає жодна історія літератури – В. Петрова, О. Огоновського, І. Франка, Д. Чижевського, М. Возняка, М. Грушевського та ін. Визначаючи місце української культури в "європейському культурному колі", у сфері окцидентальної (західної) духовності, дослідники не випадково зауважують т. зв. геокультурні чинники, звідси різноманітні "елементи", "складники", "перехрещення", які позначалися на феномені української літератури. Модус Східного, – показують вчені, –

важлива складова романтизму, що формувався під впливом географічних, історичних, політичних, культурних пріоритетів Сходу [Пупурс, 2018].

В українській літературі він не завжди співпадав із європейським. Схід із різних причин займав набагато більше місця в розвитку української літератури упродовж усього Середньовіччя (релігійний чинник, шлях східних пам'яток через Візантію в Україну), але й далі не обминав теренів України, і до початку XIX ст. давав матеріал і підстави для розвитку художнього типу орієнталістики (переклади, переробки, адаптації, східні мотиви у творах, трактати). Схід рецепіювався по-різному (напр., "Повість про Варлаама і Йоасафа" або "Про Акира Премудрого", "Притча про сліпого і Кривого" і трактати "Аль Коран", "Лебідь" І. Галятовського, "Мандри" В. Григоровича-Барського тощо). XIX ст. – це інший, набагато активніший період осмислення Сходу двома шляхами/типами – академічним – від М. Максимовича, О. Котляревського, Є. Гребінки, М. Костомарова, Д. Мордовця, Т. Шевченка, П. Куліша, І. Франка, І. Нечуя-Левицького – та художнім.

У "різних контекстах" проблема романтичного орієнталізму привертає увагу дослідників (І. Айзеншток, Ю. Кочубей, Т. Мейзерська, Є. Нахлік, І. Пупурс). Це характерне й студіям творчості П. Куліша. В "Марусі Богуславці", "Магометові і Хадизі", – підсумовує Д. Чижевський, – письменник "дає цілу філософію нації та історії, що теж є романтична..." [Чижевський, 1995, с. 758]. Вона, ця філософія, – міркує вчений, – "збудована на протиставленні глибокого, захованого, сутнього в людині, суспільстві, нації, культурі, що Куліш зве "серце", і зовнішнього, поверхневого. Образ серця, частий в романтичній поезії, набирає в Куліша ролі головного символу культурних, психологічних, моральних та інших властивостей" [Чижевський, 1995, с. 759]. Це наче все про "Магомета і Хадизу" найперше. Як відомо, П. Куліш активно займається літературною творчістю, але й історичними працями, частина з яких так чи інакше торкається взаємин України з мусульманським Сходом. Інша річ, чи завжди послідовним залишався при цьому автор (див., напр., міркування М. Зерова, С. Томашівського, В. Петрова, М. Грушевського).



Примітно, важливою була в них потреба "простежити психологічні механізми спільного", починаючи із "Записок про Південну Русь" (1856–1857), того, що розкриває "душу народу", його "етнопсихологічну структуру" [Франко, 1984], що теж, як видно, стимулювала інтерес П. Куліша до чужого/іншого – польського, російського, турецького. Він (інтерес) був спричинений не лише "обуренням діями духовенства" (Є. Нахлік) чи "нововірством" письменника. Орієнтальне мало у П. Куліша – автора "Магомета і Хадизи" – "свої варіанти". Так само, як і "Дума-пересторога", ця поема, – робить висновок Є. Нахлік, – була виконана "у своєрідному кулішівському ідейно-естетичному ключі" і "продовжила зачин Шевченка" [Нахлік, 2007, с. 206]. Формуючись під дією власних пріоритетів, східне у П. Куліша мало чимало типологічно-схожого з європейським романтичним орієнталізмом, що давало підстави розглядати український як "невід'ємну частину європейського орієнтального простору" [Пупурс, 2008, с. 5]. Імагема східного, "формотворчі елементи східного" (Д.-А. Пажо, І. Пупурс) у "Магометі і Хадизи" П. Куліша, вироблена ним модель орієнталізації – своя, особлива. Магомет, Хадиза – не просто атрибути, пов'язані з ісламом. Це те, що вистраждане П. Кулішем: "ціле життя моє мусить бути чином на добро чесним людям, хоч би якої вони були віри чи національності", – пише П. Куліш А. Юркевичеві 1882 р. "[...] інтересна його [П. Куліша. – Л. Г.] симпатія до магометизму [Франко, 1984]. Такими словами І. Франко відреагував на "Магомета і Хадизу": "Двері на Восток" для автора "Магомета і Хадизи" мали бути, але не стали, прелюдією до низки інших задуманих творів. Це був той "відпочинок духом", якому передувала напружена робота П. Куліша над джерелами в Україні й за кордоном ("Україна. Од початку України до батька Хмельницького", 1843, "Книга о ділах роду українського і славного війська Запорізького", "Записки про Південну Русь" та ін.). П. Куліш, – спостерігає В. Балагутрак, – мабуть, чи не один із перших у вітчизняній науці обґрунтував невербальне існування так званого етнопсихологічного трикутника, важливими вершинами якого є народ, мова народу і письменник [Балагутрак, 2007, с. 64]. Думаю, арабський матеріал був підпорядкований цій же меті. І почалося це скоріше всього не

з Дж. Дрепера, автора англомовної "Історії науки і релігії" (1875), яку збирався, за словами дослідників, перекладати П. Куліш (підтвердженням цієї думки є епіграф до поеми). 1876 р. праця Дж. Дрепера уже була перекладена російською. У 1860-х рр. популярність здобула книга В. Ірвінга "Життя Магомета". В. Ірвінг, який тривалий час жив у Європі, був популярний як автор біографії Х. Колумба, Дж. Вашингтона, О. Голдсмита, про нього знали й в Україні (напр., Т. Шевченко згадує в повісті "Художник").

П. Куліш, перебуваючи в Європі, міг ознайомитися із працею, яка викликала неабиякий інтерес у любителів книги. Таке припущення робить арабіст Ю. Кочубей [Кочубей, 2010]. Якщо взяти до уваги книгу В. Ірвінга як один зі шляхів до пізнання Магомета, то неодмінно з неї, а то й незалежно від неї постане ще один автор – Густав Вейль із книгою "Mohammed der Prophet, sein Leben und seine Lehre", виданою в Штутгарті ще 1843 р., і на яку не раз посилається В. Ірвінг. Її, працюючи над своєю поемою, П. Куліш – нерідкий гість Німеччини у ті часи, як видно, добре знав. Об'єктом дослідження тут була не лише релігія Ісламу, що превалювало у В. Ірвінга, а й тип араба-автохтона, не просто арабомовного етносу. Його образ автор простежує на різних теренах: власне арабського півострова, арабізованої Іспанії (Андалузії), Персії з часів вигнання зороастрійців. Праця Г. Вейля могла привабити П. Куліша різноманітним із погляду жанрів матеріалом доісламським – прислів'ями, приказками, притчами, лірикою бедуїнів, молитвами, гімнами, зверненнями до різних богів, а далі оповідями про народження і життя Могамета, Мекку, Медину. Це той матеріал, який використовуватиме і П. Куліш. Ще з 50-х рр. ім'я Г. Вейля було на слуху. Перекладач чотирьох томів "1001 ночі" (1837–1842), автор чотиритомної "Історії Халіфату" (1846–1862), перекладач двотомного "Життя Могамета" (1846–1862) з арабської, людина, яка добре знала арабомовний Схід, володіла джерельною базою (Вейль тривалий час жив у Каїрі), була популярною серед європейських і російських орієнталістів. Не виключаю: вона могла бути і в бібліотеці Оссолінського у Львові (1881 р. П. Куліш вкотре працював там з іншого приводу). Хоч І. Франко дорікав: Куліш "не доходив до архівних студій" [Франко 1984, с. 288]. Погляд Г. Вейля на Могамета – пророка і людину –

близький П. Кулішеві. "Магомет, – пише Вейль, – був блискучим прикладом для свого народу. Його характер [...] чистий і незаплямований" (Вейль). Чим не портрет Магомета із поеми "Магомет і Хадиза"? Не виключено, що й "Анахорет" П. Куліша з уточненням (взором арабщини), написаний бейтами, дворянським віршем, поширеним серед арабів ще в доісламський період, з'явився внаслідок роботи П. Куліша над Г. Вейлем. Є ще один момент, який міг схилити автора до Вейля. Німецький дослідник у праці "Магомет – пророк..." висновує таку думку: "Система, покладена в основу Корану, спирається головним чином на християнське вчення "Нового завіту" (Вейль). Для Куліша, який перекладав "Біблію" (1880 р. у Львові з'явилося "Святе письмо Нового завіту" в перекладі П. Куліша та І. Пулюя), це теж міг бути цікавий матеріал для спостережень. Пригадується, коли у Львові з'явилася "Хуторна поезія" (1882), П. Куліш просить І. Пулюя згадати про це в німецьких виданнях: "Німцям до всього діло... а з німецького голосу і інші заговорять" [Вибрані листи Пантелеймона Куліша]. Є. Нахлік, наприклад, стверджує, що саме "під час перебування у Відні зародився (у Куліша. – Л. Г.) інтерес до ісламу, мусульманського Сходу, його морально-релігійних цінностей та культурних здобутків" [Нахлік, 2006, с 80.]. У листах П. Куліша не раз з'являється й ім'я Ренана – літератора, вченого, митця, праці якого, як видно з матеріалу, не могли не потрапити в поле інтересів письменника: "Історія походження християнства" (1864–1870), "Життя Ісуса" (1863), численні коментарі до книги Йова, "Пісні пісень" (1859), багатющий східний матеріал – від Єгипту, Вавілону, Арабського Халіфату – до Китаю, нарешті, виголошена 1882 р. у Сорбонні лекція Ренана "Що таке нація?" (за Ренаном, це насамперед "душа, духовні принципи"). Як відомо, Куліші виїздили до Парижа, відвідували лекції з історії та філософії у Сорбонні, слухали Ж. Ренана, багато часу Куліш проводив у архівах. Млжливо, він чув і цю лекцію Ренана.

Таким було тло, на якому складалася ліро-епічна поема П. Куліша "Магомет і Хадиза". Сам він вважав її "тільки прелюдією до кількох інших поем", мріючи "змалювати найвиразніші прояви арабо-мусульманської культури".

"Релігія, – міркував Ю. Шерех над вибраними листами П. Куліша, – в красному письменстві не вирішує. Християнський читач може здобути насолоду в мохамедданському або буддистському творі, навіть не християнському" [Шерех, 1984, с. 57]. Мені імponує ця думка вченого. У житті П. Куліша – автора "Магомета і Хадизи" – це був час "значного піднесення ідейного рівня літератури і розмаїття змісту" [Франко, 1984, с. 158]. Час, відзначений найбільшим прагненням "самовираження" (Яценко), передачі свого, особистого (Є. Нахлік, повторюємо, вважає поему твором "особистісно-психологічним" [Нахлік 2007, с. 205]). При наявності "широких задумів", намірів не полишати інтересу до мусульманської культури, у творчості П. Куліша гору взяв той "чуттєвий первень", який пробився із його особистого життя у текст, витворений на основі світобачення автора як українського письменника. У цьому переконує весь ідейно-естетичний комплекс твору. Мені здається, що в "Магометі і Хадизі" автор повертається до випробуваного ще в "Орісі" (1844) прийому перенесення своїх пошуків "за межі" (М. Яценко), коли зробив спробу українізувати античні реалії, перенести події на український ґрунт. "Магомет і Хадиза" не є переробкою підтексту, але в структуротвірних принципах подібне є, так само, як і в ідеї незнищенності українського народу, його духу. Перенесення подій, зображених у творі, "арабізація", не що інше, як художній прийом, який допоміг П. Кулішеві передати через Магомета свій душевний стан, суто особистісне "Я" героя. Тут варто скористатися спостереженнями О. Білецького з приводу використання традиційних сюжетів та образів Шевченком ("Марія", "Ісаія. Глава 35", "Давидові псалми" та ін.): "біблійні книги, – міркує вчений, – допомагали Шевченкові знайти вираз для тієї стихії, яка дедалі ставала в його творчості переважаючою..." [Білецький, 1965]. У поемі "Магомет і Хадиза" важливі не конкретні події, не Аравія, що "мов той бедуїн ревнивий, камінням і піском обгородилася" [Куліш, 1998], а ідеї, почуття, "особисті первні". Магомет П. Куліша – пророк, історична постать, але насамперед людина, у житті якої тісно переплітаються реальне й ідеальне. У творенні його образу автор використовує найрізноманітніші зображальні засоби. Екзотика, східні образи-символи тісно переплітаються із прийомами

української народної творчості, що позначається на стилі поеми. Українським народним духом перейняті численні картини твору:

Не кліюча журавлів понад степом неслася,  
Не з вирію летіли сірі гуси,  
Не низка байдаків по морю простяглася:  
То степові човни плили по суші [Куліш, 1998, с. 11].

Або: А тихі річеньки леліли проміж ними  
І надили дівчат у чисту воду,  
Щоб сміхом, жартами, піснями голосними,  
Мов чарами, надіхали природу [Куліш, 1998, с. 21].

Або ось як він малює портрет Магомета:  
Він – хлопець молодий, її підпарубочий,  
Вдовиченко убогий, та вродливий –

...

Високий був, рум'яний, чорнобровий;  
Мов та Полярниця, ясні блищали очі.

А голос – водопад, гучний, дзвінкий, гримучий... [Куліш, 1998, с. 11].

Хади́за – майстерно виписаний тип української жінки. Вона – влади́чиця, "боже око", "сонце ясне", осяяна, як божество, "свободна, як той вітер в чистім полі, як ранішня роса блискуча", "природи-матері пешена дитина, розкішна квітка під морозом горя". Образ Хади́зи наділений рисами української жінки: характер, проявлений героїнею в різних ситуаціях, у тому числі й у взаєминах із Могаметом; її портрет, рухи – все це робить його зримим. П. Куліш наче художник-портретист малює образ жінки, яку добре знає, через який пропускає багато пережитого і переболеного. Ліричні відступи, численні алюзії, фольклорні елементи посилюють український дух поеми, "символи поетичної ідеї" (В. Щурат) ставали в уяві автора реальністю. "Тобі приношу дар, ума мого цариці", – написав П. Куліш у "Приносі", подарованому дружині. І далі:

Серед недолюдків, що дурять Україну,  
В тобі знаходжу я поради́ню єдину.  
Ти, мов арабля́нка безсмертна Магомета,  
Піддержуєш свого са́мітнього Поета! [Куліш, 1998, с. 10].

Таким чином, поема "Магомет і Хадиза" – твір, що відображає непростий період творчості П. Куліша і, разом із тим, вона розкриває шляхи, якими орієнтальний матеріал входив в українську літературу, стимулюючи, як і в європейських літературах другої половини ХІХ ст., художній тип орієнталістики.

### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Балагутрак В. Генеза етнопсихології в Україні ХІХ століття: історико-етнологічний аспект / В. Балагутрак. – Л., 2007. – 224 с.

Білецький О. Шевченко і західноєвропейські літератури / О. Білецький // Збір. пр. : у 5 т. / О. Білецький – К., 1965. – Т. 2. – 283 с.

Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані / П. Куліш ; ред. Ю. Луцький ; передм. Ю. Шевельова. – Нью-Йорк ; Торонто, 1984. – 326 с.

Кочубей Ю. Взаємовідносини української та арабської мов і літератур / Ю. Кочубей // Мовні та літературні зв'язки України з країнами Сходу / за ред. І. П. Бондаренка. – К., 2010. – 472 с.

Куліш П. Магомет і Хадиза / П. Куліш // Твори : у 2 т. / П. Куліш. – К., 1998. – Т. 2. – 764 с.

Нахлік Є. Пантелеймон Куліш / Є. Нахлік // Історія української літератури ХІХ століття : у 2 кн. / за ред М. Г. Жулинського. – К., 2006. – Кн. 2. – 712 с.

Нахлік Є. Пантелеймон Куліш. Особистість, письменник, мислитель : у 2 т. / Є. Нахлік. – К., 2007. – Т. 1. – 456 с.

Пупур І. Схід у дзеркалі романтизму (імагологічна парадигма романтичного орієнталізму: на матеріалі західно- й східноєвропейських літератур кінця ХVІІІ – ХІХ ст.) : автореф. дис. ... д-ра філол. наук. – К., 2018. – 40 с.

Рудницький Л. До феномена української літератури / Л. Рудницький // Українознавство. – 2001. – № 1. – С. 114–120; Саїд Е. Орієнталізм / Е. Саїд. – К., 2001. – 511 с.

Франко І. Нарис з історії української літератури до 1890 року / І. Франко // Збір. творів : у 50 т. / І. Франко. – К., 1984. – Т. 41. – 683 с.

Чижевський Д. Романтизм / Д. Чижевський // Енциклопедія українознавства / Ін-т археографії НАН України. – К., 1995. – Т. 2. – 800 с.

Шерех Ю. Друга черга / Ю. Шерех. – Нью-Йорк, 1978. – 392 с.

Шевельов Ю. Кулішеві листи і Куліш у листах / Ю. Шевельов // Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані / П. Куліш. – Нью-Йорк ; Торонто, 1984. – 326 с.; Яценко М. Філософські й ідейно-естетичні основи художніх напрямів і течій / М. Яценко // Історія української літератури ХХ ст. : у 2 кн. / за ред. М. Жулинського. – К., 2005. – К. 1. – 656 с.

### REFERENCES

Balahuttrak V. Heneza etnopsykholohii v Ukraini KhIKh stolittia: istoryko-etnolohichniy aspekt / V. Balahuttrak. – Lviv, 2007. – 224 s.

Biletskyi O. Shevchenko i zakhidnoievropeiski literatury / O. Biletskyi // Zibr. prats : u 5 t. / O. Biletskyi. – Kyiv, 1965. – T. 2. – 283 s.

Vybrani lysty Panteleimona Kulisha ukrainskoiu movoiu / P. Kulish ; peredm. Yu. Shevelova. – Niu-York ; Toronto, 1984. – 242 s.

Kochubei Iu. Vzaiemovidnosny ukrainskoi ta arabskoi mov i literatur / Iu. Kochubei // Movni ta literaturni zviazky Ukrainy z krainamy Skhodu / za red. I. P. Bondarenka. – Kyiv, 2010. – 216 s.

Kulish P. Mahomet i Khadyza / P. Kulish // Tvory : v 2 t. – Kyiv, 1998. – T. 2. – 764 s.

Nakhlik Ie. Panteleimon Kulish. Istoriia ukrainskoi literatury XIX stolittia : u 2 kn. / Ie. Nakhlik. – Kyiv, 2006. – Kn. 2. – 712 s.

Nakhlik Ie. Panteleimon Kulish. Osobystist, pysmennyk, myslytel : u 2 t. / Ie. Nakhlik. – Kyiv, 2007. – T. 1. – 456 s.

Pupurs I. Skhid u dzerkali romantyzmu (imaholohichna paradyhma romantychnoho orientalizmu: na materiali zakhidno- u skhidnoevropeyskykh literatur kintsia XVIII –XIX st.) : avtoref. dys. ... d-ra filol. nauk. / I. Pupurs/ – Kyiv, 2018. – 40 s.

Rudnytskyi L. Do fenomena ukrainskoi literatury. Ukrainoznavstv. – 2001. – № 1. – S. 114–120;

Said E. Orientalizm / E. Said. – Kyiv, 2001. – 511 s.

Franko I. Narys z istorii ukrainskoi literatury do 1890 roku / I. Franko // Zibr. tvoriv : u 50 t. / I. Franko. – Kyiv, 1984. – T. 41. – 683 s.

Chyzhevskiy D. Romantyzm / D. Chyzhevskiy // Entsyklopediia ukrainoznavstva / Instytut arkhеоhrafii NAN Ukrainy. – Kyiv, 1995. – T. 2. – 800 s.

Sherekh Iu. Druha cherha / Iu. Sherekh. – Niu-York, 1978. – 392 s.

Sheveliov Iu. Kulishevi lysty i Kulish u lystakh / Iu. Sheveliov // Vybrani lysty Panteleimona Kulisha ukrainskoiu movoiu / P. Kulish. – Niu-York ; Toronto, 1984. – 242 s.

Iatsenko M. Filosofski y ideino-estetychni osnovy khudozhnikh napriamiv i techii / M. Iatsenko // Istoriia ukrainskoi literatury XX st. : u 2 kn. / za red. M. Zhulynskoho. – Kyiv, 2005. – Kn. 1. – 656 s.

Стаття надійшла до редакції 27.10.19.

**L. V. Hrytsyk**, Dr Hab., Prof.,  
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

## PANTELEIMON KULISH'S ORIENTAL NARRATIVES

*The urgency of the work is conditioned by the task of showing the ways in which oriental material was included in the Ukrainian literature, stimulating, as in the European literatures of the second half of the 19th century, the artistic type of orientalism; to trace the factors that contributed to the interest in the East (geopolitical, religious, spiritual, etc.). The work deals with reminiscences of the East in the works of P. Kulish. The object of the study is the lyric and epic poem "Mahomet and Hadyza" (1882), which is interpreted in the context of the writer's oriental fascinations of that time, including Draper, Irving, Weil, Renan, and the development of academic and artistic types of orientalism in Ukraine.*

**Keywords:** orientalism, reminiscences, academic, artistic types of orientalism, romantic orientalism, lyric and epic poem.

А. О. Гудима, канд. філол. наук, асист.,  
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

## НАВКОЛОЧИГИРИНСЬКІ СЕНСИ В ПОЕЗІЯХ П. КУЛІША

*Аналізуються Кулішеві алюзії на Шевченків вірш "Чигрине, Чигрине...", тема Чигирини в П. Куліша, переосмислення ним Шевченкових мотивів слави, слова, національного сну/пробудження, ножів обоюдних тощо у трьох збірках: "Досвітки", "Хуторна поезія", "Дзвін".*

**Ключові слова:** поетичний доробок, мотив, минувшина, нація, слава.

Великий подвижник на ниві українського слова та культури П. Куліш як поет здобув менше уваги дослідників, порівняно з його працею прозаїка, перекладача. Як поет він перебував у тіні Т. Шевченка, то намагаючись продовжити його роботу, навіть посісти його місце як національного пророка, то ведучи боротьбу проти Т. Шевченка, у творчості якого з часом П. Куліш став вбачати багато деструктивного. Про поетичний доробок П. Куліша маємо ґрунтовні розвідки І. Франка [Франко, 2008], М. Зерова [Зеров, 1929], Є. Нахліка [Нахлік, 2007], праці інших дослідників, аналіз збірок та оцінку поетичного хисту П. Куліша.

Так, характерною ознакою переважної частини поетичного доробку П. Куліша є те, що він, за висловом М. Зерова, відгукувався своїми поезіями на "злоби дня", "занадто мало відділяв серед того, що його обходило, належне до поезії і належне до публіцистики" [Зеров, 1929, с. 7]. Поезії зі збірки "Хуторна поезія" та більшу частину "Дзвону" І. Франко назвав "політичним памфлетом". Це, звісно, позначилося на їхній художній вартості. Так, даючи оцінку поезіям зі збірки "Дзвін", І. Франко зауважив: "Талант великий, вірші, мов зі сталі ковані, з їх важких ритмів чути розмах могучих орлиних крил..." [Франко, 2008, с. 455]. Проте І. Франка не задовольняла тематична обмеженість збірки, її надмірна тенденційність.

П. Куліш є автором чотирьох поетичних збірок, три з яких включають його власні поезії: перша – "Досвітки" – вийшла друком 1862 р., наступна – "Хуторна поезія" – 1882 р., третя



збірка – "Дзвін" – видрукувана 1893 р. Збірка "Позичена кобза", 1897 р., – містить "переспіви чужомовних співів". П. Куліш також є автором низки поем, що не ввійшли до збірок: "Україна", "Магомет і Хадиза", "Маруся Богуславка", "Куліш у пеклі" та ін. У своєму дослідженні ми аналізуємо збірки авторських поезій П. Куліша та його поему "Україна", 1843 р.

Маємо підстави говорити про значною мірою Кулішеву "залежність" від Т. Шевченка в його поезіях, що виявляється в декількох аспектах. Так, П. Куліш як поет перебував під впливом Т. Шевченка у час створення першої збірки "Досвітки", вторуючи йому у темах, мотивах, образах. Надалі – бунтуючи проти Т. Шевченка – він відчував на собі тиск Шевченкової творчості та Шевченкового авторитету, в окремих моментах толеруючи із Т. Шевченком, в інших – звинувачуючи, або ж намагаючись виправити чи доповнити. Тож ця "залежність" проявляється, по-перше, у наслідуванні Т. Шевченка; по-друге, у присвяті значної частини віршів або певних уривків особі Т. Шевченка (як компліментарні за змістом, так і дуже гострі, в'їдливі); по-третє, у формі ремінісценцій із Т. Шевченка, переосмислення його мотивів; по-четверте, у використанні епіграфів із Шевченкових поезій – як поштовху до власної творчості.

Одним із програмних творів у Шевченковому доробку є вірш "Чигрине, Чигрине...". Відомо, що на Т. Шевченка вплинув монументальний козацький літопис С. Величка. Тема Чигирина, зокрема його загибелі, є наріжною в літописі, оскільки для його автора старовічне гетьманське місто Чигирин є уособленням Української держави та зосередженням руїнницьких процесів у ній. Тож, перебуваючи під впливом літопису, під враженнями від відвідин самого Чигирина, 19 лютого 1844 р. у Москві Т. Шевченко написав вірш "Чигрине, Чигрине...". Загалом Чигирин згадується Т. Шевченком у цілій низці творів, оскільки його доля у свідомості Т. Шевченка "асоціювалась з долею Української держави" [Дзира, 2001, с. 95]. Чигирин в українській історії козацького часу посідає особливе місце як столиця Української Гетьманської держави.

У поетичному доробку П. Куліша є твір, який актуалізує чигиринський етап розбудови Української держави. Це – його

"епопея" "Україна" (1843), що залишилася незакінченою. Чигирин у поемі постає гетьманським містом (Богдана Ружного, Якова Жаха, Павла Наливайка тощо). Зрештою, Чигирин пов'язується з особою Б. Хмельницького і набуває метафоричного змісту: "страшна хмара із-за гори Чигринської встане" – як колиски національно-визвольної боротьби. Проте на цьому передбаченні грізного потужного спротиву полякам у 12-й думі поема і закінчується.

На сторінках трьох збірок П. Куліш тільки один раз згадує Чигирин у вірші "Національний ідеал" [Куліш, 1893, с. 15] із "Дзвону". Назва вірша наштовхує на піднесене трактування певної сукупності національних рис, певного способу існування для нації. Однак П. Куліш, відповідно до свого тогочасного ставлення до національної героїки, козацької минувшини – протилежно трактуванню романтиків, – національний ідеал вбачає у імперії; на його думку, імперія виступає оберегом для України і запорукою її розквіту. Сам Чигирин для П. Куліша не є ні місцем звитяги, слави, ні уособленням держави, ні чимось вартісним в історичному чи ціннісному аспектах, а згадується як місце турецького тріумфу. Тож немає підстав говорити про тему Чигирини в П. Куліша, хоча потенційно вона могла існувати, зважаючи на зміст поеми "Україна".

У той же час у своїх творах П. Куліш приходять до осмислення низки мотивів, пов'язаних у Т. Шевченка із темою Чигирини, за віршем "Чигрине, Чигрине...". Тож у Кулішевих збірках маємо переосмислення цих Шевченкових мотивів, алюзії на Шевченків текст, що і ставимо собі за мету дослідити та визначаємо як навколочиgirинські сенси. У нашій розвідці звертаємо увагу на полемічні вірші П. Куліша (залишаючи осторонь ліричні, відповідно до поділу, запропонованого М. Зеровим), на їхній зміст, а не художній рівень. Таку спорідненість між Шевченковим твором і поезіями П. Куліша вже зауважував І. Франко, який свою розвідку, присвячену збірці "Хуторна поезія", вибудував на її порівнянні з посланням Т. Шевченка "І мертвим, і живим...".

Для Т. Шевченка Чигирин є славетним містом у минулому, в теперішньому – "старцем малосилим", замість колишньої слави

зосталися самі руїни. Чигирин уособлює всю Україну, яка "Бур'яном укрилась, цвіллю зацвіла...". Т. Шевченко, самото оплакуючи змарновану колишню славу, називає себе юродивим. Серед загального безпам'ятства він – той, хто пам'ятає минувшину, хто гірко її оплакує, чия душа розривається від сучасного стану України. Т. Шевченко розуміє власну відповідальність як поета "орати переліг", сіяти щирі сльози, щоби вирости "ножі обоюдні" задля національного самоочищення і слово, що здатне оновити націю. Т. Шевченко глибоко перейнятий долею Чигирина і вказує на його вирішальну роль у занепаді всієї України: "Проспав еси степи, ліси // І всю Україну". Водночас занепад Чигирина Т. Шевченко називає сном, що передбачає пробудження, коли "встане // Правда на сім світі". На нашу думку, в Шевченковій поезії основними є такі мотиви: забутої слави; юродства; національного сну/пробудження; орання перелога; ножів обоюдних; слова, що здатне оновити націю. Одні мотиви є наскрізними у Шевченковій творчості, як-от: мотив слави, мотив слова, мотив національного сну/пробудження, інші – менш вживані.

Поетичні збірки авторських поезій П. Куліша створювалися протягом трьох десятиріч, що закономірно демонструє еволюцію поетичної думки П. Куліша. Після смерті Т. Шевченка, перебуваючи під його впливом і намагаючись вторувати Т. Шевченкові, П. Куліш створює першу збірку "Досвітки", в якій, однак, не знайшлося жодної згадки про Чигирин. Упродовж цих десятиріч П. Куліш активно переосмислював українську минувшину, передусім козаччину, а також шляхи розбудови майбутнього.

Очевидно, що збірка "Досвітки" вже самою своєю назвою актуалізує мотив сну/пробудження. Так, у "Заспіві" ("У-досвіта встав я... темно ще на дворі") П. Куліш висловлює свої сподівання: "Ой скоро світ буде, / Прокинутця люде... / Прокиньтесь, вставайте, / Старі й мали!" [Куліш, 1876, с. 5–6]. Проте цей мотив П. Куліш не розбудовує у національному вимірі, а говорить про нові очікування та сподівання. Назвемо ще декілька творів, у яких зустрічається мотив сну/пробудження. Короткослівно він звучить у поемі "Великі проводи": "Прокинься, Вкраїно! / Вже сонечко сходить..." [Куліш, 1876, с. 206]; "Ой закрийтеся, ясні очі, / Лягай, серце, спати: / Ще нам

Спаса не родила / Пречистая мати" (ця строфа відсутня у збірці, подаємо за т. 1 [Куліш, 1999, с. 351]). У "Зазивному листі до української інтелігенції" (що завершує збірку "Хуторна поезія") П. Куліш порівнює національний стан із летаргічним сном: "Були ми довго наче мертві, були нерухомі в летаргічному сні років із півтора ста послі того, як наш Богдан запродав нас разом у двоє рук... Із сього летаргу пробудила нас рідна мова..." [Куліш, 1999, с. 403]. У збірці "Хуторна поезія" наявний мотив смерті/воскресіння України, що споріднений із мотивом національного сну/пробудження ("До кобзи", "Слово правди"). У поезії "Слово правди" П. Куліш висловлює упевненість: "Воскреснеш, нене, встанеш з домовини... / Тебе я словом правди привітаю..." [Куліш, 1882, с. 54]. Цей самий вірш включений автором до збірки "Дзвін", в інших поезіях збірки, за нашим спостереженням, цей мотив не звучить. Натомість у Т. Шевченка наявний ефект "акцентування, нагнітання цього мотиву" [Барабаш, 2011, с. 335]. Отже, вважаємо, мотив національного сну/пробудження (смерті/воскресіння України) у П. Куліша є вторинним і таким, що не пов'язаний безпосередньо з Т. Шевченком.

Найбільш акцентований у поетичному доробку П. Куліша мотив козацької слави (перша збірка) / розвінчування козацької слави (друга, третя збірки). У збірці "Досвітки" мотив слави зустрічається у вірші "Народная слава" ("Ой встань, славо (слава та, що лежить у могилах по степах і горах Дніпрових та балищах і лугах Низових. – А. Г.)" [Куліш, 1876, с. 8]. У поемі "Солониця (1596)" П. Куліш згадує про козацьку славу, яку "затоптали, закаляли" [Куліш, 1876, с. 12], "славна Солониця", "Що козаки Наливайці / На їй воювали" [Куліш, 1876, с. 15], проте не здобули волі; "наші предки славні" [Куліш, 1876, с. 63] із Січі ("Гульвіса"); "козацька слава" [Куліш, 1876, с. 90, с. 129], "козацька кров свята" ("Настуся (1648)") [Куліш, 1876, с. 102], "Міні нудно жить без слави, / Ой без слави козацької, / Без заслуги лицарської..." ("Морозенко") [Куліш, 1876, с. 129] тощо. Водночас, за нашим спостереженням, мотив слави у Шевченковому ключі – як забутої слави – П. Куліш не розвиває.

У збірці "Хуторна поезія", для якої характерний мотив нищівної критики українського народу (як-от: "До рідного

народу", "До пекельного наплоду" тощо), П. Куліш являє нове прочитання козацької минувшини: для нього – це "розбій лютий", "путь хижачтва скверний" ("До рідного народу") [Куліш, 1882, с. 73]. Натомість підносить роль мови та культури – міцної духовної основи життя. В "Історичному оповіданні", що відкриває поетичну збірку П. Куліша "Хуторна поезія", П. Куліш називає період Руїни, козацькі усобиці та запорозьку гайдамаччину "трьома глибокими ступенями до морального тартару". Розвінчання минулої слави звучить у поезіях "До старої баби" (де вислів "на славній Україні" П. Куліш бере в лапки, тобто вживає його у зворотному сенсі), "Ключ розуміння" (у якому колишню нашу славу П. Куліш називає марною: "Марна наша слава, підле величання!" [Куліш, 1882, с. 87] – і говорить: "Не мечем було нам Польщу воювати: / Розумом, талантом, словом тим святим..." [Куліш, 1882, с. 87]).

У збірці "Хуторна поезія" П. Куліш започатковує своє славлення царів Петра та Катерини за культурницьку діяльність, ставлячи останній за подвиг знищення Запорозької Січі ("Гимн єдиному цареві", "Гимн єдиной цариці"), що має продовження і у збірці "Дзвін" ("Петро та Катерина", "Він і вона", "Двоє предків").

Збірка "Дзвін" – це значною мірою агресивне звинувачення козаччини та тих, хто козацьке минуле звеличував. Так, у "Засьпіві" П. Куліш засуджує гайдамацтво, заперечує руїну славу і говорить про необхідність служити культурі. Ці мотиви є центральними у "Дзвоні". У низці віршів автор виявляє своє різко негативне ставлення до українських (чигиринських) гетьманів: Хмельницького ("До Богдана"), Хмельницького, Тетері, Дорошенка ("Гомер и Шекспір"), Хмельницького, Виговського, Тетері, Дорошенка (чигиринських гетьманів), також Брюховецького і Мазепи ("Зараза"). Те, що є для Т. Шевченка славою, для П. Куліша – омана, брехня ("Останньому кобзареві козацькому", "Письмакам гайдамакам", "До старої баби" (вірш, передрукований із "Хуторної поезії") тощо). На Шевченкове: "Слава не поляже..." – П. Куліш відгукується: "Отже, вмре-поляже, / І унуки те забудуть, / Що дідам роскаже" ("Останньому кобзареві козацькому") [Куліш, 1893, с. 420].

Якщо у Т. Шевченка мотив слова, що здатне оновити націю, пробудити її до життя, не заперечує мотиву слави, то П. Куліш у збірках "Хуторна поезія" та "Дзвін" мотив слова розбудовує як антонімічний до мотиву козацької слави (у Кулішевому трактуванні неслави). Отже, він засуджує шлях розбудови нації через боротьбу. Це стосується як минулого – козацького, так і Кулішевого сучасного. У цьому він свідомо протиставляє себе Т. Шевченкові, і звідси його агресивні випадки проти Т. Шевченка. Говорить про важливу роль рідного слова ("До Шевченка" – збірка "Хуторна поезія", "Молитва Боянові" – "Дзвін" тощо), пропонує нації розбудовувати мову – як найважливіший чинник національного життя, підносить науку, просвіту ("До пекельного наплоду" – збірка "Хуторна поезія", "Дума про татарина й орапа", "Петро да Катерина" – збірка "Дзвін" тощо), про верховність ума ("Подвижники свободи"), пропонує єднатися із Заходом на культурницькій основі.

Культурі П. Куліш протиставляє руїну та хаос, творцями яких, на його думку, були козаки. Звеличення науки, слова звучить у П. Куліша у сув'язі з агресивними випадками проти козащини. Тож за кожної нагоди якщо не цілим віршем, то хоча б в окремих рядках П. Куліш намагається звинуватити козацтво, осудити козацьке минуле.

Цікаво, що в першій збірці П. Куліша немає епіграфів із Шевченкових творів, також і Кулішевих присвят Т. Шевченкові. Хіба тільки "Брату Тарасові на той світ" як епілога до поеми "Настуся" [Куліш, 1876, с. 136], у якому П. Куліш пише про свою і Шевченкову спорідненість, нарікає на відчужене до себе ставлення Т. Шевченка. Незважаючи на це, П. Куліш береться докінчати Шевченкову роботу: "Різно діти, різно / По світу блудили, / Та на одно діло / Душу положили" [Куліш, 1876, с. 138]. Таку ж однозначність свою і Т. Шевченка у розумінні козацької минувшини П. Куліш заявляє у поемі "Великі проводи (1648)", звідки починається його дегероїзація козацтва: "Про вашу одвагу (козацьку), / Силу молодецьку / Співатимуть із роду в рід люде" (уривок, відсутній у "Досвітках" 1876 р. [Куліш, 1999, с. 342]; "Може, тільки двоє / На всю Україну... / Оплачуть "срамотою / Давною годину... "» [Куліш, 1876, с. 222].

Тема значної частини віршів збірки "Дзвін" підпорядкована Кулішевій боротьбі із Т. Шевченком, з його ідеями. Це – вірші "До Тараса на небеса", "С того світу", "До Тараса за річку Ахерон", "Останньому кобзареві козацькому" тощо. У той же час П. Куліш моделює ситуацію зречення Т. Шевченком написаного про козацьку й гайдамацьку боротьбу ("До Тараса на небеса", "С того світу", "Останньому кобзареві козацькому"), або намагається переконати Т. Шевченка в потребі такого зречення. Відтак, П. Куліш говорить у вірші "До Тараса за річку Ахерон": "Недосьпів тьвій досьпівую, мій брате..." [Куліш, 1893, с. 420].

Окрім Т. Шевченка, П. Куліш намагається дати відсіч і збірним образам тих, хто є виразниками згідних із Т. Шевченком думок у баченні національної історії – відповідно до назв віршів – "Письмакам гайдамакам", "Українським историографам", "Козацьким панегирикам", також вдаючись і до авторських називань: "Книгогрисам", "Гавкунам", "Руїноманам". Так, в останньому вірші автор запитує: "Чого ж ви давню хвалите Руїну, // Столітню по дорогах різанину, // Столітній бессуд и тяжке насилство...?" [Куліш, 1893, с. 51].

У збірках "Хуторна поезія" та "Дзвін" як епіграфи до поезій П. Куліш активно використовує уривки з Шевченкових творів. Так, епіграфами до двох поезій П. Куліша служать рядки з "Чигрине, Чигрине...". "Ода с Тарасової гори" (збірка "Хуторна поезія") містить аж три епіграфи із Т. Шевченка: два – із послання "І мертвим, і живим...", один – із вірша "Чигрине, Чигрине...": "А я, юродивий на твоїх руїнах / Марно слези трачу. Заснула Україна? / Бурьяном укрилась, цвіллю зацвіла, / В калюжі, в болоті серце прогноїла / И в дупло холодне гадюк напустила" [Куліш, 1882, с. 74]. Твір побудований у формі Шевченкового монологу, зверненого до земляків. Ліричний образ Т. Шевченка дорікає землякам тим, що ті, звеличуючи його, не виконують його заповітів, занедбали його святу могилу. Т. Шевченко – "стяг свободи", а земляки – "брязкають путом". Відтак, прагне покинути земляків і податися до Туреччини. На нашу думку, у Шевченковій та Кулішевій поезії основна відмінність у тому, що П. Куліш дистанціює Т. Шевченка від земляків, народу, з одного боку – підносячи на п'єдестал, з другого боку – руйнуючи

фізичний зв'язок Т. Шевченка з Україною, показуючи зневіру в моральні сили народу. Якщо у Т. Шевченка присутні роздуми, плач над українською долею, водночас і сподівання на майбутнє пробудження Чигирини та України загалом, головне – Шевченкові думки зосереджені довкола України – її минулого і причин безуспішності боротьби, сучасної руїни, майбутнього пробудження: "Спи, Чигрине, нехай гинуть / У ворога діти, / Спи, гетьмане, поки встане / Правда на сім світі", – то у П. Куліша постає образ Т. Шевченка, для якого власне Я є важливішим, ніж буття його народу.

Також у вірші "На перелозі" зі збірки "Дзвін" П. Куліш обирає епіграфом рядки із Шевченкового "Чигрине, Чигрине...": "Може, зьорю переліг той. / А на перелозі / Я посию мої слези, / Мої щирі слези. / Може, зійдуть и виростуть / Ножі обоюдні, / Роспанахають погане, / Гниле серце, трудне, / І вицідять сукровату, / І нальють живої // Козацької тії крові / Чистої, сьвятої" [Куліш, 1893, с. 31]. Сама назва вірша "На перелозі" є алюзією на цей Шевченків вірш. П. Куліш протиставляє себе Т. Шевченкові: "На перелозі сіяли ми сьлезі. / Щоб виростили ножі обоюдні; / Тепер надію покладаймо в Бозі, / Що вже почезли ті жалі безумні" [Куліш, 1893, с. 31]. Закликає покинути уславлювати козацтво, "дух его ехидний". У козаччині він бачить тільки пролиття людської крові, великі радощі для пекла. Тепер же "розчовпали добро и лихо люде, / И схаменулась Україна вбога". І насамкінець П. Куліш повторює: Посіймо правду в нас на перелозі / Замість ножів кривавих обоюдних / И покладаймо всю надію в Бозі, / Що вже не вернемось до справ безумних [Куліш, 1893, с. 32].

Для П. Куліша Шевченків мотив "ножів обоюдних" є особливо драгівливим. Автор переосмислює його у низці своїх віршів, намагаючись запропонувати шлях до майбутнього всупереч Шевченковим "ножам обоюдним": зокрема, у вірші "На перелозі" – через правду, через віру в Бога. На наше переконання, Т. Шевченко розумів обставини, в яких опинилася Україна, значно складніше, багатогранніше, аніж П. Куліш, усвідомлюючи, що духовне відродження настане у супроводі з дієвим опором колонізації. Слушно з цього приводу висловився



І. Дзюба: "[...] раювання в ширості й правді й було власне Шевченковим вибором, а гнів, пристрасть боротьби, "ножі" – це те, до чого невблаганно штовхало життя, чого вимагала Доля: не своя (тільки), а людей, народу, України [...]" [Дзюба, 2008, с. 229].

У вірші "Забули ми", що є програмним для П. Куліша, оскільки торкається важливих для автора мотивів слави – "дикої слави розбишак" (натомість віддає данину "Олегам, Ігорям, Мстиславам, Брячиславам", давньоруському спадку, [Куліш, 1893, с. 33]); захисної ролі для народу рідного слова ("Хоч би й до шченту землю зруйновали / Нам вороги, не зникнем з неї ми", П. Куліш також переосмислює Шевченків мотив орання перелога і ножів обоюдних, сподіваючись наукового розвою, а не "кривавих тих ножів": "Науко-нене! викуй ти нам плуга / И ним сама орати поможи..." [Куліш, 1893, с. 34]. Водночас П. Куліш вдається до принизливих висловлювань щодо козацтва та Т. Шевченка.

У вірші "До Шевченка" (збірка "Хуторна поезія") П. Куліш пише про захисну роль Шевченкового "святого", "пророчого слова", про рідне слово як оберіг для народу, що його Куліш порівнює з "мечем огненным". Натомість кування меча обоюдного П. Куліш вважає підставою для Божого гніву, якого, проте, на думку П. Куліша, Т. Шевченко уникне.

У П. Куліша знаходимо ремінісценції з вірша "Чигрине, Чигрине...". Наприклад, рядки вірша "Ключ розуміння" (збірка "Хуторна поезія"): "Ой чом же се, браття, чом воно так сталось, / Що край ми широкий, любий осягли, / Та в спадку неволя нам одна досталась, / А наше надбаннє чужаки взяли?" [Куліш, 1882, с. 86] – відсилають до Шевченкових "За що ж боролись ми з ляхами..." і далі.

Якщо Т. Шевченко, самото оплакуючи долю Чигирини, України, вдається до метафори юродивого, то П. Куліш, своїми творами збірки "Дзвін" кидаючи виклик землякам, освіченому громадянству, свою окремішню позицію співвідносить із месійністю ("Присвят усіх моїх творів землякам козакоманам", "Стою один", "Пионер"): "Ви ледьві на 'дного небреху спромоглися, / Да гнати и того кагалом завзялися. / Прийдіте, ось вам дар благий про нужду вашу. / Не серджусь я на вас, як и на дикий скот..." ("Присвят усіх моїх творів землякам козакоманам")

[Куліш, 1893, с. 101]; або: Я не поет и не историк, ні! / Я – пионер с сокірою важкою: / Терен колючий в рідній стороні / Вирубую трудящою рукою ("Пионер") [Куліш, 1893, с. 104].

Отже, проаналізувавши Кулішеві збірки "Досвітки", "Хуторна поезія" та "Дзвін", зауважуємо, що немає підстав говорити про тему Чигирин в П. Куліша, оскільки лише в незавершеній поемі "Україна" та вірші "Національний ідеал" автор згадує Чигирин, столицю Української Гетьманської держави. Водночас у частині своїх поезій він переосмислює мотиви вірша "Чигрине, Чигрине...", що в Т. Шевченка пов'язуються з темою Чигирин; мають місце Кулішеві алюзії на Шевченків текст. У "Досвітках" превалює мотив козацької слави, П. Куліш уникає дисонансів із Т. Шевченком. Хоча вже в поемі "Великі проводи" протиставляє себе й Т. Шевченка загалу в прочитанні козаччини.

У наступних збірках П. Куліш вдається до переосмислення мотиву слави; Кулішеве постійне апелювання до Т. Шевченка дозволяє висувати, що автор "Хуторної поезії" та "Дзвону" заперечує, зокрема, ту славу, про яку писав Т. Шевченко, і викриває Т. Шевченка, який цей мотив слави використовує як домінуючий у своїй системі цінностей.

Якщо у Т. Шевченка мотив слова, що здатне оновити націю, пробудити її до життя, не заперечує мотиву слави, то П. Куліш у збірках "Хуторна поезія" та "Дзвін" мотив слова розбудовує як антонімічний до мотиву козацької слави (у Кулішовому трактуванні неслави). Відтак, він засуджує шлях розбудови нації через боротьбу. Це стосується як минулого – козацького, так і Кулішового сучасного. У цьому він свідомо протиставляє себе Т. Шевченкові, і звідси його агресивні випадки проти Т. Шевченка. П. Куліш говорить про важливість рідного слова, про необхідність розбудовувати мову – як найважливіший чинник національного життя, підносить науку та просвіту.

У збірці "Дзвін" знаходимо найбільше випадів проти Т. Шевченка та прикладів Кулішевої взаємодії із Шевченковим текстом шляхом його заперечення. При цьому найбільше П. Куліш оскаржує Шевченків мотив ножів обоюдних, тобто двобічного шляху вибудови майбутнього: шляхом фізичного спротиву колонізації та манкурству і завдяки дії слова,

Шевченкового зокрема, що здатне оновити націю. П. Куліш відгукується на цей мотив у низці віршів ("До Шевченка", "На перелозі", "Забули ми" тощо), оскаржує ці "криваві ножі", звинувачує Т. Шевченка і пропонує свій гуманний шлях – шлях відродження через культуру і рідне слово. Водночас Шевченків сенсово наснажений вірш "Чигрине, Чигрине...", зокрема його п'ятий фрагмент (за Ю. Барабашем), що стосується мотивів орання перелога та ножів обоюдних, П. Кулішем сприймається досить спрощено, як докорінно неприйнятна модель національного поступу в майбутньому. У той же час Кулішевий шлях – розбудови культури та рідного слова – враховуючи колонізаторську політику щодо України, у тому числі політику заборон щодо української мови, не міг бути життєздатним.

Вважаємо, що своєю розвідкою ми не вичерпали питання пошуку "навколочигринських сенсів" у поезіях П. Куліша, а сам напрямок дослідження – досить перспективний, зокрема у ключі пошуку ремінісценцій із Т. Шевченка, виявлення тих Шевченкових ідей та мотивів, що П. Куліш спростовував. Це дозволяє побачити його власну, як прискіпливого читача і критика Т. Шевченка, шкалу Шевченкових ідей та сенсів за їхньою важливістю.

### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Барабаш Ю. "Чигрине, Чигрине..." / Ю. Барабаш // Просторінь Шевченкового слова / Ю. Барабаш. – К., 2011. – 510 с.

Дзира Я. Тарас Шевченко і три столиці української гетьманської держави: Чигирин, Батурин і Глухів [Електронний ресурс] / Я. Дзира // Історико-географічні дослідження в Україні. – 2001. Вип. 5. – С. 94–117. – Режим доступу: [http://resource.history.org.ua/publ/geo\\_2001\\_5\\_94](http://resource.history.org.ua/publ/geo_2001_5_94). – Назва з екрану. – Дата перегляду: 11.02.16.

Дзюба І. Тарас Шевченко. Життя і творчість / І. Дзюба. – К., 2008. – 718 с.

Зеров Микола. Поетична діяльність Куліша [Електронний ресурс] / Микола Зеров // Від Куліша до Винниченка: нариси з новітнього українського письменства. – К., 1929. Режим доступу: [http://chtyvo.org.ua/authors/Zerov/Vid\\_Kulisha\\_do\\_Vynnychenka\\_narysy\\_z\\_novitnoho\\_ukrainskoho\\_pysmenstva](http://chtyvo.org.ua/authors/Zerov/Vid_Kulisha_do_Vynnychenka_narysy_z_novitnoho_ukrainskoho_pysmenstva). – Назва з екрану. – Дата перегляду 11.02.16.

Куліш П. Досвітки. Думи и поеми [Електронний ресурс] / П. Куліш. – К., 1876. – 256 с. – Режим доступу: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001587>. – Назва з екрану. – Дата перегляду: 11.02.16.

Куліш О. П. Дзвін. Староруські думи й сьпіви [Електронний ресурс] / О. П. Куліш. – Женева, 1893. – Режим доступу: <http://elib.nlu.org.ua/view.html?id=9988>. – Назва з екрану. – Дата перегляду: 11.02.16.

Куліш П. А. Хуторна поезія [Електронний ресурс] / П. А. Куліш. – Л., 1882. – Режим доступу: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0012405>. – Назва з екрану. – Дата перегляду: 11.02.16.

Куліш П. О. Твори : у 2 т. / О. П. Куліш. / вступ. ст., упоряд. і приміт. Є. К. Нахліка ; ред. М. Д. Бернштейн. – К., 1998. – Т. 1. – 752 с.

Нахлік Є. Пантелеймон Куліш: особистість, письменник, мислитель : у 2 т. / Є. Нахлік. – К., 2007. – Т. 2. – 462 с.; Франко І. Куліш Омелькович Панько. Дзвін, староруські думи і співи [Електронний ресурс] // Додаткові томи до зібрання творів у 50 т. / І. Франко. – К., 2008. – Т. 53. – С. 454–457. – Режим доступу: <https://www.i-franko.name/uk/LitCriticism/1894/KulishDzvin.html>. – Назва з екрану. – Дата перегляду 11.02.16.

Франко І. Хуторна поезія [Електронний ресурс] / І. Франко. – Л., 1882. – 139 с. – Режим доступу: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0012405>. – Назва з екрану. – Дата перегляду: 11.02.16.

Шевченко Т. Збір. творів : у 6 т. / Т. Шевченко / редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. ; перед. слово І. М. Дзюби, М. Г. Жулинського. – К., 2001. – Т. 1. – 784 с.

## REFERENCES

Barabash Yu. "Chyhyrne, Chyhyrne..." / Yu. Barabash // *Prostorin Shevchenkovoho slova* / Yu. Barabash. – К., 2011. – 510 s.

Dzyra Ya. Taras Shevchenko i try stolytsi ukrainskoi hetmanskoï derzhavy: Chyhyryn, Baturyn i Hlukhiv [Elektronnyi resurs] / Ya. Dzyra // *Istoryko-geohrafichni doslidzhennia v Ukraini*. – 2001. – Vyp. 5. – S. 94–117. – Rezhym dostupu: [http://resource.history.org.ua/publ/geo\\_2001\\_5\\_94](http://resource.history.org.ua/publ/geo_2001_5_94). – Nazva z ekranu. – Data perehliadu: 20.02.18.

Dziuba I. Taras Shevchenko. Zhyttia i tvorchist' / I. Dziuba. – К., 2008. – 718 s.

Zerov M. Poetychna diialnist Kulisha [Elektronnyi resurs] / M. Zerov // *Vid Kulisha do Vynnychenka: narysy z novitnoho ukrainskoho pysmenstva*. К., 1929. – Rezhym dostupu: [http://chtyvo.org.ua/authors/Zerov/Vid\\_Kulisha\\_do\\_Vynnychenka\\_narysy\\_z\\_novitnoho\\_ukrainskoho\\_pysmenstva/](http://chtyvo.org.ua/authors/Zerov/Vid_Kulisha_do_Vynnychenka_narysy_z_novitnoho_ukrainskoho_pysmenstva/). – Nazva z ekranu. – Data perehliadu: 20.02.18.

Kulish P. Dosvitky. Dumy i poetry [Elektronnyi resurs] / P. Kulish. – К., 1876. 256 s. – Rezhym dostupu: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001587>. – Nazva z ekranu. – Data perehliadu: 20.02.18.

Kulish O. P. Dzvin. Staroruski dumy y spivy [Elektronnyi resurs] / O. P. Kulish. – Zheneva, 1893. – Rezhym dostupu: <http://elib.nlu.org.ua/view.html?id=9988>. – Nazva z ekranu. – Data perehliadu: 20.02.18.

Kulish P. A. Khutorna poeziiia [Elektronnyi resurs] / O. P. Kulish. – Л., 1882. – Rezhym dostupu: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0012405>. – Nazva z ekranu. – Data perehliadu: 20.02.18.

Kulish P. O. Tvory : u 2 t. / P. O. Kulish ; vst. st., uporiad. i prymit P. O. Kulish. – Kyiv, 1998. – Т. 1. – 752 s.

Nakhlik Ye. Panteleimon Kulish: osobystist, pysmennyk, myslytel : u 2 t. – Kyiv, 2007. – Т. 2. – 462 s.

Franko I. Kulish Olelkovych Panko. Dzvin, staroruski dumy i spivy [Elektronnyi resurs] / I. Franko // *Dodatkovy tomy do zibrannia tvoriv* : u 50 t. / I. Franko. – К.,

2008. – Т. 53. – С. 454–457. – Rezhym dostupu: <https://www.i-franko.name/uk/LitCriticism/1894/KulishDzvin.html>. – Nazva z ekranu. – Data perehliadu: 20.02.18.

Shevchenko T. Zibr. tvoriv : u 6 t. / T. Shevchenko : redkol.: M. H. Zhulynskiy (holova) ta in. ; pered. slovo I. M. Dziuby, M. H. Zhulynskogo. – K., 2001. – Т. 1. – 784 s.

Стаття надійшла до редакції 08.12.19.

A. O. Hudyma, PhD, Assist.,  
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

### CHYGYRYN-RELATED MEANINGS IN THE POETRY OF P. KULISH

*As a poet, P. Kulish is the author of four collections: "Dawns" (1862), "Peasant Poetry" (1882), "The Bell" (1893), and "The Borrowed Kobza" (1897), and a number of poems. A characteristic feature of the vast majority of Kulish's poetic works is that, according to M. Zerov, he responded with his poetry to the "wickedness of the day", "separating too little among what was bypassed, proper to poetry and proper to journalism". We have some reasons to speak about Kulish's "dependence" on Shevchenko in terms of poetry. One of the program pieces in Shevchenko's work is the poem "Chygyryn, Chygyryn ...". The fate of Chygyryn in Shevchenko's mind was associated with the fate of the Ukrainian state. There is no reason to speak about the topic of Chygyryn in Kulish's works, although it could potentially exist, given the content of the poem "Ukraine". On pages of three collections, P. Kulish only mentions Chygyryn in the poem "The National Ideal" from "The Bell" once. At the same time, with the help of Shevchenko, Kulish comes to the understanding of the topic of Chygyryn. In part of his poetry, he rethinks the motifs found in the poem "Chygyryn, Chygyryn..."; there are Kulish allusions to Shevchenko's text. Therefore, we have grounds to speak about the Chygyryn-related meanings in P. Kulish's poetry. The Cossacks motif prevails in the "Dawn" collection, and P. Kulish avoids dissonance with Shevchenko. In the collection of "Peasant poetry" the author resorts to the debunking of the last glory, the Cossacks' past for him is "fierce robbery", "the way of the predatory evil" ("To the native people"). P. Kulish, on the other hand, raises the role of language and culture. In the collection "The Bell" there is an aggressive accusation of the Cossacks and those who praised them. If according to Shevchenko the motif of word that can renew the nation, awaken it to life, does not deny the motif of glory, then Kulish constructs the motif of word as antonymic to the motif of the Cossack glory (according to Kulish's interpretation – non-glory). In the collection "The Bell" we find the most cases against Shevchenko and Kulish's interaction with Shevchenko's text through its denial. At the same time, P. Kulish disputes Shevchenko's motif of the double-bladed knife, that is, the two-way mode of building the future: through physical resistance to colonization, manhood and thanks to the action of the word, Shevchenko's in particular, which is able to renew the nation, and offers his own humane way – the way of revival through the word through culture ("To Shevchenko" "Peasant Poetry"; "On the Crossing", "We Forgot" – "The Bell", etc.).*

**Keywords:** P. Kulish, T. Shevchenko, Chygyryn, poetry, the motif.

Г. М. Жуковська, канд. філол. наук, доц.,  
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

## МІФ ПРО ЗАПОРОЖЦЯ-ХАРАКТЕРНИКА В ОПОВІДАННІ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША "ПОТОМКИ УКРАЇНСЬКОГО ГАЙДАМАЦТВА"

*Зосереджено увагу на виявленні специфіки художнього втілення міфу про козака-характерника в оповіданні Пантелеймона Куліша "Потомки українського гайдамацтва", на розкритті смислового коду міфу, його символічних інтенцій, на дослідженні прикметних ознак письменницького стилю. Окреслено історико-міфологічну концепцію авторської нарації, втілену в систему знакових етнонаціональних символів, через прихований смисл яких письменник оминає заборони і пише про національну історію та культуру. Простежено, що історико-міфологічний контекст твору увиразнює проблему недолі української нації, що постає як певний колообіг подій, що повторюється в кожному поколінні.*

***Ключові слова:** міф, міфологема, символ, образ козака-характерника, історична тема.*

Художня проза Пантелеймона Куліша – яскрава сторінка в історії української літератури ХІХ ст. Багатогранність його творчої особистості знаходила різні шляхи вияву: поет, прозаїк, драматург, публіцист, етнограф, перекладач, видавець, мовознавець, літературний критик тощо. Неспокійний та невтомний П. Куліш, "гарячий Панько", як інколи сам себе називав, мав чимало творчих інтересів, проте незмінною протягом усього життя залишалась його пильна увага до "старовини", національної історії та народної культури. Піклуючись про збереження української духовної спадщини, письменник у 1856–1857 рр. видав два томи "Записок о Южной Руси" – "одну з найліпших українських збірок етнографічного матеріалу" [Чижевський, 1956, с. 452]. Зібрані П. Кулішем думи, пісні, легенди, перекази, міфи і казки – яскраве відображення народного життя, його матеріального й духовного світу, почуттів, переживань і мрій. Народна творчість для письменника стала джерелом і натхненням художніх пошуків. Почуті й записані народні твори П. Куліш активно вплітав у тканину своїх текстів.

Специфіка їхнього побутування в художньому дискурсі – перспективне дослідження з огляду на те, що в них зафіксований історичний і духовний розвиток народу. А оскільки міф, за визначенням Е.-Б. Тайлора, "є історією його авторів" [Тайлор, 1989, с. 35], то вивчення його семіотичного наповнення допоможе виявити важливі ідейно-естетичні домінанти художнього тексту.

Цим і визначається актуальність дослідження. Крім того, потрібно зауважити, що вивчення міфопоетичних ознак Кулішевих творів спричинене необхідністю ґрунтовного осмислення його епохальної постаті та творчості, а також недостатньою кількістю досліджень міфопоетичного дискурсу не тільки творчості П. Куліша, а й української літератури в цілому.

Мета студії полягає у виявленні особливостей художнього втілення міфу про козака-характерника в оповіданні "Потомки українського гайдамацтва" (1868), у вивченні естетичної співдії міфологічних та художніх структур твору, дослідженні прикметних ознак письменницького стилю.

Про зв'язок Кулішевих творів з народною творчістю писали Д. Чижевський, С. Єфремов, В. Петров, Є. Нахлік, В. Івашків, О. Вертій та інші, проте вивчення міфопоетичних тенденцій його творчості поки що залишається спорадичним.

Беручи в основу думку Р. Барта про міф як важливу комунікативну систему й форму повідомлення, спробуємо витлумачити породжені ним смисли в названому оповіданні, бо міф завжди "сильніший своєю інтенцією, ніж буквальним сенсом" [Барт, 1989, с. 91].

Міф про козака-запорожця, який є уособленням сміливого воїна, звитязця, характерника побутує в українського народу здавна. Серед тих, кого не брали ні куля, ні шабля, ні навіть сама смерть – Байда, Мамай, Небаба, Підкова, Кішка, Сірко, Богун та ін. Розповіді про козаків, які мали надприродні здібності: проходили крізь стіни, перетворювалися на звірів чи птахів, уміли чути і бачити на великій відстані, могли лежати годинами під водою, зменшуватись чи збільшуватись до потрібних розмірів, ловити кулі голими руками, заговорювати рани і навіть оживляти мертвих, – ґрунтуються на українській історії та міфології, де тісно переплелися історичні реалії і вигадки. Як

зауважує О. Коломийська, "вбити такого козака майже неможливо – хіба срібною кулею влучити у самісіньке серце" [Коломийська, 2015, 14 жовт.].

Міф про такого невмирущого характерника став важливим смисловим центром оповідання П. Куліша. Оскільки письменник творив у межах поневоленої культури, то, очевидно, міф тут не просто відлуння минулого, а свідомо обраний символічний код. Д. Чижевський, аналізуючи прозовий спадок письменника, зауважив: "Потомки українського гайдамацтва" – може єдиний твір, призначений для освіченого читача" [Чижевський, 1956, с. 466], натякаючи таким чином на необхідності розшифрувати закладений у творі підтекст, виявити смислові акценти авторського іноказання.

Для донесення читачеві важливої інформації П. Куліш обирає оригінальну форму, моделює текст у тексті, поєднує умовний, алегоричний план оповіді з реальним. Безіменний оповідач, син Крутоярівського панотця, після смерті батька повертається "на своє господарство" і вже в дорозі мимоволі долучається до "див", які відбуваються в роді Дундуків і до яких причетний "козак-невмирака". Через розповідь про реальні людські взаємини в реальному часі ("може років з десятків чотири назад") з точною локальною прив'язаністю до місцевості Крутоярівка над Дніпром, з детальними описами побуту простих людей (все це має переконати читача в достовірності зображуваних подій), письменник поступово переходить до міфопоетичного світу народних вірувань.

У художній тканині твору міф про "козака-невмираку", який бере активну участь у вирішенні важливих життєвих проблем Харка Дундука та його сина Якова, переповідається двічі. Перший раз автор вкладає його в уста Харкового побратима, садовничого Зота Лапка. Садовничий згадує почуту історію про те, як козак Байда врятував Харка від гріха самогубства після того, як йому, бідному рибалці, "багатий та гордий" батько коханої Марусі підсунув гарбуза. Запорожець з'явився перед хлопцем серед ясної ночі прямо із Дніпра: "[...] із води лізе щось у червоному жупані. Уси – мов у грача крила, із-під шапки – оселедець, ще й за ухо закручений". Така несподівана з'ява спонукає реципієнта до думки, що характерники відчувають людину, яка потребує їхньої допомоги. Опис зустрічі



знедоленого рибалки із цим дещо бароковим козаком змальований у гумористично-іронічному ключі: "Не хрестись дурню: я не чортяка, а такий же християнин, як і ти. Я – козак Байда, той самий, що висів ребром на гаку в Царіграді". – "Як же ти козак Байда, коли його замучено на смерть? – пробовкнув тоді Харко, – Та й діялося ж се тоді, як ще, може, й мого прашура не було на світі?". Як бачимо, запорожець поводить себе виклично, зверхньо, дорікає Харкові за те, що він не там шукає свого щастя. Заспокоюючи хлопця, козак проголошує патріархальну філософію, близьку запорізькому козацтву: "Баба й сама по собі лихо, а як до баби та ще гроші – пропаде чоловік – і не схаменеться!" [Куліш, 1994, с. 222–223].

Уже перша розповідь моделює в уяві реципієнта суперечливий образ: з одного боку його поведінка та мовлення козака виявляє читачу антагоніста – "вразького запорожця", який "все лається", проте з іншого боку – він як справжній християнин і добродієць приходиться на допомогу в скрутну хвилину і виручає хлопця з біди.

Воскреслий Кулішевий Байда сам долучається до творення міфу про невмирущих запорожців, стверджуючи, що багато славних козаків і їхня військова скарбниця після зруйнування Січі не загинули. Цей міф набуває романтико-реалістичного забарвлення через повідомлення про козацькі тайники в Дніпрі по комишах, куди "провалилась" скарбниця: "[...] вона й тепер під водою і стережуть її такі козарлюги, як я, козак Байда, як Сомко Мушкет або Морозенко і інші лицарі-невмираки. Усі добрі козаки, всі там зібрались до купи, обступили кругом свою скарбницю та й гуторять про старовину; а часом заведуть пісню таку, що весь Дніпро заколишеться" [Куліш, 1994, с. 223]. Пантелеймон Куліш йде за народними уявленнями й змальовує "характерників", які вільно переміщались з цього світу в потойбічний і навпаки, а серед безлічі історій, пов'язаних з ними, обирає історію про скарби, зауваживши, що "козаки-невмираки" самі ховали їх і стерегли, а також вміли знаходити скарби, заховані іншими.

Алегорично образ скарбу, який стережуть "козаки-невмираки", в оповіданні П. Куліша прочитується як пам'ять про

минуле, без якої не відбудеться становлення нації. Куліш вірить у майбутнє, тому його козак провидець і знає, "що вона (скриня) знов зрине серед миру, і дасться той скарб у руки нашим правнукам, і розбагатіють вони на диво всьому світові [...]" [Куліш, 1994, с. 223].

Байда, Сомко, Морозенко та інші для П. Куліша є уособленням стійкості духу, сили волі, незламності в боротьбі з ворогами.

Письменникові важливо було бачити у своїх сучасниках, потомках козацького лицарства, риси гідні "славних прадідів великих". Про козацькі чесноти, з-поміж яких найперше – турбота про долю України, автор нагадує в багатьох своїх художніх і наукових працях. Ця ідея наскрізна й в історичному романі "Чорна рада" (1857), де також відображені народні уявлення про невмирущих козаків. У романі образи славних захисників рідної землі сакралізуються, автор показує їх увічненими на стінах Київської "дерев'яної церкви гетьмана Петра Сагайдачного", де були намальовані "і Нечай, і Морозенко", і інші. У вербалізованих Кулішем малюнках зображено не тільки козацьких ватажків, але й їхню звитяжну боротьбу, непереможну силу й відвагу: "Круг його (Морозенка) горять костьоли й замки, а він січе-рубас, топче конем ляхів з недоляшками. Іще й підписано: "Лицар славного війська Запорозького"; а над ляхами: "А се проклятуці ляхи". Знаєте, тоді ще Хмельницина тільки що втихла, так любив народ, дивлячись, споминати, як наші за себе оддячили. [...] Був там і козак Байда, що висів ребром у турків на гаку, а не зламав своєї віри. Так і те все там помальовано, щоб усяке знало, які-то колись були лицарі на Україні. Був і Самійло Кішка, що й досі про його співають кобзарі, як він попавсь у турецьку неволю і п'ятдесят чотири роки був на галерах у кайданах, за замками, як йому Господь допоміг і себе, і товариства півчвартаста визволити і як, узявши ту галеру, приплив до козаків і корогви хрещаті давні у кишені козакам привіз – не зневажив козацької слави" [Куліш, 1994, с. 63–64].

Романом, як і аналізованим оповіданням, П. Куліш утверджує думку про найвище покликання козака і його нащадків: боронити рідний край від ворогів, "не зламати своєї віри", "не зневажити козацької слави".

Запорожець у творі П. Куліша наділений містичними ознаками. Його вчинки непередбачувані. Він з'являється несподівано, як от на весіллі в Харка, "звідки не взявсь запорожець на сивому коні, в червоному жупані" [Куліш, 1994, с. 222]. Автор яскравими кольорами та характерними деталями вербалізує його зовнішні та внутрішні риси. Так, наприклад, у описі зовнішності звертає на себе увагу деталь: у запорожця "була ручище, наче ківш" [Куліш, 1994, с. 223]. Щоб підкреслити незвичайну силу козака, незбагненність його вдачі та поведінки письменник активно використовує гіперболу: "Пропхався в купу до танка та як учистить навприсядки, то ніхто б не сказав, що це людина: вихор вихром! Довго була видна на тім місці яма, де танцював запорожець" [Куліш, 1994, с. 224]. Такі характеристики роблять цю постать дещо демонічною.

Загадковою в Кулішевому творі залишається поведінка воскреслого Байди, який спочатку допомагає Харкові в його сердечних справах, а потім не лише забирає гроші, а й погрожує: "Коли б я схотів, то погубив би тебе з тілом і душею..." [Куліш, 1994, с. 224]. В оповіданні, як і в народних переказах, козак-характерник вирізняється дивакуватістю, упертістю, винахідливістю, він наділений надлюдськими здібностями.

Тільки вміння Харка славно співати пісень про козаків рятує його від Байдиної помсти, бо і на тому світі козаки "часом заведуть пісню таку, що весь Дніпро заколишеться. Ви, дурні, на сьому світі думаєте, що то вітер понад Славутою бурхає, а то гуде запорозька пісня" [Куліш, 1994, с. 223].

В оповіданні провідником між світом живих і мертвих стає річка Дніпро, яка уподібнюється тут до міфологічного Стікса, що веде до підземного царства. У творі П. Куліша з води з'являється й у воду, як видіння, зникає запорожець: "Дніпро спершу почорнів, потім посивів, водою бурхало під саму хату. Люде вжахнулись, а запорожець так і кинувсь у піняві хвилі. Сивого коня його не видно було за піною; сам він спершу бовванів у кармазинах, далі й його стало не видно" [Куліш, 1994, с. 234].

Трактування "дива" з'яви в скрутну життєву хвилину запорозького характерника автор вкладає в уста оповідача твору, який одночасно є й слухачем "Лапкового чудного оповідання".

Вислухавши історію, оповідач по-своєму трактує те, що відбувається: "оттой запорожець тогосвітній натякав на якісь таємності з гайдамацького побуту. Видно, то вже одружившись, занедбав Дундук давні свої звичаї" [Куліш, 1994, с. 224]. У цьому контексті важливим є семантичне навантаження прізвища героя, за яким дундуками можуть називатися усі українці, що втратили історичну пам'ять, забули козацькі звичаї й чесноти.

У творі автор актуалізує міфологему дому як символу роду. Важливо, щоб дім стояв твердо, а це значить, за П.Кулішем, щоб він передавався від батька до сина й онука, щоб "у отцькому дому було завжди тихо, мов у раю" [Куліш, 1994, с. 228]. У таких домах – щасливі родини, бо на них "благословення Господнє" [Куліш, 1994, с. 227]. Дім Дундука, побудований дідом запорожцем, який повернувся до свого роду після зруйнування Січі. Потри те, що це низенька і вбога хатка, тут панує особлива затишна атмосфера: "До такої оселі прибивсь би залюбки під завірюху, як на небі верне сивими хмарами, а внизу Дніпро почорніє і запіниться" [Куліш, 1994, с. 219].

Бажаючи оборонити Якова Дундученка від його "щербатої долі", допомогти відстояти своє право на кохання і щастя з бідною дівчиною-сиротою, оповідач, душа якого "бажала тоді доброго вчинку, як ліків" [Куліш, 1994, с. 219], відвідує оселю батьків Якова, у якій час від часу з'являється запорожець. Він то проявляється з-під вибілених глиною дверей і віщує смерть, то ж натякає на добре закінчення важкої справи: на майбутнє життя родини у злагоді, мирі й достатку. Для перекодування одного виду мистецтва іншим, живопису словом П. Куліш використовує яскраву колористику: "З-за глини, що не вся ще одпала, визирав намальований запорожець, такий самий, як можна бачити скрізь по Україні, тільки робота малярська була не проста: фарби сіяли і двиготіли проти полом'я, мов живий козарлюга перед очима в мене грівся коло багаття". Він час від часу з'являється наяву й веде себе як господар: "Не поздоровкавшись і не зглянувши на нас, скинув додолу бурку і зоставсь у червоному жупані. За поясом пістолі...", а до тих, хто тут живе ставиться, як до челяді: "Брови насупив, а сам ніби всміхається і ніби всякого готов назвати дурнем" [Куліш, 1994, с. 229].

У розповіді Харка Дундука про стосунки його роду з "козаком-невмиракою", останній демонізується. З його з'явою в обійсті Дундуків відбуваються дивні події. Козак не тільки знає, де зберігається скарбниця запорізького козацтва, але й де сховані скарби роду Дундуків, де "дідина закопана" [Куліш, 1994, с. 230]. На думку господарів хати, він пов'язаний з нечистою силою, бо погрожує, бажає залишитися невідомим, зникає після співу третіх півнів [Куліш, 1994, с. 229].

Попри химерність та амбівалентність образу запорожця, що з'являється в простацькій оселі Дундуків, автор симпатизує йому, тому зображуючи своїх героїв, сина та батька, чесними, роботящими, гідними людьми, стверджує, зокрема про останнього: "Запорозького він роду; запорозьким духом і довіку дихатиме" [Куліш, 1994, с. 232].

Міф про козака-характерника в оповіданні П. Куліша впливає на розгортання сюжету, розкриває характери героїв. Змодельовані автором персонажі – батько і син, представники різних поколінь одного народу, які кожен у свій час стають на оборону неминущих цінностей, з-поміж яких – відстоювання особистих почуттів як вірності самому собі й загальнонародним духовним пріоритетам.

У своїй розповіді П. Куліш не ідеалізує запорожців. Зображає їх здатними на злочини, наприклад, на грабунок, але в оповіданні козак йде на це, щоб порятувати іншу козацьку душу, яка страждає через нереалізовані мрії про особисте щастя. Водночас, за П. Кулішем, для запорожців важливими й очевидними були морально-етичні народні норми, як от: "добра слава краща від грошей" [Куліш, 1994, с. 221], "Нетружені гроші до добра чоловіка не доводять" [Куліш, 1994, с. 231].

Такі етичні сентенції в художній структурі твору актуалізовані, але все ж це не дає підстав трактувати аналізоване оповідання лише в руслі "моралізаторського спрямування" [Сюй Ліша, 2014, с. 71]. Хоча у творі "Куліш порушує низку важливих морально-етичних проблем, зокрема стосунків різних соціальних груп українців, питання багатства і бідності, а відтак і джерел добробуту" [Сюй Ліша, 2014, с. 76], проте в основі авторської нарації – історико-міфологічна концепція, утілена в систему

знакових етнонаціональних символів, через прихований смисл яких письменник оминає заборони і пише про національну історію та культуру.

Отже, у творі П. Куліша тісно пов'язані два плани: родинно-побутовий та історико-міфологічний. Тривіальна родинна історія стає прикриттям, за яким стоїть бажання автора захистити козацьку честь перед нападниками, зокрема перед ляхами, які вважали їх розбишаками. У авторській передмові до твору ("Передньому слівці") письменник висловлює біль з приводу того, що залишилось після козацтва, і намагається відстояти чесне козацьке ім'я: "Гайдамаками прозвано первих козаків, що встали проти ляхів та недоляшків, а проте козаки не вважали себе за розбишак, тільки з досади почали самі себе звати гайдамаками. Відомі великі речі, на які вони підіймались, обороняючи свою волю і віру" [Куліш, 1994, с. 213].

Підтекст оповідання П. Куліша, в снові якого міф про козака-характерника, породжує множинність асоціативних та конотативних смислів. З-поміж інших знакових постатей української історії вибір письменника не випадково пов'язаний з Байдою. У свідомості українського народу князь Дмитро Вишневецький, засновник Запорізької Січі, став ідеалом незламності, вірності мові, вірі і рідному народові. До осмислення цього образу П. Куліш повертається неодноразово, він стає центральним у його драмі "Байда, князь Вишневецький" (1884), де автор показує його шукачем правди, тісно пов'язує цей мотив "із загальнонародними ідеалами могутньої української держави, добросусідства і злагоди. Коли ж героєві не вдається досягти цього, він не йде на компроміс, готовий прийняти мученицьку смерть, але своїх ідеалів зрадити не може" [Вертій, 1998, с. 45].

Недоля української нації в оповіданні "Потомки українського гайдамацтва", що увиразнюється історико-міфологічним контекстом, постає як певний колообіг подій, що повторюється в кожному поколінні, але розв'язкою свого твору П. Куліш заперечує безвихідь. Козацьку хату роду Дундуків можна прочитувати як емблему України, у якій врешті-решт запанує злагода і благодать. Через розповідь про "козака-невмираку",

наповнену "внутрішнім трагізмом та психологічною ускладненістю" [Чижевський, 1956, с. 466], письменник утверджує філософію свободи, що ґрунтується на принципах оптимістичного світосприймання.

Намальований і схований за глиною козак у цій хаті, який перманентно оживає в межових ситуаціях для роду, прочитується як схована українська "старовина" (історія), без знання і розуміння якої неможливо уникнути помилок у майбутньому. Неосвічені прості люди містифікують і демонізують минуле, не розуміють і бояться його. Двері, на яких проступає "ця притичина", наповнюють контекст символічним кодом пошуку виходу із скрутною ситуацією для роду і для нації. Оповідач, уподібнюється до самого автора, який "піднявся зробити нові двері до старої хати, а його пишну парсуку взяв до себе" [Куліш, 1994, с. 233]. Тут може йтися про українську інтелігенцію, яка, за П. Кулішем, повинна взяти відповідальність на себе і за збереження пам'яті про минуле, і за передачу його цінних надбань наступним поколінням, і за культурно-історичний розвій нації.

Етичний життєвий вибір українця-селянина, як носія автохтонності та духовності, у розв'язанні родинного конфлікту в аналізованому оповіданні на користь духовних інтенцій. Цей вибір спричинений поверненням історичної пам'яті, яку розбудив невмирущий козак: "Згадав я старовину, згадав запорозькі слова про нетружені гроші, та й назвав себе дурнем, так, як той козак-волоцюга" [Куліш, 1994, с. 231]. У духовності, за П. Кулішем, – запорука відродження нації.

Таким чином, міф у творі П. Куліша стає своєрідним палімпсестом історичної пам'яті, де нічого не зникає, а різні часові пласти нашаровуються, перетинаються, по-новому проступають у нових національних обставинах. Оповідання засвідчує вміння письменника в художній формі через систему знакових національних символів завуалювати прихований смисл, завдяки чому здійснити збереження важливих сегментів національної історії й культури. Твір, покликаний до життя міфом, активізує процеси передачі цивілізаційного досвіду наступним поколінням.

## СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Барт Р. Избранные работы: семиотика: поэтика / Р. Барт ; сост., общ. ред. и вступ. ст. Г. К. Косикова. – М., 1989. – 616 с.
- Вергій О. Пантелеймон Куліш і народна творчість: статті та дослідження / О. Вергій. – Тернопіль, 1998. – 120 с.
- Івашків В. Художня, літературознавча і фольклористична парадигма ранньої творчості Пантелеймона Куліша / В. Івашків. – Л., 2009. – 448 с.
- Коломийська О. Козаки-характерники – воїни Правди [Електронний ресурс] / О. Коломийська // Разом. – 2015. – 14 жовт. – Режим доступу: <https://razom.media/kozaky/>. – Назва з екрану. – Дата перегляду 02.03.19.
- Куліш П. Записки о Южной Руси / П. Кулиш. – СПб., 1856. – Т. 2. – 352 с.
- Куліш П. Записки о Южной Руси / П. Кулиш. – СПб., 1856. – Т. 1. – 346 с.
- Куліш П. Потомки українського гайдамацтва / П. Кулиш // Твори : у 2 т. / П. Кулиш. – К., 1994. – Т. 1. – С. 213–233.
- Сюй Ліша. Жанрово-тематична палітра україномовної художньої прози Пантелеймона Куліша / Ліша Сюй // Слово і час. – 2014. – № 12. – С. 71–78.
- Нахлік Є. Пантелеймон Куліш / Є. Нахлік // Куліш П. Твори : у 2 т. / П. Куліш–К., 1994. – Т. 1. – С. 5–36.
- Тайлор Е.-Б. Первобытная культура / Е.-Б. Тайлор. – М., 1989. – 573 с.
- Характерники – одвічні хранителі козацького роду [Електронний ресурс] // Магія. – 2007. – № 34 (513), серп. – Режим доступу: <http://vsviti.com.ua/ukraine/65810>. – Назва з екрану. – Дата перегляду: 04.09.19.
- Чижевський Д. Пізня романтика / Д. Чижевський // Історія української літератури (від початків до доби реалізму) / Д. Чижевський. – Нью-Йорк, 1956. – С. 450–487.

## REFERENCES

- Bart R. Yzbrannye raboty: semiyotyka, poetyka / R. Bart. – M., 1989. – 616 s.
- Vertiy O. Panteleymon Kulish i narodna tvorchist : statyi ta doslidzhennya / O. Vertiy. – Ternopil, 1998. – 120 s.
- Ivashkiv V. Khudozhnya, literaturoznavcha i folklorystychna paradyhma rannoyi tvorchosty Panteleymona Kulisha / V. Ivashkiv. – Lviv, 2009. – 448 s.
- Kolomyyska O. Kozaky-kharaktemyky – voyiny Pravdy [Elektronnyi resurs] / O. Kolomyyska // Razom. – 2015. – 14 hrud. – Rezhym dostupu: <https://razom.media/kozaky/>. – Nazva z ekranu. – Data perehliadu: 20.03.18.
- Kulish P. Zapysky o Yuzhnoy Rusy. Yzdal P. Kulysh / P. Kulish. – SPb., 1856. – T. 2. – 352 s.
- Kulish P. Zapysky o Yuzhnoy Rusy. Yzdal / P. Kulysh. – SPb., 1856. – T. 1. – 346 s.
- Kulish P. Potomky ukrayinskoho haydamatstva / P. Kulysh // Tvory : u 2 t. / P. Kulysh. – K., 1994. – T. 1. – S. 213–233.
- Lisha Syui. Zhanrovo-tematychna palitra ukrajinomvnoyi khudozhnoyi prozy Panteleymona Kulisha / Lisha Syui // Slovo i Chas. – 2014. – №12. – S. 71–78.



Nakhlik Ye. Panteleimon Kulish / Ye. Nakhlik // Kulish P. Tvory : u 2 t. / P. Kulish. – Kyiv, 1994. – T. 1. – S. 5–36.

Taylor E.-B. Pervobytnaya kultura / E.-B. Taylor. – Moskva, 1989. – 573 s.

Kharakternyky – odvichni khrarynteli kozatskoho rodu [Elektronnyi resurs // Magiia. – 2007. – № 34 (513), serp. – Rezhym dostupu: <http://vsviti.com.ua/ukraine/65810>. – Nazva z ekranu. – Data perehliadu: 20.03.18.

Chyzhevskiy D. Piznia romantyka / D. Chyzhevskiy // Istoriya ukrayinskoj literatury (vid pochatkiv do doby realizmu) / D. Chyzhevskiy. – Niu-York, 1956. – S. 450–487.

Стаття надійшла до редакції 28.10.19.

**H. M Zhukovska**, PhD, Associate Prof.  
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

### **THE MYTH OF THE COSSACK-CHARACTER IN PANTELEIMON KULISH'S STORY "DESCENDANTS OF UKRAINIAN HAIDAMATISM"**

*The attention of the author of the article is focused on revealing the specificity of the artistic embodiment of the myth of the Cossack character in the story of Panteleimon Kulish "Descendants of Ukrainian Haidamatism", on the disclosure of the semantic code of the myth, its symbolic intentions, on the study of prominent features of the writing style. The article outlines the historical and mythological conception of the author's narrative, embodied in a system of iconic ethno-national symbols, through which the writer has a hidden meaning bypassing bans and writing about national history and culture. It is proved that the analyzed narrative P. Kulish affirms the idea of the highest calling of the Cossack and his descendants: to protect the native land from enemies, "not to break their faith", "not to despise the Cossack glory". It is traced that the historical and mythological context of the story "Descendants of Ukrainian Haidamatism" reflects the problem of the Ukrainian nation's shortcomings, which appears as a certain cycle of events that is repeated in each generation. P. Kulish denounces the hopelessness of his work. The Cossack house of the Dunduk family can be read as an emblem of Ukraine, in which harmony and grace eventually prevail. Drawing and hidden behind the clay of the Cossacks in this house, which comes to life in borderline situations for the genus, the hidden Ukrainian history is read, without the knowledge and understanding of which it is impossible to avoid mistakes in the future.*

**Keywords:** myth, mythology, symbol, image of the Cossack-character, historical theme.

Л. М. Задорожна, д-р філол. наук, проф.,  
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

## УВАГИ ДО ПОВІСТІ "АЛЕКСЕЙ ОДНОРОГ" П. КУЛІША

*Розглянуто художню модальність у повісті П. Куліша "Алексей Однорог". Явлено розуміння П. Кулішем ролі доцентрових і відцентрових сил при вирішенні подій державної ваги.*

**Ключові слова:** *модальність, історичні реалії, романтична доктрина.*

Повість "Алексей Однорог" П. Куліша присвячена розповіді про події 1604 р. на півночі України, в модальній країні Сиверії, що "заклучалась в пределах нынешней Черниговской и отчасти Курской и Орловской губерний, [...] была пограничным Московского государства со стороны Литвы и называлась Литовскою Украиною" [Кулиш, 1853, с. 1].

Опублікована П. Кулішем у 12 кн. часопису "Современник" 1852 р. та у 1–2 кн. 1853 р., й окремим виданням 1853 р., повість перебуває, радше, на маргінесах, а не в активі уваги дослідників творчості письменника. Поодинокую тут є думка Є. Нахліка: "отрывки из исторического романа "Встреча", "Братья", "Два стана" (Вестник Юго-Западной и Западной России. 1862. №7–10), які є спробою продовження "Алексея Однорога", історична повість "Порубежники" (Петербург, 1864). У них показано вторгнення на Сіверську землю 1604 р. військ Лжедмитрія I, який ішов походом на Москву, щоб відвоювати у Бориса Годунова царський трон, і неоднозначну реакцію різноманітного населення Сіверщини на цей завойовницький рейд, до якого приєдналася й частина козаків" [Нахлік, 2007, с. 119]. Однією з можливих причин неваги дослідників до повісті слід назвати оберненість її теми до вкрай складних подій та, на рівні історіографії доби, коли писався твір, ще далеко не з'ясованих у них етапів. Априорно певні концепти можуть визначити чинники, що спонукали забезпечити увагу автора твору саме до цієї проблеми в світовій історіографії – від соціологізованих до загальногуманістичних. Це спонукає не потрапляти в лад таким установкам, зосереджуючись на художній енергії, емоційній

виразності, з якою митець споруджує у повісті авторську настанову прочитання історичних реалій окресленої доби.

Початок XVII ст. в історії Московщини П. Куліш вважає вкрай важливим для розуміння і цього часу, й Московського царства в цілому. Чи не тому він апелює своєю увагою до цієї сторінки в історії, фактично, двічі: повістю "Алексей Однорог", а також твором "Повесть о Борисе Годунове и Дмитрие Самозванце" (СПб., 1857). (Одна з останніх белетризованих версій російської історіографії, зафіксована у книзі Б. Акуніна "Между Европой и Азией. История Российского государства. Семнадцатый век" (М., 2016), несамохіть підтверджує, як проникливо П. Куліш осягнув глибину й обсяг кризи Московського царства.)

Однак на відміну від "Повісті про Бориса Годунова і Дмитра Самозванця" у творі "Алексей Однорог" увага П. Куліша зосереджена не на згубній корумпованій та зрадливій у ставленні до державних інтересів природі урядової верхівки Московщини, – а на політичному та суспільному становищі Росії початку XVII ст., означеному крізь призму доль, що перебрали на себе відвагу zostатись вірними цареві Борису Годунову, а також тих, що володіли зухвальством слідувати за Самозванцем (Лжедмитрієм I).

Неординарний підхід П. Куліша до тлумачення теми повісті "Алексей Однорог" дозволяє спостерегти у творі ті узагальнення, що виявляють у ній незвичайне, художню відвагу автора. Найбільш рельєфно вони явлені митцем у таких планах: 1) органічне сполучення подій певної історичної доби, що єднають національні, географічні парадигми буття людини за екстремальних ситуацій та за наявних історико-суспільних викликів; 2) творення П. Кулішем образів "констелятивних" (за принципом взаємодії співіснуючих); ними у повісті постають, зокрема, образи Олексія та Добрині – функціонально антитетичні, проте – завдяки перебуванню в одні площині інтенсивності подій та обставин, а також завдяки налагодженому діалогу в співіснуванні – емоційно сумісні; 3) поєднання взаємодії українських та російських доцентрових і відцентрових сил у підтримці царя Бориса Годунова та Самозванця, вплив широких (а тому – за світоглядною позицією П. Куліша, найбільш потужно представленою в романі "Чорна рада", – деконструктивних) верств народу на перебіг історичних подій за

умов неодмінного втягнення їх у ці події, що виникають завдяки певному важливому проблемному фокусу; 4) своєрідність підходу П. Куліша до формування образу, дезорганізованого або на своєрідний лад організованого зміною умов діяльності чи душевним станом; 5) пошук емоційної константи у певній парадигмі образу; 6) спорудження образу відповідного екстремальним подіям, що, проте, не сприяють його розвитку, а лише розкривають його сутність.

Розпочинаючи повість розповіддю про повернення Олексія Однорога на батьківщину після п'ятилітнього перебування за кордоном, інспірованого царем Борисом Годуновим задля уведення з допомогою знань Олексія нових прогресивних форм для швидшого прогресу, руху в функціональному системному впровадженні новацій у Московському царстві, а також для вияву і апології нових найбільш успішних чинників та ідей задля поступу в житті країни, П. Куліш визначає цим і найбільшу проблему, чинну для цього царства. Вертаючи з мандрів Європою у повній готовності до вирішення завдань, забезпечених уважним спостереженням над усім конструктивним у чужих краях: тим, що становить домінуючу частину життя, – молодий Однорог тепер має на меті вирішити також приватну справу: його попередні плани корелюють із наміром познайомитися (можливо, згодом і побратися) з нареченою. Тому повернення додому означає для Олексія початок нового, значного життєвого етапу; він готовий сприйняти своє прибуття на батьківщину як чинник реалізації змістової цінності своєї особистості, як спрямування своєї діяльності в оптимально конструктивному руслі. Цей настрій Олексія – мовби в супровід, паралельно, проте, за суттю, ідейно-антитестично – корелює з налаштованістю його вихователя, опікуна та служника в одній особі – Добрині. Виразна дихотомія цих образів уводиться П. Кулішем у твір, зокрема, задля підкреслення відмінності в осягненні суті явищ між едукованою родовитою людиною та представником найнижчої станової ієрархії, який ідейно сполучений із сприйняттям явищ згідно свідомості юрби.

Найбільш виразно цей концепт проскрибований у "Чорній раді" П. Куліша, де "проблема юрби – натовпу безпосередньо пов'язана з основною ідеєю твору. У цьому плані можемо

говорити про так звану регресію українців, себто повернення їх від стану нації до психології народу-маси" [Івашків, 2000, с. 49], – ця світоглядна позиція письменника чи не вперше (у творчості митця й в історії нашої літератури) саме в повісті "Алексеї Однорог" буде кваліфікована як дражливий чинник історичного буття народів у цілому.

Однією з найбільших прикостей, що володіють життям краю у першій половині XVII ст., П. Куліш вважає якість етнотипу Сіверії: "Тут находили пристанище всякого рода преступники, которым посчастливилось уйти от нападения. Сюда бежали непокорные холопы от своих господ. Здесь искали счастья земледельцы, уклоняющиеся от налогов и повинностей" [Кулиш, 1853, с. 4]; були тут і городові та станичні козаки, що утримувались воєводами для охорони фортець, однак "С началом смут, порожденных самозванщиною, эти вольные казаки стали чаще и смелее показываться в окрестностях городов и погостов, являлись толпами на сельских ярмарках и принимали угрожающий вид" [Кулиш, 1853, с. 5], становлячи собою потенційну тотальну загрозу для людей ратних і для цивільних.

Небезпеку, носіями якої є ці люди, уповні звідають на собі Однорог та Добриня, прямуючи Сіверією на зустріч із нареченою Олексія. Вона-таки відбувається, проте, радше, як щось незвичайне у сприйнятті Олексія Однорога: він випадково побачив якусь загадкову особу, і цей образ для юнака, в якого "душа не знала страстей" [Кулиш, 1853, с. 6], стає омріяним ідеалом, сполученим із таємницею: "Прелесть женственная для него вся заключалась в тайне" [Кулиш, 1853, с. 50]. Події, проте, унеможливають довідатися про таємничу незнайомку, натомість доля дарує Олексію зустріч із людиною найвищих добродішностей – воєначальником Петром Федоровичем Басмановим, який, належно оцінивши якості вдачі та воїнську звитягу Олексія Однорога, й те, що властиво йому як "привілейованість становища людини: на відміну від усіх інших створінь, своїми моральними якостями він завдячує сам собі" [Кассирер, 2000, с. 245], – спрямовує юнака на вирішення майже неможливого завдання: пошук і полон Самозванця. Олексій, гаразд розуміючи "всю важность такого воєначальника, как Басманов, при

тогдашних обстоятельствах" [Кулиш, 1853, с. 180], – прирікає себе на загибель, усім серцем підпорядковуючись цій патріотичній ідеї. По-іншому він не може вчинити, оскільки він лицар, для якого "нет выше чести, нет большей высоты и радости, как умереть за своего государя" [Кулиш, 1853, с. 181]. Автор повісті – як найбільш об'єктивне – визначає це в судженні сторонньої особи, Самозванця: "Этот молодой человек воспитан не по-московски: он рыцарь телом и душою: я вижу это по его взгляду" [Кулиш, 1853, с. 193]. Герой повісті – особистість, що найбільш досконало сполучає шляхетне виховання (патріотизм, пієтет у ставленні до батька, високі моральні якості) з добре засвоєним європейським вишколом та властивою лицареві поведінкою. Із старшими за віком Олексій Однорог виявляє органічно властиві йому якості високої моралі, а своє лицарство – у стосунках із Самозванцем. Мова не про духовну роздвоєність особистості, а про добу, в якій вона живе і діє, і яка потребує людини, яка відповідає їй якостями своєї вдачі.

П. Кулішеві, проте, не йдеться, щоб показати героя повісті суто як лицаря без страху і відваги: золотою ниткою він єднає оповідь про лицарські заслуги Олексія Однорога та його приватні якості, зокрема – родинні стосунки, взаємини з батьком, складність яких визначається, проте, не з волі сина: "Старик, отпустив сына за границу потому только, что не мог сделаться царским послушником, втайне смотрел, однако ж, на путешествие Алексея как на своевольный побег из родительского дома, и даже сам Алексей считал удовольствие, с каким он отправился в чужие края, как бы преступлением против отца, которого почитал и любил, несмотря на всю его строгость. Поэтому они встретились [...] как блудный сын с отцом своим. Разница была в том только, что старый Однорог принял Алексея гораздо суровее, нежели кроткий отец евангельской притчи блудного сына, да и Алексей подступил к отцу своему не с трогательным раскаянием – раскаиваться ему было не в чем – а со страхом, в котором примешивались радость свидания и жалость к бедственному положению старика" [Кулиш, 1853, с. 98].

Батько Олексія – Микола Опанасович – людина суворої моральної школи: склавши присягу Борису Федоровичу Годунову,

Однорог тепер, у вигнанні, в стані "опального, нищого и беспомощного" [Кулиш, 1853, с. 100], підтверджує свою вірність цареві, причому виступаючи "сам-десять против тысячи" [Кулиш, 1853, с. 190] тих, хто пішов за Самозванцем.

На час повернення Олексія з мандрів старий Однорог – це згусток волі, котра в нього є і силою, і духовним первнем. Тому він піддає Олексія при зустрічі випробуванню: проганяє його з дому, згодом виявляючи синові свою вищу любов: "Пускай же будет над тобой Господне и мое благословение". За цих обставин це означає "как бы священный знак возведения сына в достоинство друга и советника". Людина високої честі, боярин Однорог лихоліття для всього Московського царства і крах свого суспільного становища сприймає як виклик своїм духовним силам, протиставляючи цьому чітко виявлену високу суспільну самооцінку та розуміння самореалізації: "Не малое завещаю ему наследство – честь моего рода и верность государю царю" [Кулиш 1853, с. 101].

У взаєминах батька з сином більше недомовок, аніж висловленого. Однак їхня суспільно-політична позиція, розуміння викликів часу та реально можливих відповідей на ці запити уповні збігається. У вияві батьком і сином вірності цареві Борису Годунову – розуміння позитивної ролі стабільності в країні, усталеного порядку в посіданні царем трону: як запоруки продуктивного для життя народу блага. На переконання П. Куліша, привнесений у Московщину Самозванцем дестабілізуючий чинник є не лише непродуктивним, але й гальмівним для історичного поступу життя народу.

Проте найважчі суспільні випробування завжди покликають на перший план життя людей особливої якості й гарту: саме вони є найбільш свідомими та відповідними тим вимогам, що визначені добою. Старий Однорог на питання Олексія – "Да как же делать-то по царскому, коли не сила устоять?" – визначає синові найбільш рішучу і виважену відповідь: " – Голову клади! Что, разве нам страшно умереть по царской воле? Другое дело по своей, а по царской – тут нечего думать! На этом Русь стоит, в этом ее сила и спасение!" [Кулиш, 1853, с. 113].

Закладаючи в опис взаємин між старшим і молодшим Однорогами цю свою світоглядну концепцію, П. Куліш прагне здобути відповідь і на інше питання: чому історично складається так, що найбільш тверезо мислячі люди в добу екстремальних випробувань для народу опиняються на маргінесах політичного життя держави, поступаючись інтриганам (бояри Шуйські) та безрідним вискочням (Мулюха), служба яких державі має відверто сумнівний характер. Втрата логіки в перебігу історичних подій веде за собою (як ланцюгова реакція), наголошує автор повісті, занепад та загибель усього найціннішого серед представників суспільства.

Тотальна державна зрада, чинна для Московського царства в першій половині XVII ст., перенизує долі тих, хто пішов на злуку з Лжедмитрієм I і тих, хто не піддався відступництву; останніх значно менше: батько і син Однороги, воєначальник Петро Федорович Басманов, який, боронячи Новгород-Сіверську фортецю силами, що їх не порівняти з ворожим військом, змусив, проте, Самозванця занепасти духом: "взять Новгород-Северскую крепость было не по его силам, а оставитъ ее у себя в тылу казалось ему крайне опасно" [Кулиш, 1853, с. 176].

Чистота помислів і патріотична самопосягата Однорогів та Басманова для П. Куліша є свідченням висоти і незискливості їхнього духу; це належно оцінює при знайомстві з Олексієм Однорогом Самозванець, ініціюючи і утверджуючи їх стосунки як дружні. Вирушаючи в пошуку Самозванця, фактично, як у безвість, Олексій Однорог, проте, завдяки беззастережній відвазі та розумінню воїнського обов'язку, опановує бажаним. Його успішне знайомство з Самозванцем відбувається за вельми скрутних для того обставин: нехтуючи небезпекою, Самозванець подався на полювання ведмедя сам-один, однак сутичка з розлюченим і пораненим звіром піддала життя Самозванця небезпеці (тут символічного значення набуває образ прірви, над якою завис мисливець – як близькості до нього позасвіття). Мить, коли Олексій приспів на допомогу Самозванцю, є найбільш критичною для мисливця, він у патовій ситуації: йому і звірові не вдається подолати суперника. Долю Самозванця, з його



беззастережною вірою в можливість загибелі тільки в Москві, міг вирішити лише випадок, який щасливо настає для нього в образі Олексія Однорога.

Усвідомлюючи появу Олексія в своєму житті як знакову, Самозванець сприймає його вірність цареві Борису Годунову (цього Однорог – згідно лицарської честі, не приховує) не більш як вияв родової шляхетності, примушуючи до служби на своєму боці. Саме лицарська відвага промовляє устами Олексія, коли він, на запитання Самозванця: "Сдаєшься пленником или умрешь слугой цареубийцы?" [Кулиш, 1853, с. 205] відповідає так, як велить йому честь: "Жизнь моя не мне принадлежит, – сказал Алексей, – властен в ней царь мой. Велит умереть – умру.

– Я твой царь, – сказал Самозванец, – я велю тебе жить и служить мне. Сдаєшься прирожденному московскому государю?

– Царь мой Борис Федорович сидит в Москве на престоле, – отвечал Алексей, – а ты лесной бродяга и Самозванец!" [Кулиш, 1853, с. 192].

Однак ця позиція Олексія не закриває від нього розуміння й іншого: пізнавши Самозванця ближче, Олексій Однорог "не мог бы никому поверить, чтобы чудовский монах Отрепьев, за которого, по грамоте Бориса Годунова, все тогда принимали Самозванца, мог в короткое время так развить свои способности и обогатить себя теоретическими и практическими сведениями по разным отраслям знания. Видно было, что он с самого детства воспитан был в доброй школе, а не по собственному влечению усвоил себе в короткое время иноземную образованность" [Кулиш, 1853, с. 205].

Переживання глибоко усвідомленої небезпеки для Московського царства виявляє в Олексієві людину державницьку; самопосвята державі допомагає Олексієві мужньо пережити "потерю отца", а згодом "играть важную роль в судьбе Басманова и Самовидца" [Кулиш, 1853, с. 214].

У коментарі Самозванця щодо палкого обстоювання Олексієм влади Годунова: "Придет время, когда твоя верность к царю не будет ошибкою" [Кулиш, 1853, с. 192] П. Кулиш формулює найвагомішу проблему означеної у творі доби: правильність вибору пріоритетів у час найбільшого розхитування і повної

деструкції цих пріоритетів завдяки рішучому втручанню у вирішення долі держави потенційних та фактичних зрадників або волі тієї юрби, що її П. Куліш узагальнено-зневажливо визначає в середньому роді: "Все, что бродило по лесам и байракам, [...] вся эта дичь как называли тогда лесных бродяг, дождалась наконец себе атамана, под знаменами которого могла смело проникнуть в недоступные доселе ей места государства" [Кулиш, 1853, с. 170].

Закладаючи в твір цю свою історичну концепцію про закономірність появи Самозванця у позбавленій ознак правового життя Московщині, П. Куліш тим визначає суть специфіки багатовікового алогізму в триванні цього царства, спорудженого на ошуканстві, на засадах безнастанного авантюрного та силового приходу до влади людей, не здатних бути відповідними високому становищу, неспроможних розпорядитися нею.

Окремо слід зважити на фіксацію П. Кулішем у повісті "Алексей Однорог" буття природи краю. Автор твору тут – пантеїст. Однак при явленні картин природи письменнику ближчі ті ракурси, що більшим чином характерні саме для милування природою на півночі, оскільки "на півночі сприйняття світу було більш живописним, ніж на півдні: сира атмосфера, легкі переходи тонів у природі" [Виппер, 1985, с. 159–160] сприяють цьому: "Они подъехали в это время близко к устью Ольгина Тора и увидели солнце, севшее уже на самый горизонт. К нему пошла изгибами, вся золотая, река Десна, скрываясь иногда за выступами гор, которые то завлекали ее в свои амфитеатры, то выгибали крутым луком далеко в луга" [Кулиш, 1853, с. 27]. Сприйняття природи в автора повісті є органічним відповідником розумінню дарованої людині божественної благодаті. Картини природи П. Куліш звичайно фіксує в горизонтальному форматі, й у цьому його мистецька позиція також бездоганна, оскільки саме такий формат надається "для оповідної композиції" [Виппер, 1985, с. 164] повісті "Алексей Однорог".

Портретуючи у творі батька й сина Однорогів, воєначальника Басманова як дивовижних людей, котрі в мороку затяжної кризи Московського царства у першій половині XVII ст. постають зірками, сійво яких, ослабке в подоланні цього мороку,

спрямоване, радше, в майбутнє: в ту далеч віків, яка виважено сприйме події минулого та красу і велич (або і хибність) вчинків людини, бо історія володіє пам'яттю, в якій усе залишає свій непроминальний слід, – П. Куліш, поряд із проникливим баченням минувшини, являє настановчу романтичну доктрину твору, що їх належить прийняти як творчу позицію митця, який бачив істинним творцем історії людину високої моральної якості, зрілих і сталих поглядів, що визначають суть подій та їхню справжню вагу.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Виппер Б. Введение в историческое изучение искусства / Б. Виппер. – М., 1985. – 288 с.

Івашків В. До питання про художню концепцію роману П. Куліша "Чорна рада" // В. Івашків // Пантелеймон Куліш : матеріали і дослідження. – Львів ; Нью-Йорк, 2000. – С. 41–54;

Кассирер Э. Избранное: Индивид и космос / Кассирер Э. – М. ; СПб., 2000. – 654 с.

Куліш П. Алексей Однорог / П. Куліш. – СПб., 1853. – 214 с.

Нахлік Є. Пантелеймон Куліш: особистість, письменник, мислитель : у 2 т. / Є. Нахлік. – К., 2007. – Т. 2. – 462 с.

#### REFERENCES

Vypper B. Vvedenie v istorycheskoe izuchenie iskusstva. – Moskva, 1985. – 288 s.

Ivashkiv V. Do pytannia pro khudozhniu kontseptsiiu romanu P. Kulisha "Chorna rada" // Panteleimon Kulish : materialy i doslidzhennia. – Lviv ; Niu-Yok, 2000. – S. 41–54.

Kassyrer E. Izbrannoe: Indyvid i kosmos / E. Kassyrer. – Moskva ; SPb., 2000. – 654 s.

Kulish P. Aleksei Odnoroh / P. Kulish. – SPb, 1853. – 214 s.

Nakhlik Ye. Panteleimon Kulish: osobystist, pysmennyk, myslytel / Ye. Nakhlik. – Kyiv, 2007. – Т. 2. – 462 s.

Стаття надійшла до редакції 19.11.19.

**L. M. Zadorozhna**, Dr Hab., Prof.,  
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

#### REMARKS TO STORY OF P. KULISH "ALEXEI ODNOROG"

*The article deals with the artistic modality in the story of P. Kulish called "Alexei Odnorog". In this piece of writing, the author creates the image of character in time of social challenges that shows the accordance with the requirements of time in it. The artist is attracted by functionally antithetical, but emotionally compatible constellate*

images. It is also reported P. Kulish's understanding of the role of centripetal and centrifugal forces in deciding events of national importance.

*P. Kulish depicts both Odnorog father and son as well as the warlord Basmanov as amazing people, who are stars in the era of Tsardom of Russia protracted crisis in the first half of eighteenth century and represents a vision of history as a process, in which everything leaves its permanent mark. In the work, the writer declares a perceptive vision of the past, which took the form of a romantic doctrine that can be considered as the creative position of the artist, who saw high-toned person with mature views that determine the essence of events and their true values as the true creator of history*

**Keywords:** modality, historical realities, romantic doctrine.

УДК 821.161.2.091Куліш

С. В. Задорожна, канд. філол. наук, доц.,

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

## "ВОНИ НА ОДИН СНІП ЖАЛИ..."

Т. ШЕВЧЕНКО І П. КУЛІШ

*Розглянуто спільність ідейно-художніх позицій Т. Шевченка і П. Куліша, їхній особистий і творчий діалог. Матеріалом для осмислення послужили поетичні твори Т. Шевченка і П. Куліша, їхнє листування, а також інтерпретаційні оцінки вітчизняних і діаспорних учених різних років. Запропоновано нове концептуальне бачення заявленої теми, доповнюється існуючий літературознавчий коментар.*

**Ключові слова:** творчість, громадянська позиція, імперське правління, взаємовідносини, спільність, відмінність, діалог, національна ідея, культура, освіта

Питання творчих взаємин Т. Шевченка і П. Куліша – це окрема історико-літературна проблема, що своєю семантикою надається до різних прочитань і тлумачень, дає можливості глибше збагнути як загальні тенденції літературного процесу, так і особистісні прояви творчого "я".

Два могутні таланти, два невтомні подвижники української ідеї і її ревні захисники здебільшого сприймалися як імена полярні, позиції контрверсійні. Пояснюється це канонізованими радянським тоталітарним режимом ідеологемами, згідно з якими обидва імені були, по суті, сфальшовані. Особливо П. Куліш,

атестований як натхненник відрубності української нації, письменник буржуазно-націоналістичного полку.

На вартій уваги коментар бінарна структура "Шевченко – Куліш" здобулася у двадцятих роках, у добу "розстріляного" відродження, що жила ідеєю українського ренесансу. Розвідки М. Могилянського, П. Зайцева, В. Петрова, М. Зерова, М. Євшана трактують Т. Шевченка й П. Куліша як подвижників українського національного відродження, духовних аристократів, що визначали рівень інтелектуальної і художньої думки усього ХІХ ст. [Пантелеймон Куліш : збірник, 1927].

"Взаємовідносини таких велетнів, як Куліш і Шевченко, – писав у 1925 р. Михайло Могилянський, – подають захватний зворушливий матеріал, рівного якому щодо цікавості мало в історії людських взаємовідносин" [Могилянський, 1927, с. 105].

На жаль, особистий і творчий діалог Шевченка і Куліша як "захватний матеріал" у наступні роки мало кого цікавив. У 90-х рр. минулого століття діаспорний учений Юрій Луцький у досить цікавій статті "Повертаючись до теми "Шевченко і Куліш" повертається і до попередніх оцінок: "Вони антиподи" [Луцький, 1991, с. 132]. Хоча ще Микола Євшан застерігав: "Вони обидва на один сніп жали – про однакову будучність своєму народові дбали. Не можна нам їх розлучати. І, святкуючи пам'ять одного, не забуваймо про другого з них!" [Євшан, 1998, с. 122].

Їхні життєві дороги то перетиналися, то розходилися, виявляючи, при всій несхожості характерів, яскравій індивідуальності вияву психоемоційного "я", духовне соратництво і побратимство. Діалог Шевченка з Кулішем починається від знайомства у Києві 1843 р.: Куліш, залишив навчання в університеті Святого Володимира через брак посвідки про дворянство, а Шевченко, маючи дозвіл Академії мистецтв, після довгої розлуки, прибув в Україну. Вони інтуїтивно відчували спорідненість душ, українськість один одного. Саме тому в своїй автобіографії Куліш засвідчує свою переконаність в тому, що обидва вони – козацького роду, хоч Шевченко походив з селян-кріпаків: "Можна сказати, що се зійшовся низовий курінник, січовик із городовим козаком кармазинником" [Куліш, 1994, с. 249].

"В особі Куліша, – писав П. Зайцев, – Шевченко вперше зустрів українця цілком новітнього типу, про якого мріяв і якого шукав, – справжнього українського патріота, що мав перед собою виразний ідеал розбудування української культури і ширення української національної свідомості і тоді мало не в усьому був ідеологічно близький і рідний Шевченкові" [Пантелеймон Куліш: збірник, 1927, с. 97–98]. Та й П. Куліш нічого подібного коло себе не бачив: "Нехай тобі, приятелю, – писав Куліш з Києва до "коханого земляка" "у Петрову бурсу", – Господь помагає на все добре, а об мені будь певен, що вже я не грітимусь даром коло твого куреня; чи дровець, то й дровець принесу; чи пшона на кашу, то й пшона придбаю [...]. Нам, що взялись протирати очі своїм землякам, треба один одному пособляти, один одному радити, а то не буде добра з нашого писання" [Листи до Тараса Шевченка, 1993, с. 20].

1845 р. Т. Шевченко отримує від Академії дозвіл на "рисование этюдов" і вдруге їде в Україну. У роках 45–46-му Шевченко й Куліш працювали в Археологічній комісії, що розміщувалась у Червоному корпусі університету. Шевченко замальовував пам'ятки старовини, козацької слави, а Куліш записував пам'ятки фольклору (думи, пісні, перекази, легенди), опубліковані згодом у двотомних "Записках о Южной Руси". Разом відвідали руїни спаленого ще у XVIII ст. козацького монастиря Межигорського Спаса, які особливо вразили емоційного Куліша, що згодом заперечуватиме руйнівно-кровопролитний спосіб національного і соціального визволення. А Т. Шевченко гнітючі враження від руїн Межигір'я, подасть у поемі "Чернець", написаній на засланні і присвяченій П. Кулішеві.

Тоді й для Шевченка, і для Куліша особливий інтерес становила козацька доба, що для обох була джерелом як художніх концепцій, так і національно-виховних ідей. Прикметно, що, почавши з ідеалізації, вони досить швидко продемонстрували амбівалентне ставлення до козаччини. Поетизація козацьких зимівників в ідилії П. Куліша "Орися" через кілька років змінилась оскарженням козацької анархії і розливу крові у полемічно загостреній "Чорній раді", перший варіант якої писався 1845–1846 року. "Запорожжя споконвіку було серцем

українським... А тепер хто йде на Запорожжя? Або гольтіпака, або злодюга, або дармоїд, що не звик собі заробляти насущного хліба" [Куліш, 1989, с. 36]. "Не мечем нам воювати" і "шаблею життєвої стежки" Україна не прокидає, її державність, за переконанням Куліша, забезпечить культура. Саме культурництво Куліша обумовило його негативну рецензію на поему "Гайдамаки" Т. Шевченка, у якій він побачив лише розлив крові і фанатичне бажання помсти. "Дайте побільше людяності", – пише він Шевченку 25 липня 1846 р. [Листування Тараса Шевченка, 2013, с. 42]. Сприймавши сюжет про Коліївщину, тобто "дідову правду", Куліш не відчитав іншого, ліричного, сюжету власне автора, і то не в якості надбудови над основним текстом, а як чи не основне виповідальне, концептуальне начало. Реабілітовуючи гайдамаччину як справедливий повстанський, протиекспансіоністський рух за свою правду й волю, поету "серце болить", бо діди, виявляється, помилялись. "Слава Богу, що минуло", – уточнює Шевченко, бо його розмисли – в аспекті етичному. І хоч для реабілітації повстання поет добирає відповідні епізоди, помста, хай і за "замучені руки", спустошує душу, примножує кола зла, тому гайдамаки – не лише "сини й орли", а й "нерозумні діти", хоч і перебувають у своєрідній аурі поетового співпереживання – співчуття. І гайдамаки, і конфедерати, по суті, постаті трагічні, бо забули заповіді Божі. "Бодай не дивитись, бодай не казати! / Бо за людей сором, бо серце болить" [Шевченко, 1983, с. 71] – це, власне, формула Шевченкової етики "Гайдамаків" як щонайперше поеми етологічної. Але в окремих місцях сила його критичної аргументації і переконливої доказовості вражає [Листування Тараса Шевченка, 2013, с. 41–42]. Прикметно, що в зазначеній листовній рецензії Куліш заявляє себе як порадник і водночас критик та редактор Шевченка, що згодом усталилось як стиль їхніх взаємин. Повчальність тону у зверненні до Шевченка – це не менторство самовпевненого Куліша, а прояв потреби всіляко допомогти поету утриматись на досягнутій висоті, не збочити з обраного шляху – "людям допомогти духом угору піднятись" [Листи до Тараса Шевченка, 1993, с. 4, 351]. І хоч амбіції і деяка протекційність подекуди давали про себе знати, визначальною

була пошана до поетичного дару Шевченка і розуміння його величі. Тому досить частими були такі застереження з боку П. Куліша: "Нехай твоя муза не виходить між люди розхристана й простоволоса [...], нехай явиться мирові гарною дівчиною" [Листи до Тараса Шевченка, 1993, с. 98]. "Присядь же, братіку, та поміркуй... своєю здоровенною головою, щоб було так охайно та огляжно все, як у того Пушкіна, щоб чистим зерном одсипать духовної пашні землякам, а не з половою" [Листи до Тараса Шевченка, 1993, с. 118–119], – прохав у іншому листі. "Ваші твори не належать одним Вам і не одному Вашому часові, вони належать всій Україні і будуть говорити про неї вічно" [Листи до Тараса Шевченка, 1993, с. 4, 40], – так виявляв Куліш глибоку й щиру пошану до Шевченка-генія, розуміння його месіанської ролі щодо українства. Месіанське значення Шевченка ніким іншим, як Кулішем саме й було обґрунтовано. Він став першим архітектором Шевченкового культу. "Багато з тих, хто шанував Шевченків талант, вважали Кулішев запал надмірним", – писав про ентузіазм П. Куліша М. Костомаров. "Розкручуючи" та сакралізуючи Шевченка, Куліш стає не лише його духовним наставником і редактором, а навіть співавтором, – у відповідності до власних уявлень про те, які цінності має пропагувати і стверджувати своїм авторитетом найбільший національний поет (згадаймо хрестоматійне "Наша дума, наша пісня..." замість "завзятого Головатого").

При всій своїй змінюваності, хитаннях, метаморфозах Куліш залишався незмінним у визнанні духовної висоти Шевченка, його апостольської суті. В "Історичному оповіданні", "Листах з хутора" Куліш називає Шевченка "національним пророком", "небесним світильником", що "з'явився посеред нас як видиме оправданне" нашого існування на Божому світі [Куліш, 1994, с. 360, 363], [Куліш, 1989, с. 258].

Ідея воскресіння України, "воскресення свободи" поєднала їх і в аристократичному гурті кирило-мефодіївських братчиків. Арешт і слідство – ще одна сторінка їхнього духовного побратимства і спільності долі. Обидва заперечували свою участь у братстві, що визнавав і 3-й відділ імператорської канцелярії. "Двоє, Шевченко й Куліш, виявилися неприналежними до



Україно-Слов'янського товариства, але вони винні через свої власні, окремі вчинки... Вина Куліша певною мірою схожа зі злочинством Шевченка" [Цит. за: Луцький, 1987, с. 132], – йшлося у заяві графа Орлова, яка й обумовила появу окремого тому в справі, а саме: "Лица, виновные в преступлениях, отдельных от Україно-Словянского общества". Найбільшою крамолою Шевченка була поема (комедія) "Сон", а Куліша – "Чорна рада". І хоч П. Куліш переконував друзів, що він умів "ховати свій радикалізм під абажуром", жандарми мали мембранну чутливість до всього, що становило загрозу тоталітарному режиму. "Куліш ідею матеріалізував розвитком художньої дії", – стверджувало слідство. І хоч в епізоді до пізнішого російськомовного варіанту автор мету роману визнав не стільки як художню, а як ідеологічну ("доказать [...] нравственную необходимость слияния в одно государство южного русского племени с северным" [Куліш, 1989, с. 476]), у тексті проступала інша ідея: триматись свого живильного ґрунту, бо саме він дає силу утриматись у розвихреному катаклізмами світі, згуртуватись, об'єднатись заради самозбереження і виживання, інакше – пуста, руїна, перманентна "чорна" рада як символ незгоди й українських проблем.

Отримавши на засланні "Чорну раду" 1857 р. видання, Т. Шевченко з вдячністю повідомляв П. Кулішеві: "Спасибі тобі, богу милий друже мій великий, за твої дуже добрі подарунки і особливо спасибі тобі за "Чорну раду". Я вже її двічі прочитав, прочитаю і третій раз, і все-таки не скажу більш нічого, як спасибі" [Листування Тараса Шевченка, 1993, с. 187]. Поряд з ідеєю, найбільше імпонувала Шевченкові мова роману Куліша.

На вирок Куліш і Шевченко реагували по-різному. Шевченко "карався, але не каюся", Куліш писав покаятні листи, а пізніше виправдовував політику Миколи I й Катерини II, останній дякував за знищення Запорозжя. Подібна поведінка пояснюється колосальною психічною травмою, яку Мірча Еліаде кваліфікував як "страх історії". Українська історія і власний життєвий досвід породили в ньому страх – перед кривавими роками козаччини та гайдамаччини, перед молохом російської імперської репресивної машини.

Здавалося б, П. Куліш на завжди мусив би замовкнути і втішитись пахарським побитом у пустельній Мотронівці. Але не був би Куліш Кулішем. Відбувши на засланні три роки і три місяці, він знову кидається у вир громадського життя: ініціює появу українського альманаху, першого українського журналу "Основа", перекладає Шекспіра, Байрона, Гете, а згодом Біблію, видає біографію Гоголя і шість томів його творів, віддавши гонорар за видання на купівлю "печатні", у якій видає твори Марка Вовчка, Квітки-Основ'яненка і забороненого Шевченка. Виступає на захист українського слова, запроваджує новий правопис, пише "Граматку", підручники для недільних шкіл, бо прагне "освітою підпирати свою народність". "А "Граматка" твоя так мені на серце пала, що я не знаю, як тобі розказать" [Листування Тараса Шевченка, 2013, с. 190–191], – писав Т. Шевченко П. Кулішу 4 січня 1858 р.

Пов'язуючи відродження нації з розвитком освіти і культури, Куліш навіть подумує про крісло міністра освіти: "Коли б мене зроблено міністром просвіти, я зараз би все перестроїв по законам природи... та ба! На апостольських сідалищах возсідають у нас митарі та грішники, а й надто ще великі тупиці" [Куліш, 1989, с. 246]. Будьмо певні, перестроїв би, і не інакше, як "за законами природи", тобто надавши школі націєвідповідного навчання і виховання.

Брався за будь-яку справу, аби повернути Україні Україну, а народові самого себе, забезпечуючи українству універсальний захист. Той, хто не був рівнею Кулішеві в його ентузіазмі, трактував його фанатичну відданість як нарцисизм, хизування чи й самолюбівання. Шевченко ж, навіть на відстані, у Кос-Аральській пустелі, серцем відчував велике і щире Кулішеве завзяття, працю невтомного трудівника, ратая, тому й залишився чи не єдиним, від кого Куліш чуб добре слово. "Оставайся здоров, мій брате, мій друже єдиний. Нехай тобі Бог помагає во всіх твоїх добрих начатках. Не забувай мене, твого щирого рідного брата Т. Шевченка" [Листування Тараса Шевченка, 2013, с. 191]. Куліш не забував, прислав свої "Записки о Южной Руси" і "Чорну раду", редагував і друкував, підтримував матеріально і порадою, поряд з іншими докладав зусиль для звільнення Шевченка. У розмові з В. Тарнавським П. Куліш якось зауважив, що є певна

надія визволить з неволі Т. Шевченка, і тоді, за його словами, на  
Україні серед ночі зійде сонце.

Після смерті Т. Шевченка, не заперечуючи своїх похвал  
Шевченкової музи, Куліш вирішив, що "треба показати медалю з  
другого боку". Він протестує проти іконописного Шевченка,  
засуджує його козакофільство, літературне гайдамацтво,  
енергійно просуває свою концепцію "двоєдиної російської нації",  
хоч раніше єднався з Шевченком у розумінні українсько-  
російських взаємин. Зрозуміло, що сучасники Куліша не могли  
перейнятися супокійним настроєм, спостерігаючи подібні  
метаморфози. Незбагненими були його хитання від "Истории  
воссоединения Руси" до "Хуторської філософії" як книги  
одкровенень національно-культурного відродження українців, від  
словослів'я Росії як "отечества" до "Слов'янської оди" з її  
засудженням сутності російського імпералізму:

"Святою" ти себе провозгласила  
І небеса під себе осягла.  
А на землі твоя нечиста сила  
Слов'янську кров сторіками лила...  
Обняти світ залізними руками  
Силкуєшся, щоб людському уму  
Спорудити з продажними почали

Вселенську безвиходнютюрму [Куліш, 1994, с. 502].

Оце він і є, – глибинний, затаєний український радикалізм  
Куліша, співмірний Шевченковому:

Ляхи були – усе взяли,  
Кров повипивали.  
А москалі і світ Божий  
В путо закували [Шевченко, 1983, с. 230].

Попри всі свої помилки, хитання і вагання, Куліш залишався  
українцем. Незбагнені для інших Кулішеві повороти були  
зумовлені не зміною орієнтації, а зболеними пошуками праведного  
українського шляху, який би допоміг "видвинути свою націю з  
темряви", відродити свою народність в усьому її достоїнстві  
[Куліш, 1994, с. 359]. Ці святі думи Куліша були і думами

Шевченка. Не були вони ні суперниками, ні антиподами. Кожен із них був мірою іншого, маркером його сутності, бо талановиту особистість може сповна зрозуміти така ж талановита особистість. Бінарна структура "Шевченко – Куліш" – не антитеза, а вияв "плодотворного контрасту в нашому культурному розвитку, без якого сучасна плюралістична нація не може існувати", – справедливо зауважував Ю. Луцький [Луцький, 1991, с. 137].

Вони і сьогодні там, у високості, разом, і місія їхня ще не закінчилася, бо Шевченкові лірники ("сліпий, кривий і горбатий") не лише тоді, а й досі не розуміють суті та призначення українського проводу. Але, крім неадекватної верхівки, є ще й "люде", як найчастіше звертався до українців Т. Шевченко. Саме вони у години духовного просвітлення й у передчутті національної небезпеки гуртуються навколо Шевченкового "Борітеся–поборете!", згадуючи й Кулішеве: "До гурту ж, небожа, і великі, й малі! До гурту..!" [Куліш, 1994, с. 410].

Вони й сьогодні бережуть наші душі, озиваючись до них: "Виставмо, миле браття, на високостях науки і літератури наше національне знамено. Не побачить на ньому плями ні один край, опріч хіба тієї Московщини, що слухає цькування своїх погибельних політиків... і фарисеїв. [...] Духа не угашайте! Не гасімо його в собі; тогді ніхто його не вгасить і в нашому народіві. Нехай наших гасителів поб'є всьогосвітній сором, а наше знамено нехай сяє своєю чистотою і правотою вовіки!" [Куліш, 1994, с. 412]. "Братіє моя возлюблена, – вторує побратимові Шевченко. – Не вдавайтесь в тугу, а молитесь Богу і работайте разумно во ім'я матері нашої України безталанної" [Шевченко, 2003, с. 208].

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Євшан М. Шевченко і Куліш / М. Євшан // Критика. Літературознавство. Естетика / М. Євшан. – К., 1998. – 658 с.  
Куліш П. Твори : у 2 т. / П. Куліш. – К., 1989. – 586 с.  
Куліш П. Твори : у 2 т. / П. Куліш. – К., 1994. – 752 с.; Листи до Тараса Шевченка. – К., 1993. – 382 с.  
Листування Тараса Шевченка: репринтне видання. – Черкаси, 2013. – 1055 с.

Луцький Ю. Повертаючись до теми "Шевченко і Куліш" / Ю. Луцький // Світи Тараса Шевченка. – Нью-Йорк ; Торонто ; Львів, 1991. – 438 с.

Луцький Ю. Шевченко, Куліш і граф Орлов / Ю. Луцький // Сучасність. – 1987. – № 3. – С. 130–132.

Могилянський М. Куліш і Шевченко / М. Могилянський // Пантелеймон Куліш : зб. – К., 1927. – 137 с.

Пантелеймон Куліш : зб. – К., 1927. – 137 с.; Шевченко Т. Кобзар / Т. Шевченко. К., 1983. – 608 с.

Шевченко Т. Повне збір. творів : у 12 т. / Т. Шевченко. – К., 2003. – Т. 5. – 493 с.

## REFERENCES

Yevshan M. Shevchenko i Kulish / M. Yevshan // Krytyka. Literaturoznavstvo. Estetyka / M. Yevshan. – Kyiv, 1998. – 658 s.

Kulish P. Tvory : u 2 t. / P. Kulish. – Kyiv, 1989. – 586 s.

Kulish P. Tvory : u 2 t. / P. Kulish. – Kyiv, 1994. – 752 s.

Lysty do Tarasa Shevchenka. – Kyiv, 1993. – 382 s.

Lystuvannia Tarasa Shevchenka. – Cherkasy, 2013. – 1055 s.

Lutskiy Yu. Povertaiuchys do temy "Shevchenko i Kulish" / Yu. Lutskiy // Svity Tarasa Shevchenka. – Niu-York ; Toronto ; Lviv, 1991. – 438 s.

Lutskiy Yu. Shevchenko, Kulish i hraf Orlov / Yu. Lutskiy // Suchasnist. – 1987. – № 3. – S. 130–132.

Mohylianskiy M. Kulish i Shevchenko // Panteleimon Kulish : zb. – Kyiv, 1927. – 132 s.

Pantaleimon Kulish : zb. – Kyiv, 1927/ – 137 s.

Shevchenko T. Kobzar / T. Shevchenko. – Kyiv, 1983. – 608 s.

Shevchenko T. Povne zibrannia tvoriv : u 12 t. / T. Shevchenko. – Kyiv, 2003. – Т. 5. – 493 s.

Стаття надійшла до редакції 03.11.19.

**S. V. Zadorozhna**, PhD, Associate Prof.,  
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

## "THEY ARE ONE SNAPS WISHING ..." T. SHEVCHENKO AND P. KULISH

*The article exposes the commonality of ideological and artistic positions of T. Shevchenko and P. Kulish, their personal and creative dialogue. Shevchenko and Kulish's poetic works, their correspondence, as well as interpretative assessments of national and diaspora scholars of different years served as a material for reflection. The author proposes a new conceptual vision of the stated topic, supplemented by an existing literary commentary.*

**Keywords:** *creativity, correspondence, civic position, relationships, community, difference, dialogue, national idea, culture, education.*

**М. М. Конончук**, канд. філол. наук, доц.,  
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

## **"ЧОРНА РАДА" ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША В РАДІОПУБЛІЦИСТИЦІ ЮРІЯ ЛАВРІНЕНКА "ЛІТЕРАТУРНИЙ СВІТ"**

*Ідеться про заборонену в радянський час повість класика української літератури Пантелеймона Куліша "Чорна рада", якій була присвячена серія радіопередач Юрія Лавріненка у проєкті "Літературний світ" на радіо "Свобода" в Нью-Йорку в 60-ті рр. ХХ ст.*

**Ключові слова:** історія, повість, гетьманство, радіопубліцистика, Руїна, радіопроект, міжусобиці, минуле.

У 50–60-х рр. ХХ ст. на радіостанції "Свобода" в Нью-Йорку було здійснено два радіопроекти "Історичний світ" та "Літературний світ", що транслювалися на колишній Радянський Союз. І не зважаючи на те, що передачі західних радіостанцій, що транслювалися українською чи російською мовами, відповідними спецслужбами глушилися тріском чи шумом, це однак не зупиняло тих, хто хотів їх слухати і велика правда доносилась до слухачів. Цю правду несли автор цих проєктів Юрій Гайдар (псевдонім відомого літературознавця, культуролога, журналіста Юрія Лавріненка, знаного сьогодні в материковій Україні в основному за антологією української літератури 1917–1933 рр. "Розстріляне відродження"); редактором більшості передач був автор "Жовтого князя" Василь Барка; озвучували текст, або як зазначається в архівних матеріалах, що зберігаються в УВАН (США), "текст читає Оля Шуганська та Юрій Гайдар", колишні актори театру "Березіль".

Сьогоднішнє звертання до радіопубліцистичного доробку Ю. Лавріненка є доцільним у зв'язку з дослідженням специфіки письменницької публіцистики як етичного, журналістського та власне художнього явища, зі з'ясуванням етико-естетичних засад публіцистики митця, її проблемно-тематичної багатоаспектності та соціальної значущості. Крім того, публіцистична спадщина Ю. Лавріненка є цікавим явищем в історії української діаспорної

журналістики, привертає увагу гостротою порушуваних проблем та сміливістю й відкритістю їх розв'язання. У озвучених на весь світ радіопередачах йшлося про багато постатей і явищ як української, так і світової культури. Крім цієї, не тільки складної, а й ризикованої за радянських часів тематики, бо вона як ніщо інше розбуджувала національний дух народу, Ю. Гайдар-Лаврінко зробив чимало для реабілітації та пропагування творчості українських письменників, яких довго замовчували, приписуючи їм чужі політичні та естетичні погляди, що певною мірою було нав'язано українському суспільству тогочасною радянською системою. Ставлення автора "Розстріляного відродження" до української літератури було, з одного боку, обоюстороннім, а з іншого, – вболівальним. Після Тараса Шевченка чи не найбільше радіопередач про українських письменників присвячено Пантелеймону Кулішу.

Здається, що може бути привабливим для радіо "Свобода" в середині ХХ ст. (та для Юрія Гайдара й Василя Барки) у постаті Пантелеймона Куліша – творця українського правопису, автора першого історичного роману – "Чорна рада", "Записок о Южной Руси", перекладача на українську Біблії, Шекспіра, Гете, Байрона та інших, людини, яка встигла "показати себе" мало не в усіх сферах письменницької та гуманітарно-наукової діяльності (поет, прозаїк, драматург, перший український літературний критик та історик літератури, історик, етнограф, перекладач, мовознавець, публіцист, педагог, культурно-освітній діяч, редактор, видавець). Ця постать заслуговує на найвищу та найщирішу повагу і вдячність українського суспільства. Та чи так все було? У 20-х рр. ХХ ст. твори Куліша трохи друкувалися і досліджувалися. У Радянській Україні побачили світ перший, третій та шостий томи (1930–1931 рр.; авторський колектив Інституту Тараса Шевченка очолював О. Дорошкевич, за участю Є. Кирилюка, В. Петрова, П. Филиповича та ін.) із запланованого 25-томного (з додатковим томом) видання. На цих томах видання було зупинене. Після цих трьох книг та випущеної в 40-х рр. "Чорної ради", яка не належала до цілком заборонених творів, і з бібліотек разом з іншими забороненими авторами і їх творами не вилучалася аж до 1969–1970 рр., коли побачили світ однотомник

вибраних творів у видавництві "Дніпро" (упорядкування, підготовка текстів та приміток М. Гончарука, вступна стаття І. Пільгука) та книги "Поезій" у серії "Бібліотека поета", видавництво "Радянський письменник", (упорядкування текстів та приміток В. Яременка, вступна стаття І. Пільгука), майже повне мовчання і навпаки "розвінчування" П. Куліша як "буржуазного націоналіста", "ворога Шевченка", "проповідника темноти і відсталості" й таке ін. Тому і не дивно, що радянській владі хотілося замовчати та принизити роль, за влучним визначенням І. Франка, цієї "перворядної звізди в нашому письменстві, великого знавця нашої народної мови" [Франко, 1981, т. 32, с. 169], "одного з корифеїв нашої літератури" [Франко, 1982, т. 33, с. 293].

Та й чи побачили б світ ці два (останні) видання, якби на радіо "Свобода" не було озвучено цикл радіопередач, присвячених П. Кулішу та його творчому доробку. Так, тільки впродовж 1965 р. було озвучено п'ять тематичних виходів в ефір, цілковито присвячених Кулішеві (25 червня "Із забороненої повісті П. Куліша "Чорна рада"; 6 липня "Образи Києва із забороненої повісті П. Куліша "Чорна рада"; 7 липня "Сонет Миколи Зерова про П. Куліша"; 14 липня "Дух руїни і дух будівництва – уривки з повісті П. Куліша "Чорна рада"; 7 жовтня "Оповідання П. Куліша "Орися"), та на початку січня 1966 р. "Образ Кирила Тура із "Чорної ради" П. Куліша. Побратим – характерник – січовик."

Так, у радіопрограмі від 25 червня 1965 р. голосом диктора звучать слова, що радіостанція "Свобода" отримує листи з України із проханням "передавати уривки з творів класиків, що їх забороняють і не друкують у Радянському Союзі. До таких заборонених класиків української літератури належать насамперед Пантелеймон Куліш, з минулого століття". Далі в тексті радіопередачі говориться, що "його твори і досі заборонені, а його самого згадують в радянських підручниках тільки для лайки" [Архів УВАН]. Ну що ж, усе закономірно, кому з ідеологів радянського режиму могла сподобатися подвижницька діяльність П. Куліша, про якого прихильник орієнтації на вершинні здобутки європейських літератур Михайло Драгоманов ще у ХІХ ст. відзначив, що, на відміну від багатьох інших



українофілів, цей письменник "б'є в точку всесвітньої, людської культури, котра підніме наш народ" [Переписка Михайла Драгоманова,... с. 106].

Головне завдання, яке ставить перед собою Ю. Лавріненко, готуючи радіопередачі, присвячені П. Кулішеві, "реабілітувати, піднести класика". Адже ми знаємо: провідна функція публіцистики – здійснення впливу на суспільну свідомість. Готуючи слухача до слухання першого в українській літературі історичного роману "Чорна рада", Лавріненко робить просвітницький екскурс у минуле і, розмірковуючи над сьогоденням, ставить питання: "цікаво, що було б, якби сьогодні заборонили в Шотландії друкувати і читати Вальтер Скотта. А от у нас на Радянській Україні неможливо знайти твори Пантелеймона Куліша". Далі йде інформація про те, чим важливий для нас Куліш. Окрім уже сказаного, автор наголошує на тому, що він був другом, помічником, редактором, видавцем творів Шевченка і найголовніше – "першим критиком" Шевченка. Саме він, Куліш, наголошує Лавріненко, "заснував українську літературну критику" [Архів УВАН].

"Куліш – це й полум'яний патріот України, несхибний борець за збереження і розвиток самобутності українського народу, його прадідівських звичаїв і традицій, за нове красне письменство, щонайглибше закорінене у фольклорному ґрунті", – влучно зазначає у вступній статті до двотомного видання творів П. Куліша Є. Нахлік, – і "західник", який наполегливо пропагував і втілював у власних творах ідею світових культурних надбань" [Куліш, 1998, с. 5]. "Може, колись таки стане соромно комусь забороняти і очорнювати Пантелеймона Куліша на Україні", – з боєм запитує Лавріненко. "Хоч Пантелеймон Куліш – класик, а його "Чорна рада" – найкраща українська історична повість, але її вилучено силою із культурної скарбниці нашого народу і в часи царя, і в часи ЦК КПРС" [Архів УВАН]. Як бачимо, тут Лавріненко поділяє високу оцінку сучасників Куліша на чолі з Шевченком, Костомаровим і наступних поколінь на чолі з Іваном Франком, який назвав роман "найкращим твором історичної прози в українській літературі" [Франко, 1984, т. 41, с. 50]. Юрій Гайдар пропонує слухачам уривки з повісті "Чорна рада", в яких

відчувається "два історичні духи України – дух руїни і дух будівництва нації" [Архів УВАН]. Але для автора передачі замало озвучити текст повісті, він хоче, щоб слухач побільше отримав інформації про автора повісті, про історію її створення, а головне – реалізувати той виховний момент, який несуть радіопередачі. Роман "Чорна рада", говорить Лавріненко, Куліш "написав у найкращу пору свого життя". Дійсно, на 1843–1846 рр. припадає початок дружби із Шевченком, Костомаровим, початок діяльності Кирило-Мефодіївського братства. Свій центральний цикл "Три літа", в якому виступив проти існуючого ладу, Шевченко створив саме у цей період, Костомаров написав відозву "Брати українці", "Книгу буття українського народу" та "Статут слов'янського товариства Святих Кирила та Мефодія", а Куліш – "Чорну раду". І хоч "після "Тараса Бульби" "Чорна рада", на думку Лавріненка, найкраща досі історична українська повість, але "не повезло Україні з нею". На думку В. Шевчука, це є "перебільшенням". Передача радіостанції "Свобода", у якій прозвучала думка Гайдара, датована 1965 р., і, певно, на той час "з'явився масив україномовної історичної прози: оповідання, повісті, романи, творені в різних землях України і на еміграції, за художньою потугою не раз сильніші за "Чорну раду" [Архів автора]. За листом П. Куліша до О. Бодянського від 1 вересня 1946 р.: "вчера (31 серпня 1946 року. – М. К.) был достопамятный день совершенного окончания первого на украинском языке исторического романа "Чорна рада", который к Вашим услугам" [Письма П. Кулиша к О. Бодянскому, с. 106]. Написав він її 1846 р. двома мовами, про що згадував у "Воспоминаниях о Николае Ивановиче Костомарове": "в Киеве начал я писать ("Чорну раду". – М. К.) на языке Пушкина, а в Петербурге написал на языке Шевченка" [Новь, 1885, с. 73].

У березні 1847 р. Куліш разом з дружиною Олександрою Білозерською, її братом Василем виїхав у наукове відрядження до Варшави, де був заарештований за підозрою в участі у Кирило-Мефодіївському братстві, після чого потрапив у тюрму і на адміністративне заслання до Тули. А потім, говорить Лавріненко, "прийшли валуєвські циркуляри і царські укази про заборону українських книг". Десять років чекала повість друку, так як

Куліша було позбавлено права друкуватись. На початку 1857 р. вийшов український варіант повісті "Чорна рада, хроніка 1663 року", а через декілька місяців у журналі "Русская беседа" був опублікований російський варіант повісті. А ще пізніше, мовить Лавріненко, "прийшов Сталін і нові заборони". Тут автор радіопередачі суголосний із засновником європейського жанру історичного роману, в якому поєдналися реалістичні і романтичні тенденції, й говорить, що "Україна і досі не має права читати свого Вальтер Скотта" [Архів УВАН].

Період Руїни (1657–1676), що настав після гетьманування Богдана Хмельницького, став величезною трагедією в історії українського народу, в результаті чого був утрачений шанс створити свою державу. Перемога під Конотопом у червні 1659 р. над російськими військами не врятувала гетьмана Івана Виговського, який вже у вересні цього року позбувся булави. Розкол між Гетьманщиною, Січчю та Лівобережною Україною призвів до громадянської війни. Не знайшли порозуміння між собою старшина, селянство і козацтво, не зумівши подолати внутрішні протиріччя, якими уміло скористалася Москва, роблячи ставку то на Пушкаря, то на Брюховецького чи на Сомка. Польща, в свою чергу, підтримувала Тетерю. "Ці періоди, – за влучним висловлюванням Л. Лук'яненка, – щедро наповнені героїчними сторінками боротьби за українство, але разом з тим є періодами поступового послаблення патріотизму української верстви й переходу її в лоно московської культури" [Лук'яненко, 2006, с. 161]. Страшні людські, матеріальні та духовні жертви, у результаті яких "суцільний хаос, повоєнна руйнація та недбалість тих, від кого перш за все мав залежати порядок у державі, призвели до фактичної втрати завоювань" [Шевченко, 2008, с. 265], послужили Кулішеві матеріалом для написання роману "Чорна рада. Хроніка 1663 року". У ролі "композиційного стрижня автор уміло використав романічний мотив дороги" [Куліш, 1998, с. 13], по якій подорожують з Правобережної України паволоцький священик і полковник Шрам зі своїм сином Петром. Прямують вони на Лівобережну Україну в гості до наказного гетьмана Якіма Сомка. До того Сомка, що був обраний гетьманом на старшинській раді 1662 р., але не був

затверджений московським урядом, хоч і дотримувався союзу з Росією і відстоював зміцнення влади козацької старшини і який буде позбавлений гетьманства на Чорній раді у червні 1663 р., що відбулася під Ніжином. Уся подорож батька і сина Шрамів по обох частинах України складається із "сцен-зустрічей і сцен-зіткнень" [Куліш, 1998, с. 13] з різними людьми як за соціальним станом, так і за політичними переконаннями. Серед багатьох проблем, що їх письменник порушує у цьому творі, наголошує Ю. Гайдар, – це "головний гріх українців – внутрішній розбрат". Частина населення, особливо прості низові козаки, "так звана чернь", незадоволена ситуацією, що склалася в Україні, подалася до Січі, а та частина населення, що була більш обжитою, залишилася наодинці з труднощами, що виникали в повоєнному житті. Куліш майстерно окреслює суспільно-політичну та історичну ситуацію періоду Руїни, яка настала після смерті Богдана Хмельницького і "через взаємну заздрість і розбрат українців, і каже, що полковник Шрам, людина лицарської натури і великого ума, має якісь плани, як зарадити національному лихові" [Архів УВАН]. Ця заздрість і цей розбрат, змальовані письменником, постають у творі "страшним контрастом для такої прекрасної країни, яку ми відчуваємо вже в перших двох розділах" [Архів УВАН]. Правду писав Куліш: "усього півтора чоловіка нація, і ті живуть у незгоді", нація, що має "то сліпих, то п'яних і нетямних вождів". Необхідність єдності і згоди, що допомогла б українському народу об'єднатися навколо одного вождя, навколо однієї мети – завдання, яке ставив у творі Куліш. Письменник, на думку Гайдара-Лавріненка, "не підмальовує історичної дійсності, а любить давати її в контрастах і протилежностях". Так, наприклад, малюючи розшматованість України, Куліш показує і її "об'єднуючий святий центр – Київ, святиню, Єрусалим України" [Архів УВАН]. І наводить приклад, щоб слухач зриміше міг відчути ту консолідуючу роль, яку відігравав Київ, і ту втрачену красу: "тут саме виїхали вони із-за гори. Перед ними так і заблищало, так і замиготіло, так і замережило церквами, хрестами, горами і будинками. Святий город сявав, як той Єрусалим. Сонце ще не піднялось високо; [...] і все, що нагледіло око в Києві, усе горіло мов парча золототканная

[...]. Прочани перехрестились і сотворили молитву. [...] Весело й тяжко згадувати нам тебе, старий наш діду Києве! Бо й велика слава не раз тебе осіяла і великії злигодні на тебе з усіх боків збирались... Скільки-то князів, рицарства і гетьманів добуло, воюючи за тебе, слави! скільки-то на твоїх улицях, на тих старосвітських стогнах, на валах і церковних цвинтарях пролито крови християнської!" [Архів УВАН]. "За ким Київ – за тим уся Україна" – ця примовка давня, – говориться з радіостанції "Свобода", – і особливо важлива вона була в ту пору, яку описує Куліш у повісті "Чорна рада", та й чи лише тоді? Гайдар багато цитує художнього тексту Куліша, даючи можливість слухачеві милуватись мовою, діалогами, описами краєвидів, храмів, церков, розкриваючи за допомогою цих чинників головний зміст твору. Лавріненко немовби підтверджує думку Франка, що це "первый большой украинский роман, основанный на тщательном изучении истории и написанный прекрасным языком" [Франко, 1984, т. 41, с. 132]. Так само, як і Франко, Лавріненко, добре розумів, що автор "Чорної ради", пишучи твір, використовував не лише фольклорний матеріал, а намагався бути близьким до історичного тла тих подій, про які розповідав, намагався базувати події і факти твору на архівних матеріалах, документах, описах звичаїв народу і побуту, літописах. Для радіослухачів Гайдар робить пізнавальний екскурс у минуле, не "перестаючи бачити Україну, її пекучі проблеми" [Степаненко, 2008, с. 178]. говорить, що ще не минуло і десяти років після смерті Хмельницького, як з'явилися нові гетьмани – Іван Брюховецький і Павло Тетеря. Перший прийняв титул боярина, підбурював темний народ проти козацького проводу, щоб обезголовити Україну, тягнув на Лівобережну Україну московське військо і царських збирачів податків. А на Правобережжі так само запродався польському королеві Тетеря. Про все це розповідає старий полковник Шрам гетьманові Якиму Сомку, зустрівшись із ним у Печерському монастирі. А далі знову звучить Куліш. "Знаю й се, – каже Сомко, – уже пора нам знати, що нема там добра, де немає правди. [...] Ні, нехай у мене всяке, нехай і міщани, і посполитий, і козак стоїть за своє право, тоді буде на Вкраїні і правда, і сила. Шрам за сі слова обняв і поцілував гетьмана. "Дай

же, – каже, – Боже, щоб твоя думка стала думкою всякого доброго чоловіка на Україні." "І дай Боже, – додав Сомко, – щоб обидва береги Дніпровії приклонились під одну булаву!" [Архів УВАН]. Саме на такому історичному тлі і взяла перевагу думка про українсько-російське об'єднання, проповідником якого у "Чорній раді" виступає Сомко. Той Сомко, що потішав зажуреного Шрама своїми планами: "нехай лиш Господь нам допоможе зложити докупи обидва береги Дніпрові, тоді ми позаводимо усюди правнії суди, школи, академії, друкарні, піднімемо Україну вгору, і возвеселим душі" [Архів УВАН], був обраний гетьманом на старшинській раді 1662 р., але не був затверджений московським урядом, хоч і дотримувався союзу з Росією, і який буде скараний "на горло" на Чорній раді 1663 р. Але проти такого роду планів Сомка повстав Брюховецький, який виступає в українській історії символом кар'єриста і зрадника. Він увійшов у довіру до запорожців, налаштував їх і селян проти городової частини козацтва, проти чинного гетьмана Сомка, наобіцяв усім багатства і рівності, а потай домовився з царем про скликання Чорної ради, щоб повалити законного гетьмана Сомка. Гайдар-Лавріненко називає це "фальшивою демократією, дещо подібною до більшовицької демагогії часів революції, яка кінчається ярмом для того самого народу". Далі іде опис, так званих демократичних виборів, де за допомогою підкупу, обману, застосування сили та крикливого безладу, що закінчується запланованою бійкою перемагає запланований переможець. Брюховецький прийняв царські дари, Сомка чекала в'язниця, а згодом страта за вказівкою того ж Брюховецького. "Анархія залила Україну. Полилася кров від братовбивства" [Архів УВАН]. Лавріненко своїми коментарями, уривками з повісті Куліша "Чорна рада" дає зрозуміти слухачам, що над "конкретно-історичним, історіософським змістом "Чорної ради" вивищується релігійно-філософський" зміст [Нахлік, 2007, с. 113], отже, загальнолюдський. На думку Гайдара-Лавріненка, "сцена Чорної ради нагадує події 1919 р., коли Ленінові агенти призвели до вбивства отамана Григор'єва на великій раді його і Махнового війська". Першим гетьманом України, який поїхав до Москви "побачити пресвітлі очі государя", став Брюховецький. Тоді ж Брюховецький склав із царем угоду, знану під назвою

"Московські статті". Згідно з пунктами цієї угоди Україна потрапляла під "економічну кормигу, під військову окупацію, втрачала незалежність української церкви". Ще через два роки Москва і Польща поділили Україну по Дніпру. Загальна руїна "впала тяжкою карою на всі шари населення України, що не зуміли взаємно себе і свого гетьмана шанувати" [Архів УВАН]. Тоді всі й пізнали вартість слів, обіцянок і вчинків зрадника і демагога Брюховецького. "Туга покриває прозорим серпанком повість Куліша "Чорна рада", а над усім звучить мудра пересторога старого козацького полковника Шрама: "Блюдіться, да не порабощені будете" [Архів УВАН].

Лавріненко зумів через твір, написаний більше 100 років назад, показати головні проблеми українства – як тодішні, про які писав Куліш, так і наголосити на питаннях, що особливо актуальні були в часи звучання передачі: збереження історичної пам'яті, віра в Бога, розбрат. "Тяжкі часи переживає Україна, – писав Гончар. – Та ще оцей національний розбрат. [...] Посліпли люди, і, здається, нічим їх не примирити" [Гончар, 2004, с. 484].

Завершує Куліш "бурхливу й трагічну епопею "Чорної ради" примирливо-оптимістичним акордом": "[...] так то усе те лихо минулось, мов приснилось. Яке то воно страшне усякому здавалось! [...] Се так, як от інколи схопитися завірюха – громом гримить, вітром бурхає, світу Божого не видно; поламле старе дерево, повиворочує з корінням дуби й берези: а чому указав Господь рости й цвісти, те й останеться, і красується весело та пишно, мов ізроду і хуртовини не бачило" [Архів УВАН].

Уривки з повісті Пантелеймона Куліша "Чорна рада", що звучали в ефірі разом із коментарями Ю. Гайдара-Лавріненка, розширили уявлення слухача і про творчість "українського Вальтер Скотта", і про ті проблеми, що порушував Куліш у ХІХ ст. і які залишаються актуальними і сьогодні. Невже історія повторюється і нічому не вчить? А ми добре знаємо, як до цього питання підходили радянські ідеологи, що позбавляли українців їх історичного минулого і ретушували сьогодення, руйнували церкви і собори та архітектурно-історичні будівлі, забороняли і відсторонювали людину від віри в Бога, а головне – руйнували

людські душі. Лавріненку боліла втрата традицій, пов'язаних з українським історичним минулим. А в той же час на його Батьківщині виростили цілі покоління українців "без жодних знань справжньої історії нації, без розуміння українського національного духу" [Лук'яненко, 2006, с. 172].

Голос Ю. Гайдара-Лавріненка, що звучав у радіопередачах, волав до України. То був голос не лише за відродження традицій, то був голос сина за те, щоб воскресала духовність народного життя, що мала відродити дух нації. "Треба нам, треба отого просвітлення душі!", – писав Олесь Гончар [Гончар, 2004, с. 484]. Творчий колектив радіостанції "Свобода" вірив, що той час, коли відбудеться "просвітлення душ", неодмінно настане.

### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Архів автора.  
Архів Української вільної академії наук (УВАН) США.  
Гончар О. Щоденники : у 3 т. / Олесь Гончар ; упоряд., підгот. текстів, ілюстр. матеріалу В. Гончар. – К., 2004. – Т. 3. – 606 с.  
Куліш П. Твори : у 2 т. / П. Куліш ; вступ. ст., упоряд. і прим. Є. Нахліка. – К., 1998. – Т. 1. – 750 с.  
Лук'яненко Л. Національна ідея і національна воля / Л. Лук'яненко. – К., 2006. – 288 с.  
Нахлік Є. Пантелеймон Куліш: особистість, письменник, мислитель : у 2 т. / Є. Нахлік. – К., 2007. – Т. 1. – 463 с.  
Новь. – СПб., 1885. – Т. 4, № 13. – 133 с.  
Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. – Чернівці, 1911. – Т. 7. – 180 с.  
Письма П. Кулиша к О. Бодянскому // Киев. старина. – 1897. – Т. 58, кн. 9. – 408 с.  
Степаненко М. Публіцистична спадщина Олесь Гончара / М. Степаненко. – Полтава, 2008. – 396 с.  
Франко І. Збір. творів : у 50 т. / І. Франко. – К., 1976–1986.  
Шевченко В. Україна духовна: постаті, події, явища / В. Шевченко. – К., 2008. – 572 с.

### REFERENCES

- Arkhiv avtora.*  
*Arkhiv Ukrainskoi vilnoi akademii nauk (UVAN) SShA.*  
Honchar O. Shchodennyky : u 3 t. / O. Honchar. – Kyiv, 2004. – T. 3. – 606 s.  
Kulish P. Tvory : u 2 t. / P. Kulish ; vstup. st., uporiad. i prym. Ye. Nakhlika. – Kyiv, 1998. – T. 1. – 750 s.



- Lukianenko L. Natsionalna ideia i natsionalna volia / L. Lukianenko. – Kyiv, 2006. – 288 s.
- Nakhlik Ye. Panteleimon Kulish : osobystist, pysmennyk, myslytel : u 2 t. – Kyiv, 2007. – T. 1. – 463 s.
- Nov. – SPb., 1885. – T. 4, № 13. – 133 s.
- Perepyska Mykhaila Drahomanova z Mykhailom Pavlykom. – Chernivtsi, 1911. – T. 7. – 180 s.
- Pisma P. Kulisha k O. Bodianskomu // Kyevskaia starina. – 1897. – T. 58, kn. 9. – 408 s.
- Stepanenko M. Publitsystychna spadshchyna Olesia Honchara / M. Stepanenko. – Poltava, 2008. – 396 s.
- Franko I. Zibr. tvoriv : u 50 t. / I. Franko. – Kyiv, 1976–1986.
- Shevchenko V. Ukraina dukhovna: postati, podii, yavyscha / V. Shevchenko. – Kyiv, 2008. – 572 s.

Стаття надійшла до редакції 23.10.19.

**M. M. Kononchuk**, PhD, Associate Prof,  
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

### "CHORNA RADA" BY PANTELEIMON KULISH IN YURIY LAVRINENKO'S RADIO JOURNALISM "LITERARY WORLD"

*The article deals with the forbidden in the Soviet times novel of the Ukrainian classical writer Panteleymon Kulish (1819–1897) "Chorna Rada" to which the series of radio broadcasts by renowned cultural scientist and literary critic Yuriy Lavrinenko (1905–1987) in the "Literary World" project on the radio "Svoboda" (Liberty) in New York in the 60<sup>th</sup> of the XX century was dedicated. The journalistic heritage of Yuri Lavrinenko is an interesting phenomenon in the history of journalism of the Ukrainian diaspora. In his radio programs, he spoke about many Ukrainian writers – the 19th and 20th centuries, such as Ivan Franko, Lesia Ukrayinka, Panas Myrny, Vasyl Stefanyk, Stepan Vasylchenko, Pavlo Tychyna, Mykola Vorony, Mykola Kulish, Mykola Khvyliovy, Andriy Malyshko, Dmytro Pavlychko, Vasyl Symonenko, Lina Kostenko, Vasyl Stus, Svitlana Yovenko, Valery Shevchuk and others. He spoke about the peculiarities of artistic texts and the political position of the authors. These programs were very valuable because they carried the truth into the world about Ukraine, Ukrainian culture and Ukrainians. Yuri Lavrinenko prepared many programs about Taras Shevchenko – a great citizen of Ukraine, famous poet and artist. After him, Yuri Lavrinenko devoted most of his radio programs about Panteleimon Kulish. These programs draw attention to the severity of the problems and the courage to be open and to solve them.*

**Keywords:** history, story, hetman, radio publicistics, Ruin, radio project, internecine war, the past.

## ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІШ ЯК ЛІТЕРАТУРНИЙ КРИТИК: ОСОБЛИВОСТІ СТИЛЮ

*Розглянуто творчість Пантелеймона Куліша як літературного критика. Для аналізу взято його статтю про Григорія Квітку-Основ'яненка, що вийшла у світ 1858 р. в Санкт-Петербурзі окремою брошурою. З'ясовано, що для стилю П. Куліша-критика притаманні такі риси: розгляд творчості письменника в історичному та світовому контексті, виведення узагальнень, з'ясування найхарактерніших естетичних рис творів, що аналізуються, погляд на творчість через біографію автора, публіцистичність, емоційність, аргументованість.*

**Ключові слова:** словесність, повість, біографія, публіцистичність, духовність.

У великій різножанровій спадщині Пантелеймона Куліша суттєве місце посідає літературна критика, яка панорамно розкриває особу митця, виявляє його життєву позицію, демонструє майстерність критичного мислення, стилістичні особливості побудови літературно-критичних текстів. Розглянемо особливості стилю Пантелеймона Куліша як критика на прикладі статті "Григорій Квітка (Основ'яненко) і його повісті (Слово на новий вихід Квітчиних повістей)". Цей текст уперше було видано брошурою в Санкт-Петербурзі 1858 р. [Куліш, 1989, с. 580].

Отже, П. Куліш у цій брошурі виступив як літературний критик, представляючи і твори Григорія Квітки-Основ'яненка, і висловлюючи свою думку про них. Як же вибудовує свою статтю Куліш-критик? Він розпочинає її з узагальненого погляду на словесність, на її роль і місце в суспільстві. Прикметно, що звертає увагу на розвиток і рівень словесності в контексті історичного розвитку держави, народності. Приклади наводить із різних літератур та історій, неначебто перебуваючи далеко від творів, які має аналізувати. П. Куліш підводить до висновку, що не завжди розвиток держави, королівства, царства йде синхронно з розвитком культури, словесності. Трапляється швидше навпаки, підкреслює автор: спостерігається занепад чи розпад

царства, а словесність певної народності в цей час набуває розвитку. Переконливими аргументами для П. Куліша є приклади, зокрема, із чеської, польської словесностей. Ці факти для нього важливі, бо він бачить подібне і в українській словесності, коли на арену виходять літературні твори Григорія Квітки-Основ'яненка.

Про чеську словесність П. Куліш говорить буквально таке: "Ще недавно сміявся усякий європеєць із чехів, що вони, покинувши німецьку государствену словесність, силкуються писати по-чеськи; а тепер німці описують по-німецьки історію чеської словесності! Немає в чехів свого короля, нема свого сенату, нема свого народного війська; Чехи – австрійська губернія, а словесність чеська процвітає щороку краще, обіймає собою більше да більше трудолюбців, людей з великою головою, і живуть Чехи могучим, самостійним духом у словесності, не живучи особним королевством" [Куліш, 1989, с. 487–488].

Авторські спостереження сягають ближчих наших сусідів – Польщі. П. Куліш наголошує: "Огласили себе поляки віршами й доброю прозою ще за королів своїх; тільки ж піднялась їх мова до найкращої форми, до найбільшої сили своєї тогді вже, як сусіде їх край між себе поділили". Автору прагнеться знайти приклад для порівняння у світовій історії, щоб показати зростання рівня польської словесності в часі, коли "сусіде їх край між себе поділили", отже, коли час для буття народу був не те що несприятливий, а глибоко трагічний. І Пантелеймон Куліш знаходить це порівняння про поляків: "І так, як євреї на ріках вавилонських, так вони [поляки. – *Т. К.*] заголосили тогді на весь світ своїм Міцкевичем і іншими поетами; спом'янули всі добрі й ледачі вчинки своїх предків і всякі давні пригоди і триумфи гарною історичною мовою описали. На диво процвіла словесність польська по великих, кривавих руїнах нації!!" [Куліш, 1989, с. 488]. Отже, автор констатує, що в моменти труднощів словесність набуває особливої сили. А ми пригадаймо відомі з історії світової культури плачі на загибель шумерських міст. Які це унікальні зразки словесності, в них стільки почуттів, експресії! Чи, скажімо, в сучасній українській літературі скільки написано в різних жанрах про сучасну російсько-українську війну – в поезії,

прозі – від найменших жанрів до романів: Борис Гуменюк [Гуменюк, 2015], Андрій Гудима [Гудима, 2018], Василь Іванина [Іванина, 2016], воїни і волонтери АТО із "Захальної книжки захисника України" (2019) та багато інших. Це тексти, що оповідають про втрати і про віру в перемогу добра й справедливості, несуть у собі високий національний дух, іскрометне художнє слово.

Думка П. Куліша про словесність як про національний дух, який живе в художньому слові, надзвичайно важлива та актуальна, як бачимо, в усі часи. Узагальнення письменника ХІХ ст. звучать символічно, по-філософськи, з емоційним піднесенням як приклад, що може повторюватися в подібних ситуаціях в інших народів. П. Куліш проголошує: "Польський дух, не маючи собі притулку в твердинях і вольних оселях, вселився в живе слово, котрого не зруйнує ніяка сила, коли його самі ляхи не зневажать" [Куліш, 1989, с. 488]. Отже, П. Куліш маленькою фразою застерігає і стверджує: велика сила народного духу, який живе в слові, й ніхто його не здолає. Але де Куліш-критик бачить небезпеку: коли сам народ почне зневажати свою мову, своє слово. Тут згадується нетлінне послання від М. Рильського: "Як парость виноградної лози, плекайте мову...". Тобто, мову треба плекати і робити це мають носії цієї мови. Тоді, за П. Кулішем, ніяка сила такого народу не здолає. Отже, П. Куліш наголошує не лише на утвердженні словесності як такої, а на утвердженні словесності як запоруки буття нації, народу. І про це, пригадаймо, він говорить на початку своєї вступної статті про Г. Квітку-Основ'яненка. Відтак, його аналітична стаття про повість письменника акцентує головну увагу на мові твору як ключовому чиннику, через що автор підноситься до узагальнення про значення мови як вияву національного духу, як гаранта народу, його буття, розвитку й розквіту.

Звернімо увагу на час написання статті: 1858 р., тобто ще до Валуєвського циркуляру 1863 р. Це був важкий час – період української бездержавності, тотального контролю України і всього українського з боку Російської імперії. Одна лише доля Тараса Шевченка – моторошне тому свідчення! І в таких обставинах виникає слово Г. Квітки.

На прикладі розквіту польської словесності П. Куліш робить узагальнюючий висновок: "Приходить час і показуються вже ознаки, що восторжествує в мирі розумний дух над усякою іншою силою. Отсе ж не дурно оживають національності: се народи заявляють перед світом своє право на духовне господство поруч із іншими народами". Тут квінтесенція думки лежить на словах "восторжествує в мирі розумний дух над усякою іншою силою". Для посилення свого висновку П. Куліш уводить протиставлення: "Не поети, не філософи, самохіть, по волі незагнузданого розуму, оглашають найглибші тайни своєї рідної національності: се народи викидають усякий короков, іззиваючи зо всього світу великодушних на святе діло чоловіколюбства" [Куліш, 1989, с. 488]. Отже, акцент, на "розумному духові" та "на святому ділі чоловіколюбства". П. Куліш повідомляє свої висновки з переконанням, з любов'ю і гордістю за народи, що виводять через слово дух нації. У кожного з них свій час, але, за Кулішем, це має бути спільна справа для кожного народу, коли він трудитиметься для свого блага, як велика сім'я, "для общого добра".

Після такого розлогого вступу автор перекидає погляд на українську словесність і каже про те, що для неї характерні такі ж ознаки руху, як і для інших. П. Куліш наводить приклади з попередніх важких часів, наприклад, він зазначає про українську словесність: "Не було її, опріч пісні, тогді, як Южна Русь була могутим варязьким царством; не процвіла вона й тогді, як боролись ми з Польщею [...]" [Куліш 1989, с. 488]. Наводить пізніші часи, ближче до свого часу, і пророкує, що "од нашого тільки часу пійде настояща його історія поміж народами; а то все була дитська казка [...]" І так підводить автор статті до Г. Квітки: "Опинилась Україна, послі довгої заверухи, мов у захисті, і годі вже співати пісень про поля, на котрих "кістки хрустять, шаблони попередрозколоні бряжчать", а почали думати довгу думу про своє сільське громадське життє, – і от явивсь на Вкраїні поет без "шаблі булатної, без бандури подорожньої", Квітка". Тематика творчості Квітки, на переконання П. Куліша, суголосна з потребами часу, що настали. Автор робить висновок: "Отсе ж не в філософській голові, а живим живцем перед нами стоїть довод, що історія народів, починаючись войною, появляє

настоящу народну жизнь тільки під крилом благого миру і тогді-то вже обрїтає вона своє право на увагу й шанобу всесвітнього розуму" [Куліш, 1989, с. 489].

У своїй праці П. Куліш згадує також історію книжної української словесності, але відсилає до іншого джерела, викладеного ним у передмові до видання "Чорної ради". А в аналізованій нами статті розпочинає предметно знайомити з постаттю Г. Квітки. Викладає його біографічні дані, але не сухо інформативно, а образно, з публіцистичними вкрапленнями, виявляючи в тексті й свою присутність. Наприклад: "Єсть під самим Харковом село Основа. Давно вже владіють ним панове Квітки. У сьому-то селі родивсь і наш Григорій Федорович Квітка і по сьому-то селу прибрав собі надане ім'я *Оснoв'яненко* [курсив автора. – Т. К.]" [Куліш, 1989, с. 489–490]. Про мову, яка виколисала майбутнього митця, П. Куліш пише так: "Отже у тії часи [...] панство кругом Харкова жило собі просто, по-старосвітськи, по-козачи, і наш писатель змалку чув у отецькій господі і всюди по околиці щирю українську мову, примазану тільки в случаях церемонії деякими московськими словами". Майбутній письменник бачив звичаї, українські традиції: "Звичаї ж у панів були, в щоденній жизни їх, ті ж самі, що й у посполити; і родини, і хрестини, і весілля, і похорони одбувались так само в панському домі, як і в простацькому... [...]. Тим-то й знав Квітка звичаї народного бити так добре, як ні одному пану з новомоднього дому знати не можна, тим він писав такою щирою народною мовою, наче й не чув зроду іншої мови..." [Куліш, 1989, с. 490].

П. Куліш вдається до іронії в оцінці різних суспільних явищ, як-от про чини: "Як, зникло козацтво з своїми виборами на Україні, пани поробились домонтарями і бенкетарями, платили чинш канцеляріям, посилали гостинці начальникам, купували собі чини замолоду, починаючи од пельюшок..." [Куліш, 1989, с. 492]. Далі викладаються інші факти біографії, як-от і про те, що батьки готували Квітку до старшинування, так робили тоді всі заможні люди. Характеристики подібного в Куліша мають емоційне, трохи іронічне забарвлення, через яке прочитується ставлення критика до таких явищ. "Отець і мати, прокладаючи синові дорогу до старшиновання між панами в повному зрості, зачисляли його, через багатих родичів, то в лейб-гвардію, то в герольдію, то в

польові полки; на сімнадцятому годі мав він уже капітанський чин, не бачивши ввічі ніякої служби" [Куліш, 1989, с. 491].

Автор статті дає читачеві зрозуміти, звідки у Квітки настрої побожності, які простежуються в образній картині його творів, як відбувалося формування світогляду майбутнього письменника. Вочевидь, наголоси про ці впливи справедливі. П. Куліш, наприклад, наводить факт із дитинства Г. Квітки: "Змалку був він собі хирненький, золотушний і зовсім був осліп од золотухи. Світ йому одкривсь на шестому годі, як повезла його мати молитись Богу в Озерянський монастир. Прозрівши в дому Божому, маленький хлопчик возгорівсь ревністю до Божого дому і на дванадцятому годі почав благати отця й матір, щоб благословили його на чернечу монастирську жизнь" [Куліш, 1989, с. 491]. Тобто, допоміг факт прозріння завдяки Божому слову, яке читалося в монастирі.

П. Куліш лаконічно говорить про повісті Г. Квітки "Маруся", "Салдацький патрет", "Мертвецький великдень", "От тобі й скарб!", "Козир-дівка", "Добре роби, добре й буде", "Конотопська відьма", концентруючи увагу на тематичних та морально-етичних аспектах цих творів. Автор визначає головну тему кожної з повістей, розкриває головну ідею. Наприклад, він звертає увагу на повість "От тобі й скарб!". П. Куліш-критик, зокрема, наголошує, що в цій повісті "ізнав намальював Квітка ледачого п'яничку (та ще до того й дурника), як і в «Мертвецькому великодні»; тільки напротив його безпутства поставив тут людей трудящих, котрі живуть у законі Божому і свої сім'ї держать у всякому порядку, не даючи нікому розопсіти". Характеристики П. Куліша влучні, публіцистично забарвлені, інтригуючі, несуть важливі оціночні судження, як-от, наприклад, про повість "Козир-дівка", яка, на думку Куліша-критика є "гірким докором тим людям, що вибились із темного, неписьменного народу у законники, да й засіли в законах, як миші в засіці" [Куліш, 1989, с. 501].

Отже, розглянута стаття П. Куліша про Григорія Квітку Основ'яненка репрезентує ключові особливості стилю критика. Його письмо несе багато інформації, узагальнень про предмет осмислення, крім того, він виходить далеко за межі конкретного аналізованого тексту й часу й таке розширення розповіді доречно, воно розкриває типове в історії народів і культури, несе в собі

потужний етико-естетичний заряд, дає розуміння перспективи розвитку, ставить тексти проаналізованого автора в історичний ряд знакових здобутків кричного дискурсу. Стилїстика П. Куліша-критика, без сумніву, актуальна, повчальна, може служити як предмет дослідження майстерності для сучасних літературних критиків, має перспективу вивчення в контексті сучасної літературної критики.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Гудима А. Очищення : роман-хроніка / А. Гудима. – Біла Церква, 2018. – 328 с.  
Гуменюк Б. Вірші з війни / Б. Гуменюк. – К., 2015. – 136 с.  
Іванина В. Брати: сучасний роман / В. Іванина. – К., 2016. – 192 с.  
Захальна книжка захисника України : поезії. – К., 2019. – 94 с.  
Куліш П. Григорій Квітка (Основ'яненко) і його повісті (Слово на новий вихід Квітчиних повістей) / П. Куліш // Твори : у 2 т. / П. Куліш ; підгот. тексти, упоряд. і склав приміт. М. Л. Гончарук. – К., 1989. – Т. 2. – 586 с.

#### REFERENCES

- Hudyma A. Ochyshchennia : roman-khronika / A. Hudyma. – Bila Cerkva, 2018. – 328 s.  
Humeniuk B. Virshi z viiny / B. Humeniuk. – Kyiv, 2015. – 136 s.  
Ivanyna V. Braty: suchasnyi roman / V. Ivanyna – Kyiv, 2016. – 192 s.  
Zakhaliavna knyzhka zakhysnyka Ukrainy: poezii. – Kyiv, 2019. – 94 s.  
Kulish P. Hryhorii Kvitka (Osnovianenko) i yoho povisti (Slovo na novyi vykhid Kvitshynnykh povistei) / P. Kulish // Tvory : u 2 t. / P. Kulish ; pidhot. teksty, uporiad. i sklav prymit. M. L. Honcharuk. – Kyiv, 1989. – T. 2. – 586 s.

Стаття надійшла до редакції 25.10.19.

**T. I. Kononchuk**, PhD, Assist. prof.,  
Academy of Advocacy of Ukraine, Kyiv

#### PANTELEIMON KULISH AS A LITERARY CRITIC: FEATURES OF STYLE

*The article deals with the work of Panteleimon Kulish (1819–1897) as a literary critic. Here is analyzed his article about Hryhorii Kvitka-Osnovianenko, which was published in 1858 in St. Petersburg in a separate brochure. It has been found out that consideration of the writer's creativity in the historical and world context, conclusion of generalizations, clarification of the most characteristic aesthetic features of the analyzed works, view on creativity through the author's biography, journalism, emotionality, argumentation are characteristic for style of Kulish as a literary critic. At the beginning of the article, Kulish talks about the place and role of literature in society. He draws attention to the development and level of literature in the context of the historical development of the state. He gives examples from different literatures and concludes that the development of culture does not always go hand in hand with the development of the state. The author says that the opposite is the case: the decline*



of a state or kingdom is observed, and at the same time, literature, culture is developing. P. Kulish gives examples from Czech, Polish literature. These facts are important to him because he sees the same in Ukrainian literature. Kulish speaks about literature as a national spirit living in the artistic word. He emphasizes that literature is the key to being a nation. Analyzing the work of H. Kvitka-Osnovyanenko, P. Kulish draws attention to the language of works as the main factor of the text, because of which language appears as a representation of the national spirit, as a guarantee of prosperity of the people. He emphasizes that through literature the people manifest their mission of philanthropy. The works of H. Kvitka-Osnovyanenko, writes P. Kulish, have appeared during difficult years, and show national spirit, they are organic with time requirements. The author briefly describes the biography of H. Kvitka-Osnovyanenko. The journalistic style is characteristic of him. P. Kulish explains where H. Kvitka got his knowledge of the Ukrainian language, why he was so respectful to religion, which later became one of the central themes in his work. In analyzing H. Kvitka-Osnovyanenko's stories, P. Kulish emphasizes moral and ethical aspects. According to one article by Panteleimon Kulish, we see that he is an interesting critic. His text contains a lot of information, generalizations, reveals typical in the history of peoples and cultures.

**Keywords:** literature, story, biography, journalism, spirituality.

УДК 821.161.2Куліш

**О. Ю. Кудря**, магістрантка,

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

## **ЕТНОПСИХОЛОГІЧНІ МОТИВИ У ТВОРЧОСТІ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША**

*Зосереджено увагу на творчості Пантелеймона Куліша, що пронизана етнопсихологічними мотивами; розглянуто етнопсихологічні особливості українців; з'ясовано специфіку народного сприйняття довкілля шляхом детального аналізу образів героїв у творчості письменника.*

**Ключові слова:** етнопсихологія, догматизм, трансценденталізм, кордоцентризм, амбівалентність.

*Своєї мови рідної і свого рідного звичаю  
вірним серцем держітеся. Тоді з вас будуть  
люди як слід, тоді з вас буде громада шановна  
і вже на таку громаду ніхто своєї лапи не положить.  
П. Куліш "Листи з хутора"*

П. Куліш (1819–1897) – український письменник, історик, фольклорист, етнограф, перекладач і філософ. Він жив і працював у Києві та Петербурзі, писав двома мовами. Сучасники

Куліша стверджували, що той мав дуже суперечливий світогляд. Досліджуючи його творчість, можемо в цьому переконатися.

Однією принциповою позицією Кулішевого світосприйняття було глибоке усвідомлення двоякості людини, подвійності її природи та душі. Відтворити цілісну картину натури Пантелеймона Куліша, як і будь-якої іншої людини, неможливо. Про найтонші риси та особливості ми можемо говорити лише з досліджень біографічних даних або творчості. Так, у 20-х рр. ХХ ст. В. Петров звернув увагу на те, що доля Пантелеймона Олександровича є типовою для романтика – "несталої", "непевної людини з природи", що прагне до еволюції, до зміни, до того, щоб випробувати на власному досвіді протилежне, суперечне, щоб не лишатися застиглим, нерухомим духом. Д. Чижевський вважав, що "внутрішню цілість і цілісність Куліша становила ідея України". Двоїстість натури Пантелеймона Куліша між рядків ми можемо відшукати завдяки логічно взаємопов'язаному ряду постулатів-антитез. Найзмістовніші з них – "серце" людини та "зовнішнє" в ній. Саме за таким принципом Куліш сторінка за сторінкою відкриває читачеві свій україноцентричний світогляд. На думку автора, "серце", "внутрішня людина" пов'язані з Україною. Як наслідок, усі нещастя у людини та руїни в суспільстві починаються тоді, коли людське "зовнішнє" бере гору над "внутрішнім". Письменник вважав, що лише на "внутрішньому", "сердечному" можна і потрібно зрощувати ідею України, "зовнішнє" ж варто нейтралізувати або навіть відкинути як щось вороже та вкрай шкідливе. Саме тут джерело Кулішевих антитез: минуле і сучасне, Україна та Європа, серце і голова, хутір та місто тощо.

П. Куліш розглядає основоположне явище – психічний склад нації, що являє собою суб'єктивний досвід народу, зафіксований у відносно стійких властивостях, рисах, у національній психології, які обумовлені всім суспільно-історичним ходом становлення і розвитку нації та специфікою соціально-психологічного відображення об'єктивних умов її існування [Львовичкіна, 2002, с. 15]. Архетипи проявляються у вигляді символів (в образах героїв, обрядах, традиціях, поведінці загалом) і містять узагальнений досвід предків. Наприклад, архетип Матері глибоко

пронизує українську міфологію, пісенні твори, писемні історико-культурні пам'ятки і глибоко присутній у свідомості та підсвідомості українців [Юнг, 1991, с. 225].

Формування психічного складу українського народу відбувалося під впливом як внутрішніх, так багатьох зовнішніх чинників. Екологічне та природне довкілля території України було сприятливим підґрунтям для формування самодостатнього, позбавленого жорстокості та насилля психотипу, який жив у гармонії з природою та вдячно використовував її дари. Слід зазначити, що на території сучасної України віками перехрещувалися впливи Півночі та Півдня, Заходу і Сходу [Донченко, 2001, с. 171]. Наша земля знаходилася в епіцентрі постійних міграційних процесів, постійно відбувалися навали сусідніх племен, держав, був помітний соціально-політичний вплив сусідніх імперій. Ряд дослідників наголошують на впливі Візантії щодо формування українського етнопсихотипу [Донченко, 2001, с. 273]. Серед рис європейського психотипу виокремлюють такі: воля до влади, реалізм, раціоналізм (інтелектуалізм), догматизм, трансценденталізм, ідеалізм, індивідуалізм, ідеал гармонії [Губко, 2003, с. 28].

Психічний склад української нації є результатом інтеграції елементів орієнтально-екзекутивної культури Сходу й оцидентально-інтенціональної культури Заходу. Ці елементи органічно переплелися між собою і з'єдналися з автентичною культурою українців і дали неповторний сплав матеріального і духовного прояву. Дослідники психічного складу української нації [Губко, 2003, с. 40] відзначають такі його характерні риси, як любов до землі, природи, людей; повага до старших, батьків; працелюбність. Не бракує українцям і доблесті, хоробрості, героїзму і відваги, як виразу їхніх національних почуттів, про що свідчать численні повісті, думи.

У багатьох своїх творах Куліш використовував сюжети, у яких сердечність, м'якість і ніжність українця поєднуються з активністю, незалежністю, самостійністю та рішучістю. Таким чином автор показує, що психічний склад українців інтегрує ряд протилежних якостей – споглядальне світовідчуття, смиренність, моральне самовдосконалення, пристрасне бажання змін на

краще, прагнення до пізнання, дії, перебудови, героїзму. Ця низка протилежностей є елементами орієнтально-екзекутивної та окцидентально-інтенціональної культур. У свідомості українця є задатки та всі позитивні передумови формування зрілої, гармонійно сформованої особистості, яка передусім є продуктом належного виховання, самовиховання і усвідомлення себе особистістю [Говорун, 2004, с. 218].

Осмилюючи основи філософії П. Куліша, В. Шурат у праці "Філософічна основа творчості Куліша" (1922) зауважив, що його доробок містить умовні картини і постаті, з символічним характером, у яких закодовані відомості про Україну [Шурат, 1922, с. 16]. М. Жулинський у розвідці, присвяченій творчості П. Куліша, звернув увагу на його науковий підхід до осмислення явищ, зазначивши, що той у своїй творчості був одним із перших, хто користувався першоджерелами, розглядаючи минувшину "з позицій наукової об'єктивності" [Жулинський, 2000, с. 18]. Побіжно зауважив щодо дослідження П. Кулішем буття українського народу у розвідці "Українські "народовці" і радикали" (1891) І. Франко [Франко, 1980, с. 182].

Відомий твір, збірка праукраїнських пам'яток І тис. до н. е. – І тис. н. е. "Велесова Книга" наскрізь пронизана важливістю й цінністю жіночого начала в житті праукраїнців [Велесова Книга, 2001, с. 19]. Цю даність можна пояснити впливом низки чинників, зокрема, утворенням господарства, що формувало людину з психологічно розвиненою творчою землеробською свідомістю [Велесова книга, 2001, с. 22].

Названі філософські формули не тільки задекларовані, а й потрактовані в усіх художніх творах П. Куліша. Спробуємо зіставити світоглядні полюси митця та його творчий доробок.

1. "Серце" і "зовнішнє" в людині. Мотив серця звучить у віршах "Люлі-люлі", "Дунайська дума", поемі "Великі проводи". У "серці" – "помисли", "думка", "туга": "серце потай усіх тужить" ("Великі проводи"); або: "Як серце закипить чи радістю, чи горем, Він старість, мов одержу з пліч скидає, І дух його палкий широким грає морем" ("Нагамет і Ходиза"). У "серці" – "надія", "передчуття", "віра": "Ой нехай мої надії будуть мої діти у серденьку гарячому любо їх носити" ("Великі проводи").

"Сердечна" глибина божественна для письменника, тому через неї і до неї говорить Господь. Герої поеми "Маруся Богуславка" зізнаються: "Мій храм у серці"; "Серцем чистим, непорочним Богові молюся"; "Серце чисте милостиве, дар найкращий Бога". Всевишній, на переконання письменника, є макросвітом. Душа людини, її найдорожчий скарб, дається Господом і є мікrokосмосом. Кулішева Маруся Богуславка з однойменного твору говорить: "Я в серденьку моїм вселенную носила".

2. Минуле і сучасне. "Серце" не лише вміщує в собі Бога і світ, але й минуле та майбутнє: "Забудеться ім'я моє, а серце в далекому потомстві озветься" ("Байда"). Від Голки, персонажа "Великих проводів", нащадкам залишається тільки серце заховане під водами Дніпра: "Найдивніше – щире серце Голки молодого. Розтерзане, кривавее / Б'ється під водою. І всю воду ісповняє / Думою святою"".

У творах П. Куліша крізь сучасність до нас промовляє минуле, незважаючи, що його засипано, як скарб, у глибокі могили. Воно зберігає в собі живу силу України, тому поет, припадаючи до "забутої могили", вважає її своєю "єдиною родиною" ("Родина єдина"). Підвівшись, він бачить: "Ой по тих могилах, у гору високих, / По тих гробнищах, у землю глибоких, / Лежить мого роду без ліку. / По тих степах, по горах Дніпрових, / По талищах і лугах Низових / Живе його слава од віку до віку". Звідси ж у поета логічно постав образ воскресіння України: він підіймає "гасло нового воскресіння" ("Хуторні недогарки"), оновлення на засадах християнського гуманізму та засадах любові. Ця тема звучить у віршах "Слово правди", "До кобзи" та інших. "Воскреснеш, нене, встанеш з домовини..." ("Слово правди").

3. Культура і цивілізація. Перу П. Куліша належить знаний вислів: "До сем'ї культурників вертайся" ("До рідного народу"). Поет обстоює своєрідну ідею культури, котра своєю основою, характером закорінена в землеробстві від часів Трипілля. Цивілізація по відношенню до культури вторинна, похідна. Але культура сьогодення немислима без спадщини, бо вона виростає з неї:

...і один атом не пропаде  
з того, що створено у самому началі,  
з котрого й рід, і дух народний наш іде... ("До Марусі В.").

У динаміці культури відкривається вічне. Звідси й образ народу як вічної незмінної субстанції, в якій усе часове і помилкове зникає без вороття.

4. "Серце" і "розум". З усього вищесказаного стає зрозумілим, чому культурні ідеали П. Куліш шукає у минулому. Від штучної мови, накиненої народу, він хоче повернутися до мови серця, до мови народної. А відтак – від "города" до "хутора", від Європи до України.

Теза про первісність української (староруської) мови є головною у питанні про мову, точніше, у боротьбі за право мови на життя (пригадаймо "сумної слави" царські укази 1863 і 1876 р.). У вірші "Україні" Куліш плекає надію на велику силу простого народного слова, на силу народної мови, бо таїна тої міці – в людських серцях, а не в людському розумі, оскільки мовою розуму говорила чужоземна церква і наука. На думку письменника, в Україні споконвіку існувало дві мови – мова серця та мова розуму. У вірші "До Марусі В." П. Куліш бачить такий вихід з цієї духовної аномалії: "Отечество собі ґрунтуймо в ріднім слові: / Воно, воно одно від пагуби втече, / Піддержить націю на предківській основі... / Переживе воно дурні вбивання мови, / Народам і вікам всю правду прорече".

5. Хутір і місто. Протиставлення "хутора" "місту" вибудовується у П. Куліша також із антитези "серце" – "голова". Прагнення до "хутірнього життя" є стремлінням до "життя серця": "...в левади, в поля, в луки, в гаї широкошумні... / Піснями і ми з Богом розмовляєм, / Вселення серця нашому відкрита" ("Хутірська філософія").

До ідеї про "хутір" як протилежний полюс "місту" й відповідний спосіб життя і мислення Куліш уперше звернувся вкінці 50-х рр. ХІХ ст. у листах з Європи. Пізніше ці думки складуть основу збірки "Хуторська філософія і віддалена від світу поезія" (1879). Звертаючись до "хуторського життя", людина, як вважає автор, вибирає життя природне. Вона покидає все зайве і непотрібне, залишаючи собі вічне, природно-органічне. "Втеча" від "міста" для Куліша є потреба буття, необхідність "повертатися іноді до первобутної дикості і суворості душі" ("Хутірська філософія").

Цінності, що реалізуються в "хутірським житті", є цінності вічні й сталі, бо були "за тисячу років до нас" і залишаться в далекому майбутньому. В "хутірським житті" панує незмінність – "оту книжку читали наші предки за тисячу років до нас та й казали: правда! ...Хуторяни, наче дуби зелені, твердо на своїй землі стояли" ("Хутірська філософія"). Тому П. Куліш, усвідомлюючи свою силу і правоту, в полеміці звертається до "городян": "Оставайтесь собі при своїй городянській філософії, а нам дозвольте [...] селянську філософію проповідати, взявши її прямисінько з Євангелія..." ("Хутірська філософія").

6. Україна і Європа. Своєрідно розробляється П. Кулішем і проблема "Україна – Європа". Спираючись на листи Куліша з-за кордону, писані 1858 року, можна доводити, що в Європі письменника вражає міщанство, а тамтешня сучасність для нього нікчемна. Місто затоплене егоїзмом, це лігво, "в якому багатий безпечний від братських претензій бідних на його маєток". Оскільки мало ладу в європейській цивілізації, то "містам треба розсипатися [...], ніяк не засиджуючись у велетенських скоповищах многолюдства". Простежуючи логіку думок Куліша, пізнаємо очевидний і тому парадоксальний висновок: Європі він проповідує хуторянську Україну. В українському хуторянстві Куліш бачить ключ до розв'язання соціальних і духовних проблем Європи.

Про європейськість П. Куліша-хуторянина, який "ставив у Європі свій курінь", поширюючи тим самим українську ідею на світовому рівні, зазначав М. Зеров. Аналізуючи творчість письменника, М. Хвильовий у розвідці "Думки проти течії" (1926), зазначав, що П. Куліш, будучи культурником, визнавав, що Україна зможе відбутись як держава, а українці як нація, лише повернувшись до загальноєвропейського цивілізаційного процесу. П. Куліша він сприймав "справжнім європейцем", "людиною, яка наблизилась до типу західного інтелігента" [Хвильовий, 1990, с. 51]. У 20-х рр. ХХ ст. М. Хвильовий у статтях "Камо грядеши", "Думки проти течії", "Україна чи Малоросія?" провістить, що вже гряде "великий азіатський Ренесанс", епоха духовного Відродження людства.

7. Чоловік і жінка. З антитези "серце" – "голова" П. Куліш розгортає протиставлення чоловіка жінці. Воно відчутне і в особистих стосунках з жінками, і в жіночих типах (Катруся в "Байді", Маруся Богуславка, Хадиза в "Магометі і Хадизі"). Куліш фіксує у цій антитезі певну філософію культури, в якій жіноче начало стоїть на першому місці, бо жінка менше живе розумом, більше серцем. Тому поет "шукає – викликає": "Орлицю сміливу, крилатішу від орла..." ("Шуканне – викликанне"). Куліш переконаний у тому, що "жінщина – пророк нової віри..., бо дух наш робиться в душі жіночій, дух повен жертви, повен занедбання себе самого для добра людського..." ("Магомет і Хадиза"). У "Підспіві" до поеми "Маруся Богуславка" митець розробляє мотив шани жінці – вінцю краси, "скарбниці чувства" – за "чисте" і "вище" серце.

Отже, П. Куліш вважає, що "серце" людини має можливість глибше пізнати світ; розум же, "зовнішнє" у ній складає надбудову, цивілізацію. Гармонія майбутнього має виростати з "серця". Думки П. Куліша вибудовувалися на основі традиції української філософії і багато в чому суголосні ідеям Г. Сковороди, М. Гоголя, П. Юркевича, М. Костомарова. П. Куліш жив свідомістю "чудесного шляху", що є єдино можливий для "воскресення" України. Він свідомий власного покликання, бо "відчував Господню руку, простерту над ним". У листі до Милорадовичівни від 18 лютого 1857 р. П. Куліш запише: "Що, коли мої великі муки сердечні, мої помисли нікому не висповідані, оберне дух Господень на велике, негибнущє для потомства діло?". У 1880–1890 рр. П. Куліш формує гуманістично-просвітницькі та націонал-культурницькі ідеали, які Є. Нахлік досить слушно пов'язує з авторовою історіософською думкою [Нахлік, 2007, с. 165]. Так, в "Історичному оповіданні", що є настановчим словом до поетичної збірки "Хуторна поезія", пізній П. Куліш спирається на ідеї Святого Письма, а також осмислює деякі історичні факти (як-от: "Ми знали, що в Англії не право і не декрет, а культура знищила крєпацтво" [Куліш, 1882, с. 13]), що визначають шлях безкровної боротьби. Відповідно до цього, одним із центральних образів його поезій стає Слово, яке може



бути наділене як чуттєвими (кордоцентричними) конотаціями, так і смисловими (логоцентричними) значеннями. Імовірно, з-поміж чинників, що посприяли дерадикалізації Кулішевої думки, було зацікавлення українським фольклором, зокрема ознайомлення з історичною пісенною епікою, з її здебільшого амбівалентним образом козацтва. Аналіз загальновідомої думи "Сокил і Соколя", або думи про Івана Гуславця, де порушено проблему турецького невольництва, ставить перед дослідником низку запитань, одним із яких є мотивація визначення належності своїх (за релігійним критерієм) – соколів – до світу чужого.

Етнопсихологія є провідною деталлю, яка рухає "механізм" Кулішевих творів у напрямку актуальності. Сьогодні ми прослідковуємо у своїх сучасниках ряд закономірних рис героїв поезії та прози геніального письменника.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Велесова книга : зб. праукр. пам'яток. I тис. до н. д. – I тис. н. д. / упоряд. Б. Яценко.– К., 2001. – 331 с.
- Говорун Т. Гендерна психологія / Т. Говорун, О. Кікінежді. – К., 2004. – 308 с.
- Губко О. Психологія українського народу / О. Губко. – К., 2003. – 625 с.
- Донченко О. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення) : монографія / О. Донченко, Ю. Романенко. – К., 2001. – 334 с.
- Жулинський М. Пантелеймон Куліш. Літературний портрет / М. Жулинський // Куліш П. Літературний портрет. Чорна рада. Хроніка 1663 року / П. Куліш. – К., 2000. – С. 3–21.
- Зеров М. Поетична діяльність Куліша / М. Зеров // Українське письменство ХІХ ст. Від Куліша до Винниченка : нариси з новіт. укр. письменства. – Дрогобич, 2007. – 566 с.; Куліш П. Хуторна поезія / П. Куліш. – Л., 1882. – 137 с.
- Львовичкіна А. Етнопсихологія / А. Львовичкіна. – К., 2002. – 144 с.
- Нахлік С. Пантелеймон Куліш: особистість, письменник, мислитель : у 2 т. / С. Нахлік. – К., 2007. – Т. 2. – 462 с.
- Сніжко В. Нариси з психоетнічної екології України / В. Сніжко. – К., 2001. – 334 с.
- Франко І. Українські "народовці" і радикали / І. Франко // Збір. творів : у 50 т. / І. Франко. – К., 1980. – Т. 28. – 439 с.
- Хвильовий М. Думки проти течії / М. Хвильовий // Твори : у 2 т. / М. Хвильовий. – К., 1990. – Т. 2. – 925 с.
- Шурат В. Філософська основа творчості П. Куліша : у 25-ліття смерті письменника / В. Шурат. – Л., 1922. – 132 с.; Юнг К. Г. Архетип и символ / К. Г. Юнг. – М., 1991. – 304 с.

## REFERENCES

- Velesova Knyha : zb. praukrainskykh pamiatok. I tys. do n. d. – I tys. n. d. – Kyiv, 2001. – 512 s.
- Hovorun T. Henderna psykholohiia / T. Hovorun, O. Kikinezhdii. – Kyiv, 2004. – 308 s.
- Hubko O. Psykholohiia ukrainskoho narodu / O. Hubko. – Kyiv, 2003. – 625 s.
- Donchenko O. Arkhetypy sotsialnoho zhyttia i polityka (Hlybynni rehuliatyvy psykhopolitychnoho povsiakdennia) / O. Donchenko, Yu. Romanenko. – Kyiv, 2001. – 334 s.
- Zhulynskiy M. Panteleimon Kulish. Literaturnyi portret / M. Zhulynskiy // Kulish P. Literaturnyi portret. Chorna rada. Khronika 1663 roku / P. Kulish. – Kyiv, 2000. – S. 3–21.
- Zerov M. Poetychna diialnist Kulisha. Ukrainske pysmenstvo XIX st. Vid Kulisha do Vynnychenka : narysy z novitnoho ukr. Pysmenstva / M. Zerov. – Drohobych, 2007. – 282 s.
- Kulish P. Khutorna poeziia / P. Kulish. – Lviv, 1882. – 137 s.
- Lovochkina A. Etnopsykholohiia / A. Lovochkina. – Kyiv, 2002. – 144 s.
- Nakhlik Ye. Panteleimon Kulish : osobystist, pysmennyk, myslytel : u 2 t. / Ye. Nakhlik. – Kyiv, 2007. – T. 2. – 462 s.
- Snizhko V. Narysy z psykhoetnichnoi ekolohii Ukrainy / V. Snizhko. – Kyiv, 2001. – 334 s.
- Franko I. Ukrainski "narodovtsi" i radykaly / I. Franko // Zibr. Tvoriv : u 50 t. / I. Franko. – Kyiv, 1980. – T. 28. – 204 s.
- Khvylovyi M. Dumky proty techii / M. Khvylovyi // Tvory : u 2 t. / M. Khvylovyi. – Kyiv, 1990. – T. 2. – 53 s.
- Shurat V. Filosofichna osnova tvorchoosti P. Kulisha: u 25-littia smerti pysmennyka / V. Shurat. – Lviv, 1922. – 132 s.
- Yunh K. H. Arkhetyp y symvol / K. H. Yunh. – Moskva, 1991. – 304 s.

Стаття надійшла до редакції 14.11.19.

**O.Yu. Kudria**, undergraduate,  
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

### ETHNOPSYCHOLOGICAL MOTIVES IN PANTELEYMON KULISH'S WORKS

*The article focuses on Panteleimon Kulish's works, which is intertwined with ethnopsychological motives; considered the ethnopsychological peculiarities of Ukrainians; clarified the specific of the people's perception of the surrounding world by using detailed analysis of the conscious and subconscious of the images of the heroes in the writer's works. Kulish's works describe philosophical formulas. These formulas are not only declared but also interpreted in all artistic manifestations. Trying to match the artist's worldview poles and his creative achievements is a unique combination. In authors works*

*are combined the past and the present, showed the formula of the heart-centeredness of the Ukrainian people and revealed the problems of the Ukrainians. Through psychological motives we can see how Kulish is describing means of our ethnos. All element of his works are focused on showing Ukrainian way of living and trying to find happiness.*

**Keywords:** *ethnopsychology, dogmatism, transcendentalism, cordocentrism, ambivalence.*

УДК 82.091:82-94:821.161.2Куліш

Є. М. Лебідь-Гребенюк, канд. філол. наук, наук. співроб.,  
Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, Київ

## ЖАНРОВИЙ ЗМІСТ І ПРОБЛЕМАТИКА ЩОДЕННИКІВ ЛІТЕРАТОРІВ ХІХ СТОЛІТТЯ

*Досліджено жанрові особливості щоденників П. Куліша, О. Нікітенка і Т. Шевченка. Детально розглянуто особливості авторських нарративних стратегій у текстах, орієнтація на конкретного реципієнта. Осмислено погляди письменників на мову, творчу працю, релігію, авторецепцію власної творчості тощо.*

**Ключові слова:** *щоденник, жанр, наратив, ідіостиль, реципієнт, авторська інтенція.*

Філософія щоденника парадоксально пов'язана із категорією буденного буття як виміру людського існування: з одного боку через буденність "гальмується актуалізація неповторно-особистісного начала" [Філософський енциклопедичний словник, 2002, с. 69], а з іншого – саме частково завдяки щоденнику, де відображено буденність, відбувається індивідуація ("процес становлення внутрішнього світу людини в результаті освоєння свідомістю змісту індивідуального" [Філософський енциклопедичний словник, 2002, с. 240]). Важливу роль в інтерпретації філософії жанру щоденника відіграє також категорія самосвідомості людини. Комунікативна домінанта щоденника – автокомунікація. У щоденниках П. Куліша, О. Нікітенка і Т. Шевченка сконцентровано визначальні для свого часу риси жанру, виявляється "сутність внутрішнього світу особистості, [...] відношення суб'єкту до об'єктивного світу [...], усвідомлення

особистісного свого зв'язку із зовнішнім світом" [Філософський енциклопедичний словник, 2002, с. 564].

Об'єкт нашого дослідження – діарна література. Предмет – тексти П. Куліша, О. Нікітенка і Т. Шевченка. Мета роботи: визначити основні риси жанру письменницького щоденника ХІХ ст. Завдання: охарактеризувати композицію вибраних текстів – їхню формальну структуру, загальне змістове наповнення та хронотоп; визначити діарну топіку (ідейно-тематичний зріз та система образів); проаналізувати стилістику щоденників – метод і стиль подачі матеріалу автором, а у вужчому розумінні – лексико-синтаксичну організація твору.

Зіставлення творчого доробку Пантелеймона Куліша і Тараса Шевченка не є новим для українського літературознавства. У випадку порівняння таких доволі інтимних текстів – щоденників двох великих митців відкривається можливість знайти ту спільну площину для глибшого розуміння, що ж у свій час поєднувало "таких близьких і таких далеких, абсолютно ріжних і чужих собі людей" [Куліш, 1993, с. 10]. Щоденник сучасника Куліша і Шевченка, літературного критика, цензора і викладача – Олександра Васильовича Нікітенка дещо не вписується у це порівняння. І. Айзеншток, який готував текст до видання, характеризував його автора як "багатослівного і неглибокого літератора, більш ніж пересічного професора і академіка" [Никитенко, 1955, с. 5] та зауважував: "інтерес, що викликає "Дневник" Нікітенка [...], менш за все зумовлений особистістю самого Нікітенка" [Никитенко, 1955, с. 6]. Такі різкі судження науковця можна зараз сміливо заперечити: цінність щоденника Нікітенка не лише у цікавих непересічних судженнях про видатних сучасників та епоху, але й у оригінальному світогляді, авторському стилі, оповідній суб'єктивності, що дає можливість порівнювати його із схожими текстами видатних сучасників.

Відмінності між текстами Куліша, Шевченка, Нікітенка відстежити простіше – різний вік авторів, несхожість характерів, інший життєвий досвід. На момент написання щоденників Кулішу було 26 років, Нікітенку – 21, Шевченку – 43, до того ж останній пережив найстрашніші роки заслання. Різним є й обсяг текстів: Куліш писав щоденник з перервами з 1845 до 1848 р., Нікітенко з

14 років і до кінця життя, Шевченко з червня 1857 до липня 1858. Для порівняння візьмемо лише перший том щоденника Нікітенка видання 1955 р., який уміщує записи з 1826 до 1857 р.

*Мова.* Тексти всіх щоденників написані російською мовою. З позицій психолінгвістики це пояснюється, насамперед, розповсюдженням другої після рідної мови у колективі, оточенні (колективний білінгвізм). Однак, кожен автор залюблений у рідну мову, завжди радий чути її, мати можливість спілкуватися. Нікітенко, почувши в гостях рідні пісні, був щиро зворушений: "[...] слушаю её, я совсем перенёсся на родину, к горлу подступали слёзы" [Никитенко, 1955, с. 51]. Не менш захоплено розповідає Куліш про зустріч у Москві з Бодянським: "[...] мы много и с наслаждением говорили и всё по-малороссийски. Он мне показывал бесценные сокровища для истории Малороссии, приготовленные к изданию" [Куліш, 1993, с. 49]. Ліричні рядки Шевченкового щоденника присвячені "благородному другу Андрию Обеременку" [Шевченко, 2001, с. 75], "настоящему, простому, благородному земляку", завдяки якому поет може чути рідне слово: "Я затрепетал, услыша его чистый, неспорченный родной выговор" [Шевченко, 2001, с. 74].

Усі автори при написанні щоденника розраховували на майбутнього читача-реципієнта, тобто знали, що текст обов'язково буде прочитано й опубліковано. Зрозуміло, що цей факт різною мірою впливав і на вибір мови, і на відбір подій для записування. У щоденнику Куліша про це свідчить запис від 9 грудня 1846: "[...] умыванье, обед и сон были вещи занимательные для меня, но не для других" [Куліш, 1993, с. 48], або від 6 жовтня 1848, коли автор переймаючись, щоб читачеві було зрозуміле його тривале мовчання, занотує: "Теперь для ясности моего дневника скажу только, что в Варшаве я был арестован и отправлен в Петербург, а оттуда послали меня на службу в Тулу" [Куліш, 1993, с. 63]. Шевченко теж означив імовірного реципієнта свого твору ще на його початку (13 червня 1857 р.) рядками вірша О. Кольцова, зазначивши, що твір його, може, й не для друку, але для прочитання "милими", "щирими" друзями. У записі від 22 липня 1857 поет назве їх більш конкретно: "Лазаревскому вместо письма пошлю эти две тетради моего

журнала, пускай читает с Семеном" [Шевченко, 2001, с. 65]. Нікітенко працював над щоденником, готуючи його до видання, починаючи з 1851 року і до кінця життя, ретельно відбираючи і підкреслюючи те, що може зацікавити читача. Його донька, переписуючи текст, перш ніж віддати редактору "Русской старины" теж вилучила багато матеріалів, а рукопис, згідно із заповітом автора так і лишився у родинному колі й згодом був втрачений. Загубився й рукопис щоденника Куліша, до нас він дійшов переписаний із значними скороченнями і корекцією його дружини – О. Білозерської. Тому навіть після доповнень і поновлень редакторів останніх видань – перед нами лише частина щоденникових записів Куліша і Нікітенка. Рукопис "Журналу" Шевченка збережений, більше того, поет сам майже не правив текст і нічого з нього не викреслював.

О. Полонський вирізняє такі найпоширеніші *манери ведення щоденника* (форми інтерпретації реальності у тексті): селективний (фокусний), декларативний (описовий) із нейтральною модальністю, раціональний (із орієнтацією на достовірність), емоційний, гібридний [Полонский, 2015, с. 211]. В обраних щоденниках маємо справу саме з гібридним способом записів подій, що характеризується синтезом стратегій. Іноді навіть довільний, на перший погляд, відбір інформації письменником, несе у собі елемент авторської позиції – визначення пріоритетності подій, імпліцитні оціночні судження. Автори пишуть свої щоденники у *межові* (за термінологією К. Ясперса) періоди життя. Нікітенко починає вести регулярні записи, коли його майбутнє опиняється під загрозою через близькість до керівників грудневого повстання у Петербурзі 1825 р. Куліш розпочав щоденник на творчому злеті, з перспективою кар'єрного зростання, подорожі у Європу, а завершує – в Тулі, на засланні, не маючи змоги знайти вихід "из бедственного положения, в которое попал, как в яму", із жахливим ставленням місцевих: "здесь я нашел в людях, с которыми должен был иметь сношение, такую суровость нравов, как-будто я – опальный времен Бориса Годунова" [Куліш, 1993, с. 63]. У Шевченка ситуація протилежна: він уже майже минув усі страшні випробування і повертається із заслання в Петербург, до залишеної улюбленої справи та

друзів. Він теж переходить своєрідну життєву "межу", його подорож має і метафізичний вимір – перехід із неволі до свободи. Для Шевченка це лімінальний період серйозних життєвих трансформацій, він сам підкреслює як важко дається йому зміна статусу, наприклад, запис 28 серпня 1847: "[...] я от избытка восторга не знаю, что с собою делать, и, разумеется, только бегаю взад и вперед по палубе, как школьник, вырвавшийся из школы. Теперь только я сознаю отвратительное влияние десятилетнего унижения. Теперь только я вполне чувствую, как глубоко во мне засела казарма со всеми ее унижительными подробностями. И такой быстрый и неожиданный контраст мне не дает еще войти в себя. Простое человеческое обращение со мною теперь мне кажется чем-то сверхъестественным, невероятным" [Шевченко, 2001, с. 87].

Отже, і Шевченко, який пережив життєві трагедії, і молоді Нікітенко та Куліш, були схильні до *самоаналізу, авторефлексії*. Зокрема, записи Шевченка від 20 червня, 1 липня 1857 р. тощо свідчать про те, що поет намагався зрозуміти як позначилися на його психіці роки заслання: "Все это неисповедимое горе, все роды унижения и поругания прошли, как будто не касаясь меня. Малейшего следа не оставили по себе [...] горький опыт прошел мимо меня невидимкою. Мне кажется, что я точно тот же, что был и десять лет тому назад. Ни одна черта в моем внутреннем образе не изменилась" [Шевченко, 2001, с. 22]. Нікітенко теж рефлексує над пережитим, зокрема і звільненням з кріпацтва, він із юнацьким максималізмом запише: "мне исполнилось 23 года [...] юность моя отцветает. Мало людей, которые провели бы её так бурно [...]. Я достиг цели: свергнул с себя ненавистное иго [...], и вступил на поприще благородное, но каждый шаг в достижении этого я покупал ценою страданий" [Никитенко, 1955, с. 14–15]. Щоденник Куліша теж містить елементи психологічних нотаток, у яких автор "звертається до самоспостереження [...], оцінює власні міркування, вчинки, почуття, погляди та життєві принципи. В таких записах ми не знайдемо конкретних подій чи людей, а тільки намагання розібратися у власному внутрішньому світі" [Бондар, 2014, с. 25]. Іноді письменник хоче "порівняти минуле і теперішнє", "осмислити свої досягнення,

усвідомити свій новий соціальний статус" [Бондар, 2013, с. 1, 78], як-от у записі від 18 серпня 1847: "Год назад я был учителем уездного училища в Киеве и получал в месяц 18 р. с[е]р[ебром] [...] П[е]т[р] А[л]ександрович вызвал меня в Петербург и доставил мне два места, с которых я получаю 81 р. [...] Теперь Академия наук отправляет меня за границу [...] с тем, чтобы по возвращении сделать меня не только академиком, но и профессором университета" [Філософський енциклопедичний словник, с. 20]. С. Єфремов обурился від "нестерпного вигляду" цих "наївних хвастошів" [Єфремов, 1993, с. 222], але, як видається, це не похвальба, а твереза оцінка власних досягнень. Тим більше, що на схожий пасаж натрапляємо і в Шевченка, який теж, оглядаючись на минуле із захопленням оповідає про свій "злет": "Быстрый переход с чердака грубого мужика-маляра в великолепную мастерскую величайшего живописца нашего века. Самому теперь не верится, а действительно так было. Я из грязного чердака, я, ничтожный замарашка, на крылья[x] перелетел в волшебные залы Академии художеств" [Шевченко, 2001, с. 222].

Спільною для всіх текстів є й *атмосфера очікування*, щоправда сподівані події різнопланові: Нікітенко прагне завершити навчання і отримати фінансову незалежність, молодий Куліш нетерпляче очікує виїзду за кордон, а змучений засланням Шевченко – "с таким трепетом ожидающей" [Шевченко, 2001, с. 18] "хромой волшебницы свободы" [Шевченко, 2001, с. 22]. Однак, якщо Шевченко сповнений мрій і проєктів майбутньої роботи в Академії (наприклад, у записі від 1 липня 1857 читаємо: "стихи [...] которые, несмотря на всемогущее бесчеловечное запрещение, я все-таки втихомолку кропаю. И даже подумываю иногда о тиснении (разумеется, под другим именем) этих плаксивых, тощих детей своих" [Шевченко, 2001, с. 37] або у листі до графа Ф. Толстого: "Живописцем-творцом я не могу быть, об этом счастья неразумно было бы и помышлять. Но я, по приезде в Академию, с Божиею помощью и с помощью добрых и просвещенных людей, буду гравером à la aquatinta и [...] надеюсь сделать что-нибудь достойное возлюбленного искусства" [Шевченко, 2001, с. 69]), то у Куліша в тексті "майже повна відсутність інформації про його творчі плани чи літературну



діяльність" [Бондар, 2013, с. 77]. Нікітенко, розмірковуючи про майбутнє, понад усе цінує свободу, можливість вільного вибору, заради цього відмовляючись навіть від стажування за кордоном: "я люблю науку и жажду познаний, но не в качестве ремесленника, а главное не могу помириться ни с чем, что хоть сколько-нибудь отзывает закрепощением себя. Раны от неволи ещё слишком свежи во мне для того, чтобы я добровольно согласился ещё раз испытать её на себе [...]. Я предпочитаю свободно располагать своей будущностью" [Никитенко, 1955, с. 62].

*Часопросторова модель* щоденників Куліша, Нікітенка і Шевченка може бути представлена як синтез двох основних хронотопів – реального (зовнішнього) і психологічного (внутрішнього). Реальний часопростір – це щоденне датування записів, коли автор маркує свою присутність на сторінках тексту тут-і-тепер (із конкретним датуванням і місцями перебування). Внутрішній (або психологічний) хронотоп – спогади про минуле, сни і фантазії про майбутнє. Залежно від психологічного стану автора внутрішній час може пришвидшуватися або уповільнюватися, а просторові відстані легко скорочуються. Спогади – як маркери пам'яті – у тексті щоденника розширюють часо-просторові межі оповіді.

Для будь-якого особистого щоденника характерна така *тематика*: здоров'я, погода, їжа, деталі побуту, релігія, пейзажі, подорожі, опис селебріті, що їх зустрічав автор, книги, одяг, культурне життя, робота, чужі анекдоти та цитати. Щоденники Нікітенка, Куліша і Шевченка у повній мірі репрезентують усі означені теми. Особливістю їх щоденників є те, що Понсонбі називає "distinctive humanity" – "характерна людяність". З щоденникових записів реципієнт отримує інформацію про смаки, уподобання, звички авторів, відтак, "вступає" з автором у "familiar" (близькі) або "fellow-feeling" [Ponsonby, 1923, с. 32] (дружні) стосунки, що, звичайно, не просто полегшує сприйняття тексту, але й схиляє до емпатії, входження у життєвий простір автора.

Так, наприклад, читач може поспівчувати Нікітенку, коли він, ще молодий студент, змучений тотальним безгрошів'ям запише: "у меня ни копейки денег" [Никитенко, 1955, с. 6], "я [...] не обеспечен даже в необходимых нуждах [...], не говоря уже

о бедственном положении моей матери, которое служит для меня источником постоянных мук" [Никитенко, 1955, с. 15]. Про матеріальну скруту промовисто говорить такий епізод із подорожі Шевченка. Пот, повертаючись до Петербурга, не мав з одягу нічого "криме кителя и помянутого чапана" [Шевченко, 2001, с. 87–88] і лише завдяки зустрічі з старим знайомим О. О. Сапожниковим не мерз у дорозі: "Александр Александрович, спасибо ему, предложил мне своё теплое пальто, брики и жилет. Я с благодарностью принял всё это, как дар, посланный мне свыше" [Шевченко, 2001, с. 88].

Суголосним є ставлення Нікітенка, Куліша і Шевченка до військових. Нікітенко, хоча й був дуже обережним у своїх записах, не зміг утриматися від критики пануючого режиму: "[...] от нас требуют безмолвия и бездействия [...] люди образованные считаются в нашем обществе париями; что оно приемлет в свои недра одну бездушную покорность, а солдатская дисциплина признаётся единственным началом, на основании которого позволено действовать" [Никитенко, 1955, с. 143]. Саме "бездушна покірність" обурює Шевченка, який пізнав солдатчину сповна: "Неужели и это еще не в последний раз меня выведут на площадь, как бессловесное животное напоказ? Позор и унижение! Трудно, тяжело, невозможно заглушить в себе всякое человеческое достоинство, стать навтыяжку, слушать команды и двигаться, как бездушная машина" [Шевченко, 2001, с. 19]. У "Журналі" поет залишив викривальні записи про цей "бідний" і "жалюгідний" суспільний стан, насичені гіркою зневагою, обуренням: "Солдаты – самое бедное, самое жалкое сословие в нашем православном отечестве" [Шевченко, 2001, с. 16].

Куліш у записі від 2 березня 1847 р., описуючи свої враження від перебування у напівзруйнованому єзуїтському колегіумі та споглядання лише одного епізоду солдатської муштри, передає всю пекельність побаченого кількома фразами, що сповнені жаху і огиди: "В глубине коридора, ведшего в обширную залу, ворочались как адские тени один за другим солдаты, и они-то командуя, издавали те восклицания, которые акустика полуразрушенного здания превращала в жалобные вопли. Все очарование странствия по жилище мертвых вдруг для нас

исчезло при виде этих живых мертвецов, и мы тотчас оставили развалины" [Куліш, 1993, с. 63].

Автори у щоденниках лишили записи, що доволі повно окреслюють їх ставлення до релігії. Нікітенку й Кулішу характерне більш однозначне, традиційне сприйняття церкви та священників. Нікітенко, який сумлінно робив щоденні записи, справляє враження людини набожної. Він лишив згадки про відвідування храму та літургій, також зазначаючи, коли не було такої можливості через важливі справи або хворобу: "Светлое Христово Воскресение. Я не мог сегодня по обыкновению быть у заутрени и обедни и не слышал радостных гимнов детства пробуждавших во мне всегда отрадные чувства" [Никитенко, 1955, с. 16]. Куліш із благоговінням описує свою поїздку в Троїце-Сергієву пустинь, де провів час у молитві та благочестивій бесіді з "смиренномудрствующими монахами". Щоб здійснити подорож до Лаври ще раз, він, не зважаючи на невдоволення П. Плетньова, готовий пропустити "самые блистательные литературные вечера" [Куліш, 1993, с. 15]. У пізнішій нотатці від 2 вересня 1846 молодий письменник зауважить: "Я приехал в Петербург весьма религиозным человеком [...] теперь я, преданный еще больше прежнего учению Христа [...] Мне даже кажется, что если б я не сроднился с идеями Христа таким образом, я не мог бы с таким усердием им следовать, с каким следую теперь" [Куліш, 1993, с. 27]. Шевченко теж вірить у Христа, його вчення, прагне сповідувати заповідь всещонащення (записи від 13 червня, 28 липня 1857 р.): "[...] забудем и простим темных мучителей наших, как простил Милосердный Человеколюбец" [Шевченко, 2001, с. 12], або в записі про сина П. Енгельгардта "Семен познакомил меня с весьма приличным юношею, с В. П. Энгельгардтом. Много и многое пошевелилось в душе моей при встрече с сыном моего бывшего помещика. Забвение прошедшему. Мир и любовь настоящему" [Шевченко, 2001, с. 173]. Разом із тим йому належить негативна оцінка російського православ'я, яке поет цілком співвідносив з імперською політикою, вважаючи частиною самодержавства: "Главный узел московской старой внутренней политики – православие" [Шевченко, 2001, с. 102]. Його обурює несмак, потворність ікон – "[...] меня поразило какое-то безобразное чудовище, нарисованное на трехаршинной

круглой доске. Сначала я подумал, что это индийский Ману или Вешну заблудил в христианское капище" [Шевченко, 2001, с. 111] і храмів – "Храм Спаса вообще, а главный купол в особенности безобразен" [Шевченко, 2001, с. 163], де "п'яними косматими жерцями" розігрується "японська комедія" [Шевченко, 2001, с. 165].

Варто звернути увагу на той факт, що Шевченко, виснажений засланням, "[...] в продолжение десяти лет [...] кроме степи и казармы, ничего не видел и, кроме солдатской рабской речи, ничего не слышал" [Шевченко, 2001, с. 52], жадав абстрагуватися хоча б частково, на своєму "городі", і насолодитись "роскошью совершенного уединения" [Шевченко, 2001, с. 35]. Але після звільнення поет прагнув спілкування, він щасливий зустріти земляків, йому приємна бесіда із цікавим співрозмовником, він цінує і любить дружнє ставлення й веселе товариство. У своїх знайомих Шевченко зауважує, перш за все, такі людські якості, як внутрішня гідність, простота і шляхетність душі, порядність, чесність (записи про Андрія Обеременка, рядового "Скобелева"). Молодого Куліша навпаки вирізняє поза аристократичного усамітнення: "Как счастлив я тем, что [...] не нуждаюсь ни в обществе, ни в зрелищах" [Куліш, 1993, с. 16]. Він ввищує себе над іншими, зараховує до когорти молодих талантів: "В самом деле, что меня воспитало лучше других, если не то, что я всегда чуждался своих товарищей? Вообще: молодому человеку, стремящемуся к совершенству, должно выбирать таких знакомых, которые в каком-нибудь отношении могут быть ему образцами и наставниками" [Куліш, 1993, с. 17]. Схожі записи знаходимо і у Нікітенка: "Ничего нет несноснее одиночества в толпе, занятой исключительно удовольствиями" [Никитенко, 1955, с. 17].

Привертають увагу в щоденникових записах авторів розповіді про жінок, інтимні переживання, кохання. Автори лишили яскраві й оригінальні свідчення про своїх сучасниць. Так, Нікітенко був щиро обурений "фальшивістю" та бездуховністю сучасних йому панночок: "сущие автоматы. Кажется, будто у них совсем нет души" [Никитенко, 1955, с. 10]. Про знайому графиню він проникливо зауважить: "[...] у неё необыкновенно правильные черты лица – но в этом всё [...]. В её очах не сияет луч той внутренней, обворожительной красоты, которая, пробиваясь

сквозь оболочку тела, облагораживает и одухотворяет" [Никитенко, 1955, с. 57]. Навесні 1827 р. Нікітенко переживає захоплення розлученою генеральшею Анною Петрівною Керн (Полторацькою). Їх стосунки розвивалися бурхливо, жінка кокетує, а молодий автор то вирішує тримати "сердце на привязи и [...] больше не видаться с ней" [Никитенко, 1955, с. 48], а то щоденно відвідує і, навіть, читає уривки з свого майбутнього роману. Однак, візити до пані Керн раптово припинилися, і подальших записів про неї у щоденнику немає.

У Куліша – теж молодече кохання, але сповнене моралізаторством і прагматикою, свою майбутню дружину він називає "Х.[озьяйственные] Сп.[особности]". С. Єфремов, розповідаючи про усіх дівчат, якими на той час цікавився молодий письменник, подає криптонім як "Х. Ст.", явно не ідентифікуючи його з О. Білозерською – "За рік з чимось ми тут (на сторінках щоденника. – *Є. Л.*) стрінемо і дочку Плетньова, і якусь Р., і *Х. Ст.* (курсив наш. – *Є. Л.*), і сестру Білозерського" [Полонский 2015, с. 223]. Куліш дуже тверезо, без молодечого запалу розмірковує про свої почуття, переваги тієї чи іншої дівчини. Однак, "страшне враження" [Полонский, 2015, с. 223], яке справляють роздуми Куліша про кохання ("[...] кто узнал любовь более достойную человека, тот уже не придает столько цены любви женской. Девушка возмужала, голос природы заговорил сильнее, сильнее стала и её любовь ко мне. Человек, стремящийся к высшим целям, на женщину должен смотреть более как физиолог" [Куліш, 1993, с. 22]), відверті міркування про жіночу фізіологію (запис від 3 вересня 1846), безапеляційні заяви ("Без мужчины женщина не может быть счастлива; мужчина без женщины может" [Куліш, 1993, с. 39]), все ж таки походять не від жорстокості і холодності у природі автора, а мають реальне підґрунтя – гірку образу на Білозерську та її матір. Письменник розповідає про те, як до нього тоді ще "грустного сироты", поставилися із "расчетливой осмотрительностью", тож тепер він має повне право на сатисфакцію: "[...] был предан им всю жизнь, но они не способны были к таким высоким чувствам, от безусловного моего стремления к слиянию с ними они обратили меня к благоразумным размышлениям, и теперь я, в свою очередь, не смею решиться на брак" [Куліш, 1993, с. 22].

На сторінках щоденника Шевченка теж розгортається особиста драма – пізня невзаємна закоханість у молоду актрису Катерину Піунову. У почуттях поета – запад, романтичність і захопленість ще зовсім юної людини; він хоче одружитися (запис листа з оспівченням до К. Піунової від 30 січня 1858). Проте його чекає гірке розчарування, молода обраниця виявилася людиною неординарною, тож, як видно із записів, Шевченко боляче переживає розрив із коханою, рефлексує з приводу їх випадкової зустрічі.

Отже, можемо зробити такі висновки. Щоденники Куліша, Нікітенка і Шевченка є цінним внеском у розвиток діаріумології ХІХ ст. Автори розраховували на майбутню публікацію (читача), що різною мірою впливало на вибір мови та фактажу для записування. Тематика щоденників доволі традиційна (здоров'я, погода, їжа, деталі побуту, релігія, пейзажі, подорожі, опис селебриті, що їх зустрічав автор, книги, одяг, культурне життя, робота, чужі анекдоти та цитати), однак багато нотаток не просто фіксують події, а підпорядковані авторському задуму та естетичній концепції. Для усіх щоденників характерний синтез реального (із чітким датуванням і конкретними топосами) і внутрішнього (сни, мрії, плани, спогади) хронотопів.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Бондар Ю. Жанрова гетерогенність щоденникового тексту П. Куліша [Електронний ресурс] / Ю. Бондар // Вісн. Луган. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Філол. науки. – 2013. – № 22. – С. 76–82. – Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/vluf\\_2013\\_22\\_10](http://nbuv.gov.ua/UJRN/vluf_2013_22_10). – Назва з екрану. – Дата перегляду: 11.02.16.

Бондар Ю. Пантелеймон Куліш як майстер мемуарної прози [Електронний ресурс] / Ю. Бондар // Література в контексті культури. – 2014. – Вип. 24(1). – С. 19–29. – Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/lvk\\_2014\\_24\(1\)](http://nbuv.gov.ua/UJRN/lvk_2014_24(1)) – Назва з екрану. – Дата перегляду: 11.02.16.

Єфремов С. Літературно-критичні статті / С. Єфремов. – К., 1993. – 351 с.

Куліш П. Щоденник / П. Куліш ; вступ. слово, упоряд. тексту, приміт. С. М. Кіржаєва. – К., 1993. – 87 с.

Никитенко А. Дневник : у 3 т. / А. Никитенко. – М., 1955. – Т. 1. – 542 с.

Полонский А. Травелог и его место в современной журналистике / А. Полонский // Вест. ТьГУ. Серия "Филология". – 2015. – № 1. – С. 207–215.

Рубчак Б. Живописаний Шевченко ("Журнал" як текст) / Б. Рубчак // Світи Тараса Шевченка : зб. ст. до 175-річчя з дня народження поета / ЗНТШ: Філологічна секція. – Нью-Йорк, 1991. – Т. 214. – С. 65–90.

Філософський енциклопедичний словник / ред. кол.: В. І. Шинкарук, Є. К. Бистрицький, М. О. Булатов та ін. – К., 2002. – 741 с.

Шевченко Т. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Шевченко. – К., 2001. – Т. 5. – 496 с.; Ponsonby A. English Diaries : A Review of English Diaries from the Sixteenth to the Twentieth Century with an Introduction on Diary Writing / A. Ponsonby. – London, 1923. – 192 p.

## REFERENCES

Bondar Yu. Zhanrova heterohennist shchodennykovoho tekstu P. Kulisha [Elektronnyi resurs] / Yu. Bondar // Visnyk Luhanskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Filolohichni nauky. – 2013. – № 22. – S. 76–82. – Rezhym dostupu: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/vluf\\_2013\\_22\\_10](http://nbuv.gov.ua/UJRN/vluf_2013_22_10). – Nazva z ekranu. – Data perehliadu: 20.03.18.

Bondar Yu. Panteleimon Kulish yak maister memuarnoi prozy [Elektronnyi resurs] / Yu. Bondar // Literatura v konteksti kultury. – 2014. – Vyp. 24(1). – S. 19–29. – Rezhym dostupu: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/lvk\\_2014\\_24\(1\)\\_6](http://nbuv.gov.ua/UJRN/lvk_2014_24(1)_6). – Nazva z ekranu. – Data perehliadu: 20.03.18.

Yefremov S. Literaturno-krytychni statii / S. Yefremov. – Kyiv, 1993. – 351 s.

Kulish P. Shchodennyk / P. Kulish ; vstup. slovo, uporiad. tekstu, prymit. S. M. Kirzhaiev. – Kyiv, 1993. – 87 s. (Serii knyzhkovykh pamiatok "Ukrainski propilei").

Nikitenko A. Dnevnik : u 3 t. / A. Nikitenko. – Moskva, 1955. – T. 1. – 542 s.

Polonskii A. Traveloh y eho mesto v sovremennoi zhurnalistike [Elektronnyi resurs] / A. Polonskii // Vestnik TvHU. Serii "Filolohiia". – 2015. – № 1. – S. 207–215. – Rezhym dostupu: <http://eprints.tversu.ru/5356/1/>. – Nazva z ekranu. – Data perehliadu: 20.03.18.

Rubchak B. Zhyvopysanyi Shevchenko ("Zhurnal" yak tekst) / B. Rubchak // Svity Tarasa Shevchenka : zb. st. do 175-richchia z dnia narodzhennia poeta / ZNTSh : Filolohichna sektsiia. – T. 214. – Niu-York, 1991. – S. 65–90.

Filosofskyi entsyklopedychnyi slovnyk / red. kol. : V. I. Shynkaruk, Ye. K. Bystrytskyi, M. O. Bulatov ta in. – Kyiv, 2002. – S. 741.

Shevchenko T. Povne zibrannia tvoriv: u 12 t. / T. Shevchenko. – Kyiv, 2001. – T. 5. – 496 s.

Ponsonby A. English Diaries: A Review of English Diaries from the Sixteenth to the Twentieth Century with an Introduction on Diary Writing / A. Ponsonby. – London, 1923. – 192 s.

Стаття надійшла до редакції 28.10.19.

**Ye. M. Lebid-Hrebenyuk**, PhD, Senior Research Fellow,  
Shevchenko Institute of Literature  
of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

## GENERAL CONTENTS AND PROBLEMS OF THE DIARY OF THE XIX CENTURY LITERATORS

*The article is devoted to research of specific genre of diary in creative heritage of P. Kulish, O. Nikitenko and T. Shevchenko. Intraliterary comparative analysis allowed to comprehend nature of genre and to define his basic characteristics. The*

*special attention is spared to the general moments in diaries language, orientation on a future reader, atmosphere of "expectation". In the diaries the author acts as a part of the action, moreover, he is the hero of the story, it is therefore obvious that description of all adventures are typically narrated from the author's perspective so the author and the narrator merge – and the narrative adopts a first person narrative. The communicative techniques in the structure of the text are described briefly – implicit comparative studies, evaluative judgments, creation of the image of a stranger, "other", address to the reader, etc. Also are comprehended separate theses about correlation of looks of writers on religion, friendship, the phenomenon of silence in the text. The multidimensional character of silence opens up, the specific of silence (silence's philosophical potential) in text: variants of literary pausing/silence can be found throughout diary, they are expressed by several types of figures of silence. The meaning of silence shifts according to its context in diary. The especially interesting discoveries are based on general moments in both diaries – critical thinking, engaging the reader in the text, deep existential thoughts, digression (partial retreat from a main theme in text). Comparison of texts of diaries gives an opportunity to trace an origin, forming, statement in Ukrainian literature of such variety of diary as a writer.*

**Keywords:** diary, genre, narrative, idiosyle, recipient, author's intention.

УДК 821.161.2.Куліш

С. В. Ленська, д-р філол. наук, доц.,  
Полтавський національний педагогічний університет  
імені В. Г. Короленка, Полтава

## ОСОБЛИВОСТІ ПОЕТИКИ ОПОВІДАННЯ П. КУЛІША "ГОРДОВИТА ПАРА"

*Оповідання П. Куліша "Гордовита пара" розглянуто в контексті романтичної традиції. Однак сюжет, основні мотиви, образи-персонажі твору, мовленнєва організація тексту переконують у тому, що в поезиці переплітаються елементи романтизму і сентименталізму.*

**Ключові слова:** оповідання, романтизм, сентименталізм, балада, портрет, оповідач, психологізм.

Твір "Гордовита пара (Бабусине оповідання)" П. Куліша був опублікований у журналі "Основа" 1861 р. під псевдонімом Петро Забоцький, а через рік вийшов окремим виданням.

У низці досліджень останніх років (праці Ж. Янковської, Ліша Сюй, Н. Романишин та ін.) оповідання розглядається у контексті романтичного дискурсу. Однак не все так однозначно. Тож



метою нашої розвідки є з'ясування поетики твору і визначення рис романтизму й сентименталізму в ньому.

Сюжет твору простий: багата красуня, донька отамана-січовика Маруся Ковбанівна покохала нерівню – бідного козака Прохора Осауленка. Між ними спалахнуло взаємне почуття. Але несподівано для всіх юнак заслав старостів до вбогої сироти Оринки. Тяжко переживаючи зраду, Маруся подала рушники закоханому в неї сотникові Байдакові. Вінчання обох пар відбулося разом, але щастя їм не принесло: незабаром гірко засумував за Марусею Прохор, а молода дружина сотника збожеволіла. Кінцівка оповідання романтична і трагічна: "[...] ідуть наші селяни через греблю до церкви, аж дивляться: на стрижні Осауленкова шапка плаває. [...] Закинули невід. – Так і єсть! Витягли їх у парі. Обнявшись, вони в воді лежали. [...] Над ставом, поміж вербами й поховали їх у одній домовині" [Куліш, 1989, с. 183].

Основна тема твору – кохання. Воно було взаємним, але з невідомих причин пара розпалася: "Осауленкові, як він іще залицявся до Марусі чи любився з нею, просто сказати, – здалось, що вона, Маруся, краса мальована, багатирка пишна, що вона ним гордує, що вона з милості ніби тільки до його свою вквітчану, золотом повиту голову схиляє. Бог їх знає, яке там слово між ними бовкнуло, тільки він засумував тяжко, трохи, кажуть, сам собі смерті не заподівав, а далі – постривай же – взяв та й прихилився до вбогої сироти, Орини безталанної! А та собі – постривай же! – та й переказала сотникові: приїзди за рушником" [Куліш, 1989, с. 187]. Слід наголосити, що мотивація вчинків героїв подана з точки зору наратора – старої бабусі, яка згадує часи молодості своєї баби. Звісно, минуло чимало часу з моменту подій, оповідачка не була присутньою під час побачень закоханих, тому її інтерпретація зводиться до традиційного мотиву "люди розлучили". У наведеному уривкові наголошується на гордості Марусі. Ця риса засуджується нараторкою, що цілком уписується у християнський етичний канон, де гордість – один із смертних гріхів.

Непорозуміння між закоханими героями призвело до розлуки, а потім і до смерті обох. Дослідники недооцінюють роль другорядної героїні, "вбогої сироти Орини", яка прискорила сватання сотника Байдака до Марусі, тим самим забезпечивши собі заміжжя з красенем Осауленком. Негідний учинок дівчини не приніс їй жаданого щастя, адже швидко Прохор "засумував же тяжко", "занудив світом несказанно. З лица спав, аж почорнів од великої туги, і все в пасіці з дідом пасічником сидить", "все мовчки плаче, а вночі встане і навкруги пасіки, мов неприкаяний, блукає". Стан головного героя змальований прийомом зовнішнього психологізму: "Він і діло робить, і нікому важкого слова не скаже, і богу молиться, тільки знай мовчить, та сумує, та чахне, мов свічка тане" [Куліш, 1989, с. 188].

Наведені цитати мимоволі нагадують стан головного героя Василя після смерті коханої у повісті Г. Квітки-Основ'яненка "Маруся". Він також "богу молився", постригся у ченці, служив у монастирі, але не зміг жити без своєї Марусі й помер із туги. Ця типологічна схожість змушує думати про риси сентименталізму в оповіданні П. Куліша.

Промовистими є також інші деталі твору. Насамперед те, що сотник Байдак, "удівець був і бездітний, а грошей сила" [Куліш, 1989, с. 184], посватався до Марусі, знаючи, що вона любить іншого. Після вінчання Маруся невдовзі збожеволіла, ходила по селу уквітчана сухими васильками та чорнобривцями. Чоловік забирав її на хутір, куди перевіз після весілля і тещу, але вона знову з'являлася в селі: "Осауленко наче ждав її, – вийшов назустріч. Побачив – і заривав, як мала дитина. [...] Що то були за жалоці! Краса її не змінилась, личко горить, очиці сяють, та страшно було на неї дивитись". Сентименталізм, як відомо, апелював до перебільшених людських почуттів, пробуджував у читачів співчуття. Це вповні виявляється у поведінці Прохора: "Вийшла й нещасна Oriна з хати, нічого й не каже, і чоловіка свого не впиняє, а той аж у сиру землю б'ється" [Куліш, 1989, с. 187]. Отже, взаємне почуття між Марусею і Прохором уже після весілля не засуджується їхніми вінчаними чоловіком і жінкою, що відбувається всупереч народним звичаям і християнській етичній

традиції, оскільки кохання ставиться автором вище за все – за людські та Божі закони. Це також свідчить на користь не тільки романтичній традиції, але й етиці сентименталізму.

Що відбувалося між головними героями потім, як вони опинилися в гроблі, залишається невідомим. Але та обставина, що вони знайдені в обіймах одне одного і поховані в одній домовині, свідчить про сентиментальне перебільшення. Навряд чи рідні дозволили б це насправді. П. Куліш малює такий собі український сюжет про Ромео і Джульєтту: "Нехай їх уже Господь хоч на тім світі не розлучає!" [Куліш, 1989, с. 188]. Подібними є і останні рядки "Марусі" Г. Квітки-Основ'яненка: "Довго, довго стояв Наум над гробом його!.. Далі здохнув, перехрестився і каже: – Дай, Господи милосердний, щоб ти там знайшов свою Марусю!.." [Квітка-Основ'яненко, 2003, с. 116].

Наголосимо ще на одній деталі. Маруся була дуже багатою, а Прохор – бідним. Подібна сюжетна ситуація описана і у повісті "Маруся" Г. Квітки-Основ'яненка. Майнова нерівність не стає на заваді щастю, адже людські почуття не мають станових меж. М. Карамзін у своїй сентиментальній повісті "Бідна Ліза" проголосив: "і селянки любити вміють", тобто будь-яка матеріальна нерівність не може стати на заваді людському самовиявленню і коханню зокрема.

Як відомо, серед ознак сентименталізму дослідники виокремлюють такі: "утвердження чуттєвої, ірраціональної стихії в художній творчості, протиставлене суворим, раціоналістичним нормативам класицизму та властивому добі Просвітництва культу абсолютизованого розуму" [Літературознавча енциклопедія, 2007, т. 2, с. 381], "зосередження уваги на *внутрішньому* світі людини, перебільшених *почуттях*, відстоювання свободи *пристрастей*; завдання літератури – збуджувати у читача *глибокі переживання, схвильованість*, щоб у такий спосіб сприяти збагаченню його духовного світу [...]"; ушляхетнювати його душу. У сентиментальних творах зазвичай зображувалися події, які мають "зворушити читача: нещасливе кохання, утиски і переслідування героя, страждання самотньої людини, нерідко – смерть" [Пахаренко, 2004, с. 195]. Тому в сентименталізмі з'явилися мотиви, які потім

широко використовувалися романтиками: кохання з першого погляду, передчасна смерть від туги, розлука тощо.

Приєм гіперболізації стосується характерологічної риси Марусі Ковбанівни – оповідачка кілька разів наголошує на гордій красі дівчини. Саме гордість стала на заваді взаємному щастю, вона ж винесена у заголовок твору. "До неї й приступити, каже, було страшно: така велична. [...] І козаки-молодики її жахались, не то що. Очима поводить – наче душу з тебе виймає: все б їй розказав, не потаїв би й гріха перед нею. Владична, справді, каже, владична була краса в Ковбанівни" [Куліш, 1989, с. 182]. "Скине оком – наче до тебе заговорить, а заговорить – наче заграє. Який би то і козак був, щоб до неї з жартами, з прикладками! Такого не було й на всій Гетьманщині, здавалось". І ось така пишна красуня покохала простого козака, "щиру душу", "мов та хмелина коло його в'ється" [Куліш, 1989, с. 183]. Але непорозуміння між закоханими призвело до трагічної розв'язки. Нараторка вживає зменшено-пестливі форми слів, звертаючись до Марусі й Прохора – "мої безталанночки" [Куліш, 1989, с. 187].

У традиції сентименталізму автор детально портретує свою героїню, детально описує її одяг: "Кунтуш на їй – самі златоглави, коралі на їй – усі в дукачах" [Куліш, 1989, с. 182]; "І в будень було дукачі носить; стане проти сонця – королівна, та й годі!". "У неділю, було, зайдемо до старої Ковбанихи, то й Маруся, вернувшись із церкви, увійде в світлицю та, не скидавши блават своїх і золотого дівоцького кораблика, так і сяде коло віконця. Сонечко вдарить по тих дукачах препишних, по тому брузументі суто золотому – сяє Маруся – квітка квіткою!" [Куліш, 1989, с. 184]; "Вся в золоті, в шовках. Там одна плахта – *навине перо* – пар двох волів чумацьких стоїла, а коралям і ціни нема. А сукня ж то з золотими усами!" [Куліш, 1989, с. 185]. Докладний опис убрання Марусі дещо нагадує портрет іншої Марусі – героїні Г. Квітки-Основ'яненка.

Фольклорна основа притаманна і сентименталізові, і романтизові. Детальніше цей аспект висвітлено в дослідженнях Жанни Янковської і Ліша Сьюї. Оповідання "Горовита пара", на

думку Ліша Сюй, репрезентує "психологічно-особистісну" стильову течію в українському романтизмі [Сюй Ліша, 2015, с. 8].

У тексті наведено фрагмент сімейно-обрядового дійства – весілля: дівич-вечір збирала Орина Лободівна, але Маруся перевершила суперницю пишними напоями; вінчання відбувалося на дві пари: "Що ж то за весілля скоїлось, то й сказати не можна! Уся сотня гуляла три дні і три ночі; самих порохів дві мірки вистреляли. Гармати до вдовиної хати попривозили. Родичі молодої з гармат у воротах стріляли, а козацтво знов з гарматами та зо самопалами молодої добувало. [...] А як до вінця їхали, то – госпode мій! – вісьмерик волів з Піжмурок пригнали, таких, що кожна пара незчисленні гроші коштує. [...] Та ще привезли якогось німецького воза, довжелезного, що й у дворі не зміститься, та того воза самими киндяками й вислали, аж по люшнях, по колесах теліпається, на війя киндяк лягає, а волам роги, як те вильце, червоними та блакитними широченними стрічками ввили, вінки з дубового листу та з золотих гвоздиків на шії волам повішали" [Куліш, 1989, с. 186].

Під час вінчання Маруся стала "ще лучча, ще краща", "очі сіяють, як зорі". "А Осауленкові було якось ніяково" [Куліш, 1989, с. 186]. Гордість розлучила закоханих, а смерть поєднала.

На своєрідність наративної структури оповідання вказує підзаголовок – "бабусине оповідання". Оповідачка, стара бабуся, розповідає онукам про бувальщину за часів своєї бабці: "Древня була моя бабуся-покійничка, – ще то з тих старосвітських людей, що шведчину й усякі невпокої козацькі своїми очима бачили. [...] Козаки були козаками, дітоньки – одно слово: скрізь пахло волею; земля була розкішна; риби в воді, звіря в гаях – аби охота ловити; і трави були буйніші; здається, й сонце сіяло краще на святому небові..." [Куліш, 1989, с. 182].

Як слушно зазначає Ж. Янковська, "введення в текст таких підзаголовків чи зауважень від особи оповідача передбачає не лише апелювання до народного світогляду, але й орієнтацію на народного читача або слухача, і, разом з тим, наявність своєрідного очевидця – один із засобів дотримання принципу правдивості" [Янковська, 2017, с. 99].

Не викликає застережень жанрове означення "Гордовитої пари" як оповідання-балади [Романишина, 2011, с. 10]. Однак у баладі зазвичай наявний прийом метаморфози – перетворення дівчини на квітку чи пташку тощо. У сюжеті даного твору таких метаморфоз не відбувається. Читач не знає передісторії головних героїв, дія зосереджується на трагічній загибелі молодої пари.

Погоджуємося з думкою Ю. Коваліва: "сентименталізм – швидше певний умонастрій з характерними ознаками, в якому першорядного значення надавалося почуттям та меланхолійній замріяності" [Літературознавча енциклопедія, 2007, т. 2, с. 381].

Отже, у стилістиці оповідання П. Куліша, на нашу думку, поєднуються елементи романтизму із сентименталізмом. Поділяючи погляд Ліша Сюй, Ж. Янковської, Н. Романишин на твір як на зразок романтичного оповідання, доповнимо, що елементи сентименталізму, відчутні у творі, значно увиразнюють його формальну структуру, збагачують зміст.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Квітка-Основ'яненко Г. Українські повісті / Г. Квітка-Основ'яненко; упоряд., передм., прим. Л. В. Ушкалова. – Х., 2003. – 352 с.

Куліш П. Твори : у 2 т. / П. Куліш – К., 1989. – 586 с.; Літературознавча енциклопедія : у 2 т. / авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. – К., 2007. – Т. 2. – 624 с.

Пахаренко В. Українська література : підруч. для 9-го кл. загальноосвіт. навч. закл. / В. Пахаренко. – К, 2004. – 392 с.

Романишина Н. Баладні оповідання "Максим Гримач" Марка Вовчка та "Гордовита пара" П. Куліша: аналіз в аспекті компаративної генології / Н. Романишина // Укр. л-ра в загальноосвіт. шк. – 2011. – № 5. – С. 9–13. – Режим доступу: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/>. – Назва з екрану. – Дата перегляду: 20.03.17.

Сюй Ліша. Образ жінки у малій прозі Пантелеймона Куліша / Ліша Сюй // Укр. літературознавство. – Львів, 2013. – Вип. 77. – С. 177–184.

Сюй Ліша. Художня проза Пантелеймона Куліша у контексті українськогоромантизму : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01 / Ліша Сюй. – Л., 2015. – 20 с.

Янковська Ж. Фольклоризм української літературної прози доби романтизму : дис. ... д-ра філол. наук : 10.01.01, 10.01.07 / Ж. Янковська. – Л., 2017. – 466 с.

#### REFERENCES

Kvitka-Osnovianenko H. Ukrainian povisti / H. Kvitka-Osnovianenko ; uporiad., perednova, prymitky L. V. Ushkalova. – Kharkiv, 2003. – 352 s.

Kulish P. Tvory : u 2 t. / P. Kulish. – Kyiv, 1989. – T. 2. – 586 s.

Literaturoznavcha entsyklopediia : u 2 t. / avt.-ukladach Yu. I. Kovaliv. – Kyiv, 2007. – T. 2. – 624 s.

Pakharenko V. Ukrainaska literatura: pidruchnyk dlia 9-ho klasu zahalnoosvitnykh navchalnykh zakladiv / V. Pakharenko. – Kyiv, 2004. – 392 s.

Romanyshyna N. Baladni opovidannia "Maksym Hrymach" Marka Vovchka ta "Hordovyta para" P. Kulisha: analiz v aspekti komparatyvnoi genolohii / N. Romanyshyna // Ukrainaska literatura v zahalnoosvitnii shkoli. – 2011. – № 5. – S. 9–13. – Rezhym dostupu: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/>. – Nazva z ekranu. – Data perehliadu: 20.03.17.

Siui Lisha. Obraz zhinky u malii prozi Panteleimona Kulisha. Ukrainiske literaturoznavstvo / Siui Lisha. – Lviv, 2013. – Vyp. 77. – S. 177–184.

Siui Lisha. Khudozhnia proza Panteleimona Kulisha u konteksti ukrainsko horomantyzmu : avtoief. dys. ... kand. filol. nauk : 10.01.01 / Siui Lisha. – Lviv, 2015. – 20 s.

Yankovska Zh. Folklorizm ukrainskoi literaturnoi prozy doby romantyzmu : dys. ... dokt. filol. nauk : 10.01.07 / Zh. Yankovska. – Lviv, 2017. – 466 s.

Стаття надійшла до редакції 3.11.19.

**S. V. Lenska**, Dr Hab, Associate Prof.,  
Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University, Poltava

## FEATURES OF POETICS OF SHORT STORY "THE PROUD PAIR" BY P. KULISH

*The short story "The proud pair" by P. Kulish traditionally regarded in the romantic traditions context. But the plot, the main motives, the characters in the story, the speech organization of the text are convinced that the elements of romanticism and sentimentalism are intertwined in poetry.*

*At the center of the plot is a tragic love story of Marusya Kovbanivna and Prochor Osaulenko. They were parted due to misunderstanding, then married with others husband and wife, but could not live without each other. The story ends with a tragic interlude.*

*In the short story traits of sentimentalism are presents, such as depicts exaggerated feelings, events that can move the reader, expresses democracy in the image of heroes, emphasizes nobility in their characters, there is a tragic ending. In the image of Marusya pride is hyperbolized as a leading character trait, and it is presented in the title of the story.*

*The genre definition of the work is a story ballad. However, the poetics combines the style features of romanticism and sentimentalism (portraiture of the heroine, description of the wedding).*

**Keywords:** short story, romanticism, sentimentalism, ballad, portrait, narrator, psychology.

С. І. Луцій, д-р філол. наук, старш. наук. співроб.,  
Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, Київ

## ТВОРЧІСТЬ П. КУЛІША В ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧІЙ РЕЦЕПЦІЇ Ю. ЛАВРІНЕНКА

*Розглянуто рецепцію творчості П. Куліша в літературознавчих працях Ю. Лавріненка, зокрема передачах, виголошених на радіо "Свобода". Подано ті листи та радіопередачі Ю. Лавріненка, які зберігаються у відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. З'ясовано причини зацікавлення дослідника цією постаттю. Ю. Лавріненко прагнув віднайти традиції П. Куліша не лише у творах письменників "розстріляного відродження", "Празької школи", й у молодшого покоління письменників діаспори.*

**Ключові слова:** рецепція, радіопередачі, листи, діаспора, критик.

Юрій Лавріненко – відомий український критик, публіцист, історик, знаний у філологічних колах насамперед як дослідник літератури "розстріляного відродження". Значне місце в літературознавчому доробку вченого займають критичні розвідки про творчість молодшого покоління письменників: Нью-Йоркської групи та шістдесятників. Однак художня спадщина класиків вітчизняної літератури, зокрема Тараса Шевченка, Лесі Українки, Івана Франка, а також Пантелеймона Куліша протягом усього життя залишалася в центрі уваги вченого.

У передмові до книжки "Зруб і парости", куди увійшли праці, написані протягом 1945–1965 рр., Ю. Лавріненко частково окреслив основні положення своєї літературознавчої концепції. Одним із головних її пунктів була думка про наступність поколінь, про те, що кожне літературне покоління давало поштовх для народження молодшої зміни, яка хоч і пішла власним шляхом, все одно продовжила традиції "батьків". Так, на думку Ю. Лавріненка, класична література, яка розвивалася й функціонувала в колоніальних умовах, сприяла розвитку літературного покоління "розстріляного відродження", а ця літературна епоха знайшла своє продовження у творах шістдесятників та Нью-Йоркської групи.



У листі до сина Миколи від 6 жовтня 1973 р. літературознавець писав: "...Бо життя це не щось остаточно готове. Це потенціал вічного самотворення, життя – це безупинний процес творчості, і самотворення, і відродження...".

У літературознавчих розвідках про письменників ХХ ст. Ю. Лавріненко постійно проводив паралелі із класичною літературою: Олену Телігу називав "поетичною наслідницею Лесі Українки" [Лавріненко, 1971, с. 172], Олексу Веретенченка – продовжувачем Шевченкових поетичних традицій [Лавріненко, 1971, с. 200–204]. Літературознавець неодноразово підкреслював, що Тодось Осьмачка "взяв звучну мову, прометеїзм і лірику любови Шевченка" [Лавріненко 1971, с. 114]. Під впливом І. Франка, на думку Ю. Лавріненка, М. Рильський зацікавився французькими символістами, чим формально збагатив українську поезію [Лавріненко 1971, с. 82–96].

Аналізуючи переклади з латинської, італійської, французької, англійської, німецької та польської мов, зроблені С. Гординським, Ю. Лавріненко порівнював цього поета, перекладача, критика, художника за енциклопедичністю, працьовитістю та різнобічністю інтересів із П. Кулішем – невтомним європеїзатором української літератури [Лавріненко 2013, с. 42–46].

Літературознавець стверджував, що саме під впливом П. Куліша в українській літературі почалося активне зацікавлення епохою Київської Русі. Так, у радіопередачі "Князівна, що обходить шатра (Про поезію Оксани Лятуринської)" він висловив свої міркування з цього приводу: "Оксана Лятуринська не перша відкрила князівсько-лицарську добу. Після Пантелеймона Куліша в двадцятих роках поетично відтворив ту добу Юрій Дараган, а почасти і Микола Зеров та Павло Филипович" [Лавріненко, 2013, с. 467–471].

Ю. Лавріненко прагнув віднайти традиції П. Куліша не лише у творах письменників "розстріляного відродження", "Празької школи", й у молодшого покоління письменників діаспори. У рубриці "Наша антологія" (ідеться про передачі на радіо "Свобода"), ведучи мову про вірш Ю. Тарнавського "Україна", дослідник наголосив на тому, що згадуваний твір ідейно перегукується з думками відомого класика української

літератури: "Він – у плані ідеї Пантелеймона Куліша про те, що патріотизм і місія України не в поліційній державі, а, подібно до старих греків, у великому гуманітарному творчому дусі, що виживає століття, попри криваві нещастя терорів і війн" [Лавріненко, 2013, с. 576].

У тій же рубриці "Наша антологія" Ю. Лавріненко, який на радіо виступав під псевдонімом Юрій Гайдар, прочитав сонет Миколи Зерова про Пантелеймона Куліша [Лавріненко, 2013, с. 600]. Учений зауважив, що письменники "розстріляного відродження", зокрема М. Хвильовий та М. Зеров, цінували П. Куліша як модерніста, європейста, глибоко вивчали його творчу спадщину.

Хочеться відзначити, що Ю. Лавріненко підготував для українського читача чимало радіобесід, присвячених українській історії, літературі, культурі. Унаслідок роботи на радіо "Свобода" в Нью-Йорку протягом 1950–1960-х рр. постало два радіо-проекти: серія передач із циклів "Літературний світ" та "Історичний світ". З ними кожного тижня він виходив в ефір.

Редакторами радіопрограм Ю. Лавріненка були М. Донченко й В. Барка. Ішли вони о 8 і 10 годині ранку. Тексти документів у передачах найчастіше читав Й. Гірняк. У статті "Юрій Лавріненко" П. Одарченко, аналізуючи діяльність літературознавця в 1960-ті рр., писав, що у цей час він "опублікував близько 90 статей у таких періодичних виданнях: газета "Українські вісті", журнали "Листи до приятелів", "Нові дні" й "Сучасність". Понад 30 статей були призначені для радіопередач станції "Свобода". Тематика їх різноманітна: історія України, огляди творів українських письменників Докії Гуменної, Василя Барки, Павла Тичини, Володимира Сосюри, Максима Рильського, Євгена Маланюка, Олега Ольжича, Микола Куліша, Миколи Хвильового та ін." [Одарченко, 1995, с. 213].

У відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України зберігаються тексти радіопередач, підготовлених Ю. Лавріненком протягом 1962–1966 рр., а в архіві автора, за свідченням П. Одарченка, – близько 200 рукописних статей на різні теми. Ці статті радіостанція

"Свобода" передавала на Україну. Про теми багатьох радіопередач можна дізнатися з бібліографії вченого, вміщеної в книзі "Чорна пурга та інші спомини" [Лавріненко, 1985]. Передачі на літературну тематику опубліковані у книзі "Говорить Радіо Свобода"(1962) [Говорить Радіо Свобода, 1962] та "Лавріненко Ю. А. Літературний світ: Передачі на радіо Свобода з 12.XI.1959 до 01. III.1966" [Лавріненко, 2013].

До творчості П. Куліша дослідник звертався насамперед у передачах, виголошених на радіо "Свобода". П'ять передач були присвячені безпосередньо П. Кулішу: «Із забороненої повісті Пантелеймона Куліша "Чорна рада"», «Образи Києва із забороненої повісті Пантелеймона Куліша "Чорна рада" », «Дух руїни і дух будівництва – уривки з повісті Пантелеймона Куліша "Чорна рада" », "Образ Кирила Тура із "Чорної ради" Пантелеймона Куліша. Побратим – характерник-січовик", «Оповідання Пантелеймона Куліша "Орися"».

У чотирьох радіобеседах Ю. Лавріненко розповідав слухачам про "Чорну раду", за його словами, «після "Тараса Бульби" [...] найкращу досі історичну українську повість» [Лавріненко, 2013, с. 604].

У серії "Історичний світ" знаходиться передача "Після-миколаївська відлига і політика Куліша та Шевченка", опублікована в збірнику "Говорить Радіо Свобода". У цій передачі дослідник порівняв політичні погляди обох письменників.

В інших радіобеседах творчість П. Куліша згадується побіжно: "Образ гетьмана Івана Мазепи у творах Тараса Шевченка", «"Старший боярин" – перша повість Тодосія Осьмачки», "Князівна, що обходить шатра (Про поезію Оксани Лятуринської)", "Юрій Дараган – поет, що у модерних формах відродив дух княжого Києва й козаччини", "Шекспір стукає в двері України...", "Нецензурований голос поета з радянської України", "Покласти край панегіричному жанрові в українській радянській літературі", "Смерть Вільяма Фолкнера" [Лавріненко, 2013].

Мета радіобесід про П. Куліша – зацікавити читачів творчістю цього письменника-класика, насамперед його історичним романом "Чорна рада". У радіопередачі «Образи Києва із забороненої повісті Пантелеймона Куліша "Чорна рада"», він

проаналізував образ Києва доби Руїни, представлений у романі, адже для П. Куліша це місто – Єрусалим України [Лавріненко, 2013, с. 604–607].

У радіобесідах «Дух руїни і дух будівництва – уривки з повісті Пантелеймона Куліша "Чорна рада"» та «Образ Кирила Тура із "Чорної ради" Пантелеймона Куліша» побратим-характерник-сичовик Ю. Лавріненко прокоментував історіософські погляди письменника, який "підняв [...] високо на показ головний гріх українців – внутрішній розбрат" [Лавріненко, 2013, с. 597].

Цікаві міркування вченого, щодо особливостей таких українських психотипів, як будівничі та руйнівники: "Відчувається два історичні духи України – дух руїни і дух будівництва нації" [Лавріненко, 2013, с. 608]. На думку Ю. Лавріненка, гетьман Сомко, Василь Невольник, старий Шрам і його син Петро – "це тип будівничих, у яких шабля і плуг ідуть рядом" [Лавріненко, 2013, с. 686]. Одні герої "Чорної ради" втілюють найкращі риси української ментальності, інші ж ті негативні сторони, які призвели до багатьох національних трагедій. Герої роману "Чорна рада" неоднозначні: поряд із глибоким патріотизмом, релігійністю, чесністю, лицарською звитягою, відчайдушністю, життєлюбністю, побратимством та працелюбністю, межує дух руйнівництва, непримиренності, зрадництва, недалекоглядності. Саме у згадуваному творі письменникові вдалося тонко й правдиво відтворити особливості національного характеру.

У радіобесідах Ю. Лавріненко звертає увагу на художні, історичні та філософські погляди П. Куліша. Для літературознавця цей письменник і культурний діяч належить до творців духовного простору нації. У передачі "ПЕН-Клуб – міжнародна організація письменників" дослідник у підсумку зауважив, що "ліпші духові творці якої, як-от Сковорода, Гоголь, Шевченко, Панько Куліш, ранній Тичина, прагнули поєднати машини і природу, розуму і серця" [Лавріненко, 2013, с. 116].

У рецепції Ю. Лавріненка П. Куліш постає як творець духовного та культурного простору української нації, європеїзатор, перекладач, просвітитель, а також друг, помічник, редактор, видавець творів Шевченка. Він представник "українського

національного розуму і характеру". Ю. Лавріненко цілком солідарний з Є. Маланюком у поглядах на П. Куліша: "Пантелеймон Куліш, Іван Франко, Леся Українка – це в уяві Маланюка репрезентанти українського національного розуму і характеру" [Лавріненко, 2013, с. 314].

Оскільки літературний критик був прихильником модернізму, то П. Куліш імпонував йому саме своїм прагненням до всього нового. Це, на мою думку, одна з причин зацікавлення дослідника цією постаттю.

Отже, літературознавець Ю. Лавріненко став популяризатором творчості П. Куліша в діаспорі. Його передачі із циклу "Літературний світ" були виголошені на радіо "Свобода". Учений розумів важливе значення цього письменника у вітчизняній культурі, високо оцінював його прагнення надати європейський вектор її розвитку.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Говорить Радіо Свобода : збірка матеріалів української програми : у 3 кн. – Мюнхен, 1962. – Кн 3. – 223 с.

Лавріненко Ю. Зруб і парости : літ.-крит. ст., есеї, рефлексії / Ю. Лавріненко. – Мюнхен, 1971. – 331 с.

Лавріненко Ю. Літературний світ : передачі на радіо "Свобода" з 12.XI.1959 до 01.III.1966 / Ю. Лавріненко. – К., 2013. – 748 с.

Лавріненко Ю. Чорна пурга та інші спомини / Ю. Лавріненко. – Мюнхен, 1985. – 186 с.

Одарченко П. Юрій Лавріненко / П. Одарченко // Українська література : зб. вибр. ст. / П. Одарченко ; ред. Осип Зінкевич. – К., 1995. – С. 208–220.

#### REFERENCES

Hovoryt Radio Svoboda : zbirka materialiv ukrainskoi prohramy : u 3 kn. – Miunkhen, 1962. – Kn. 3. – 223 s.

Lavrinenko Yu. Zrub i parosty: Literaturno-krytychni statti, esei, refleksii / Yu. Lavrinenko. – Miunkhen, 1971. – 331 s.

Lavrinenko Yu. Literaturnyi svit : Peredachi na radio "Svoboda" z 12.XI.1959 po 01.III.1966 / Yu. Lavrinenko. – Kyiv, 2013. – 748 s.

Lavrinenko Yu. Chorna purha ta inshi spomyny / Yu. Lavrinenko. – Kyiv, 1985. – 194 s.

Odarchenko P. Yurii Lavrinenko / P. Odarchenko // Ukrainaska literatura : zb. vybr. st. / red. Osyp Zinkevych. – Kyiv, 1995. – S. 208–220.

Стаття надійшла до редакції 22.11.19.

**S. I. Lushchii**, Dr Hab., Senior Research Fellow,  
Shevchenko Institute of literature  
of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

### **P. KULISH'S CREATIVITY IN THE LITERARY CRITIC'S RECEPTION BY YU. LAVRINENKO**

*The article considers the reception of P. Kulish's works in Yuri Lavrinenko's literary works, in particular in the texts of radio broadcasts made on radio "Svoboda". The subject of the study were the literary-critical articles and correspondence. The study involves the use of unknown archival sources.*

*The article deals with the letters and radio broadcasts by Jurii Lavrinenko kept in the Department of Manuscripts and Textual Studies of Shevchenko Institute of Literature of the National Academy of Sciences of Ukraine. The article explains the reasons for the researcher's interest in this figure.*

*Yuri Lavrinenko sought to find the traditions of P. Kulish not only in the works of the writers of the "Executed Renaissance", the "Prague School", but also in the younger generation of writers of the Diaspora. The purpose of the radio talks about P. Kulish is to interest the readers of the creativity of this classic, especially his historical novel "Chorna rada".*

*In radio broadcasts Yu. Lavrinenko draws attention to the artistic, historical and philosophical views of P. Kulish. The literary critic became a popularizer of P. Kulish's work in the Diaspora.*

**Keywords:** P. Kulish, Yu. Lavrinenko, reception, radio broadcasts, Diaspora.

**УДК 303.82-057.4 Куліш:821.161.2Зіновіїв**

**М. Р. Меркулов**, мол. наук. співроб.,  
Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, Київ

### **ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІШ ЯК ДОСЛІДНИК СПАДЩИНИ КЛИМЕНТІЯ ЗІНОВІЄВА**

*Стаття містить огляд розвідки Пантелеймона Куліша "Климентий, український стихотворець времен гетмана Мазепы", яку присвячено мандрівному поету XVII–XVIII ст. Климентію Зіновієву. Хоча деякі зроблені Кулішем спостереження справді є слушними і цікавими, його оцінку літературної спадщини Климентія Зіновієва не можна назвати об'єктивною і вичерпною. І все ж стаття посідає своє почесне місце в історії дослідження біографії і творчості цього мандрівного письменника епохи Бароко.*

**Ключові слова:** поезія, мандри, Бароко, критика.

Свою працю "Климентий, український стихотворець времен гетмана Мазепы" Пантелеймон Куліш опублікував у журналі "Русская беседа" 1859 р., а згодом, доповнивши її, – у журналі

"Основа" (1861 р., січень). Вже на самому початку статті Куліш піддає нищівній критиці тогочасну українську "книжну" поезію, закидаючи їй відірваність від живої народної стихії, штучність, рабську залежність від схоластики і догматів. Тогочасна освіта, на думку Куліша, дбала не про розвиток мови простого народу, а про утвердження мови церковнослов'янської у різних сферах суспільного життя. Дослідник протиставляє шкільну науку віршоскладання невмирущій стихії народної творчості, від якої "книжна" поезія виявилася дуже далекою, значною мірою через вагомий вплив польської культури: "А такъ какъ последователи украинских училищъ воспитывались или в польскихъ школахъ, или посредствомъ польскихъ книгъ, то въ учебный языкъ свой подмѣшали они польскихъ словъ и оборотовъ. Образцами стихотворства сдѣлались для нихъ силлабическія вирши польскихъ поэтовъ, столь убогія в сравнении с гармоническими народными пѣснями украинскими. И такимъ образом, повернувъ своихъ питомцевъ спиной к народу и его рѣчи, а лицомъ къ тому, что написано на чуждыхъ украинскому слуху языкахъ, учили ихъ схоластики всякой книжной премудрости, выдѣлывали изъ нихъ свое подобіе, распространили его по всей Украине во множествѣ болѣе или менѣе крѣпкоголовыхъ образцовъ, но не произвели ни одного поэта". Тому, на думку Куліша, численну кількість писаних у ті часи фоліантів спіткала цілком заслужена доля – знищення або забуття. Таке ставлення було своєрідною оцінкою їхньої художньої вартості та справедливим вироком, адже якби ці фоліанти були "слово жизни, а не мудренное хитросплетеніе рѣчи, убивающее всякое свободное любопытство, – они бы сдѣлались источникомъ свѣта для грамотныхъ людей, и тогда, послѣ просвѣщенныхъ родителей, не были бы равнодушны к ихъ премудрости наслѣдники ихъ книгъ" [Куліш, 1861, с. 160]. Куліш визнає, що старовинні школи все ж посприяли поширенню в тогочасній Російській імперії певних наукових фактів і прогресивних ідей, що зародилися на Заході, але тут же висловлює переконання, що ці школи принесли значно більше лиха, ніж користі, оскільки душили народне слово і живу народну пісню, безжально калічили притаманний українцям талан до справжньої поезії.

Самого Климентія Зіновієва і його творчу спадщину Куліш розглядає як іще одну жертву тодішньої освіти, як типовий продукт суспільства, у якому панують брехня, лицемірство, здринцтво, свавілля можновладців і безправ'я слабких. В очах Куліша Климентій постає малоприємним типом, недолугим пристосованцем, людиною без чіткої позиції і сталих моральних принципів: "Строгихъ убѣжденій у него нѣтъ. Понятія о добрѣ и злѣ у него относительныя. Иногда онъ бываетъ не в меру строгъ, иногда не въ мѣру снисходителенъ въ своихъ сужденіях, смотря по тому, подъ какими вліяніями писалъ, и часто самъ себѣ противорѣчить, оправдывая то, что прежде порицалъ. Вообщемъ, онъ поклонникъ высшаго господствующаго сословія, противъ котораго не смѣетъ сдѣлать, въ стихахъ своихъ, никакого прямого замѣчання; если же говоритъ объ общемъ порокѣ всѣхъ сословія, то или умалчиваетъ о высшемъ, или даже выгораживаетъ его и извиняетъ въ немъ то, что в другихъ осуждаетъ немилосердно" [Кулиш, 1861, с. 162]. На підтвердження своїх слів дослідник наводить вірш "О идучихъ на слободы людехъ", який містить осуд селян, які самовільно залишили свого пана і подалися в далекі землі у пошуках кращої долі. Климентій називає таких утікачів "дурними" і стверджує, що вони у такий спосіб бунтують не лише проти своїх панів, а й проти самого Бога. Вірш пронизаний гнівом, який часом переростає в уїдливиий сарказм, адже простолюдин, який зважився на такий вчинок, заслуговує прийняти нещадну кару:

Ото ж мѣш за своє тепер дурныи мужыче:  
а бывшии на своего пана бунтовниче.  
Не хотѣлес панови послушенство отдавать:  
и въ цѣлости зѣ всѣмъ своимъ въ єдномъ мѣсцу пробуват.  
Гинь же тепер за свое злое непокорство:  
и за упрямую твою гордост и упорство [Зіновіїв, 1971, с. 49].

Куліш, на відміну від автора цього твору, перебуває на боці селян-утікачів, свою позицію він обґрунтовує, спираючись на знання суспільно-економічної ситуації, яка склалася на українських землях в кінці XVII – на початку XVIII ст.: "Это



стихотвореніє даєть самое грустное понятіє о состояніи тогдашняго населенія Украины... Въмѣсто закона, господствовали обычаи, установленные правомъ сильнаго. Возмутившіяся противъ землевладѣльца вольный подсосѣдок считался бунтовникомъ. У него отбирали всю худобу и отпускали голаго, только съ душею... Эти такъ называемые вольные переходы, какъ видимъ, сопровождались, со стороны оставляемыхъ пановъ, грабежомъ, побоями и даже отнятіемъ дѣтей у родителей. И тѣмъ безнадежнѣе было положеніє чернорабочаго, неграмотнаго народа, что у грамотѣевъ не было къ нимъ никакого состраданія" [Кулиш, 1861, с. 164]. Щоб підкреслити несправедливість климентієвих суджень, дослідник згадує про народну поезію, яка, на його думку, ніколи не оспівує гнобителів, не виправдовує беззаконня і не осміює чужі страждання.

Спираячись на вірші Климентія Зіновієва, Куліш намагається добути певні біографічні відомості про цього письменника, зокрема відзначає, що той багато часу провів у мандрах, побував у різних краях, знався на різних видах ремесел, а також добре обізнаний зі шкільним, монастирським і, що важливо, подружнім життям. На підставі цих даних автор статті робить висновок, що Климентій "вышелъ изъ семинаріи въ дячки, въ діакони, а пожалуй и въ попы, потомъ овдовѣл и, не зная, что съ собой дѣлать, пошелъ въ монастырь. Это подтврждаютъ его позднія сѣтованія на свое одиночество, и вольнодумство насчет поповскаго не-двоеженства" [Кулиш, 1861, с. 165–166]. Проте життя у монастирі не сподобалося Климентію, він багато вештався ("шлялся"), збирав пожертви (Куліш вважає, що такі збори були тільки приводом для тривалих мандрівок), часто затримувався у шинках і корчмах, після чого каювся, повертався до монастиря і невдовзі знову тікав звідти через конфлікти з іншими ченцями.

Куліш намагається продемонструвати лицемірство Климентія і його схильність до подвійних стандартів на прикладі віршів, присвячених споживанню і виготовленню алкогольних напоїв – "О купцахъ и о продавцахъ фальшивихъ...", "О крылошанах, збытне трунокъ горѣлчаныи заживающихъ...", "Вѣрши похвалныя любячимъ пиво пити...". Поет, який за своїм духовним саном мав

бути принциповим супротивником пияцтва, нерідко забуває про сувору чернечу мораль і "смягчается... передь музыкантами и хмѣльными напитками, которые хвалить безусловно" [Кулиш, 1861, с. 168–169]. І хоча Климентій все ж намагається проповідувати стриманість і тверезий спосіб життя, його напучування пиякам видаються Кулішу надто поблажливими, а твір "Вѣрши похвалныє любячимъ пиво пити..." дослідник називає піснею вакхічного характеру, з чим важко не погодитися, розглянувши нижченаведений уривок:

Котрыи мовят человѣкъ, добре выпиваетъ:  
теды такому панъ Богъ, на пиво даваетъ.  
Хочаи то и такъ правят, же пиво не диво  
еднакъ добре, гды з троха горло промочило.  
До людеи выразнишеи будетъ глаголати:  
и в церквѣ на крылосѣ гладшеи заспѣвати [Зіновіїв, 1971,  
с. 208–209].

Любив мандрівний віршописець не лише випивку, а й жінок, оскільки його творчий доробок містить "разсужденіе о священническомъ двоеженствѣ, противъ котораго онъ возстае съ энтузиазмомъ страдающаго человѣка; стихотвореніе въ пользу женщинъ, рождающихі дѣтей вскорѣ послѣ брака, и другое стихотвореніе, оправдывающее дѣвиць, сдѣлавшихся матерями. Эти два послѣднія стихотворенія отличаются саркастическою веселостью, но вмѣстѣ съ тѣмъ и необычайной даже у самого Климентія свободой выражений. При всемъ томъ это вовсе не сатира на порчу нравовъ, а увлеченіе страстнаго человѣка" [Кулиш, 1861, с. 174]. Куліш стверджує, що поет у своїх творах неодноразово звертається до жінок сумнівної репутації, жартує над ними, але не висловлює огиди з приводу їхнього способу життя, нерідко заводить мову голосом келійного філософа, але завершує тоном світського балакуна.

У викривальному запалі дослідник намагається обернути проти Климентія такі риси його вдачі, як повагу до науки, любов до книг і рішуче несприйняття невігластва. Освіченість духовенства, ну думку Куліша, була насамперед засобом, за допомогою якого зарозумілі і пихаті попи (нерідко й миряни)

прагнули відмежуватися від зневаженого ними простолюду, підкреслити свою вищість і приналежність до більш привілейованого суспільного стану. Саме у такому ключі потрактовано вірші "О писаніи святомъ, и о учащихъ его", "І сие тому жъ подобное, о пняныхъ, и о неписменныхъ". Куліш говорить, що за тих часів між письменними і неписьменними людьми справді існував розлад, однак освічені кола зовсім не дбали про те, щоб "съ помощію грамоты, распостранять добро между людьми темными", бо їм залежало на тому, аби "простой мужикъ, в простотѣ своего обычая, не возвышалъ бы голоса противъ грамотеѣвъ и не упрекалъ бы ихъ въ беззаконіяхъ", тож "сама грамотность, павшая въ народѣ въ теченіе *великой руины*, или войнъ, затѣянныхъ Хмельницкимъ и долго свирѣпствовавшихъ по его смерти въ Украинѣ, начала возрождаться въ приходскихъ школахъ и бурсахъ въ антинародномъ направленіи" [Кулиш, 1861, с. 177]. Ті, кому пощастило опанувати грамоту, зазвичай намагалися використати свої знання не для того, щоб пізнати істину і просвітити своїх сучасників, а задля особистого звеличення і збагачення, нерідко шляхом обману та ошуканства. Ці люди "угодничествовали передъ высшими, интриговали съ равными, тѣснили низшихъ и угнетали при всякомъ удобномъ случаѣ слабыхъ" [Кулиш, 1861, с. 177]. Тож похвальні слова Климентія про освіту і Святе Письмо слід розглядати не як свідоцтво прогресивного мислення і заклик боротися з неутцом, а як спробу поета захистити духівництво, до якого він і сам належав.

Загалом постать Климентія Зіновієва, яка вимальовується у студії П. Куліша, є малосимпатичною: недолугий, охочий до мирських насолод і, водночас, битий життям чернець, який залюбки переносив на папір свої кривди і забобони, не маючи при цьому правдивого поетичного хисту. Проте ставлення Куліша до мандрованого поета не можна назвати однозначно негативним, його праця містить і схвальні оцінки, які, однак, є скупими і стриманими. Так, на початку огляду дослідник пише, що творчість Климентія нагадує спробу вивести поезію з-під академічного склепіння на широкий простір, у простий народ; письменник не зміг уповні засвоїти всю академічну премудрість (про це свідчить нерівність його віршів), не зміг влаштуватися на якомусь

"теплому" і дохідному місці, не зажив доброї слави та великого авторитету, тож був змушений поневірятися упродовж всього життя, що сприяло зближенню з посполитим людом усупереч офіційній схоластиці. Завдяки цьому його спадщина містить багато цікавих подробиць про життя тогочасної України. Якби віршописець довів свою науку до кінця і занурився у ситий і розмірений побут, то його твори взагалі не мали б жодної цінності для наступних поколінь. З цього приводу Куліш міркує так: "Климентію Зѣновиеву сыну, кто бы онъ ни былъ, много помогла въ его сочиненіи неровность его характера, которая, какъ видно изъ разныхъ мѣстъ его рукописи, помѣшала ему испить до дна чашу современной семинарской науки и, по всей вѣроятности, выбросила его рано изъ схоластической машины въ беспорядочный, полный страстныхъ увлеченій несхоластический миръ" [Кулиш, 1861, с. 165].

Задля справедливості слід зазначити, що Климентій Зіновій був не єдиним українським письменником XVII–XVIII ст., який зазнав негативної оцінки П. Куліша. У своїй студії автор піддає критиці ряд видатних діячів епохи Бароко – Мелетія Смотрицького, Лазаря Барановича, Петра Могилу, Григорія Сковороду. Барановича і Смотрицького звинувачено у пристосуванстві та підлабузництві, адже перший "ласкався поочередно ко всѣмъ козацкимъ предводителямъ, от Сомка до Самойловича, и кого вчера считалъ злодѣемъ, сегодня превозносилъ похвалами, и наоборот, смотря потому, какъ служило этимъ чистлюбцамъ счастье" [Кулиш, 1861, с. 181–182], а другий "ораторствовалъ сперва в пользу, а потомъ противъ православія, и въ последней роли превзошелъ самъ себя" [Кулиш, 1861, с. 185]. Петро Могила завинив тим, що так і не зміг зрозуміти: основи красномовства слід шукати насамперед у народній мові та народній творчості. Що ж до Сковороди, то Куліш так само говорить про видатного філософа як про жертву недолугої шкільної освіти: "Самая поэтическая личность, пройдя через умственную пытку, которой подвергался в тогдашнихъ школахъ человекъ, теряла способность выражаться поэтической рѣчью и, возвращаясь въ народ, дѣлалась ему чуждою. Печальный примѣръ такого пересозданія видимъ мы даже в позднѣйшее время на Сковородѣ,

который, воспитавшись на иных началах, могъ бы быть великимъ двигателемъ духовнаго развитія Украинскаго народа" [Кулиш, 1861, с. 160].

Пантелеймон Куліш був не єдиним і, що важливо, не найрізкішим критиком творчості Климентія Зіновієва. Значно гіршу оцінку віршам цього поета дав Сергій Єфремов у праці "Історія українського письменства", яку було видано 1911 р. Климентій в очах Єфремова є чудернацьким зайдою з іншого світу, чиїм творам якимось дивом пощастило не загубитися в часі й опинитися в полі зору авторитетних фахівців. Проте це везіння виявилось незаслуженим, адже ці твори не більше ніж "сіра велеречивість без кінця і краю, монотонне моралізаторство, вбоге міркування..." [Єфремов, 1991, с. 197]. Єфремов закидає Климентію надмірну жорстокість, відсутність правдивого літературного таланту, зневагу до простих людей. І якщо Куліш все-таки зумів побачити у спадщині Климентія Зіновієва хоч якісь позитивні риси, то Єфремов без жодних сентиментів виносить мандрівному поету безжальний і нищівний вирок: "Але бракує йому справжньої спостережливості: багато бачив, та мало вкметив; про що візьметься він писати – а береться за все, що в око спаде – про все млявим, неживим стилем і неодмінно кінець-кінцем таки з'їде на вбоге моралізаторство, справді якесь "чернече хамаркання". Вражає дивна, як на середню навіть людину, вбогість думки і стилю: фарб, oprіч безнадійно сірої, не знайдете у Климентія, сама вода наскрізь поняла його численні вірші. А скільки б могла цікавого дати й середня людина, що стільки волочилася по світах, аби тільки вміла щось бачити поза зверхніми образами речей!" [Єфремов, 1991, с. 197].

Чи можна сказати, що Куліш у своїй оглядовій праці дав об'єктивну та вичерпну характеристику Климентію Зіновієву і його творам? Однозначно – ні. Інші літературознавці неодноразово звертали увагу на упередженість цього дослідника, зокрема Володимир Перетц у статті-передмові "Вірші ієромонаха Климентія, Зіновієва сина" (1912) так оцінює ставлення свого попередника до літератури епохи Бароко: "Куліш ніби не добачає того, що кожна доба має власні естетичні ідеали і що розуміне

суспільством різних речей не стоїть на тім самім рівні. Відсутність правдивого історичного погляду доводить Куліша до такого загального і швидкого, але навряд чи справедливого вироку..." [Перетц, 1912, с. 2]. І все ж треба віддати Кулішу належне: розглядаючи тексти Климентія, він проявляє добру обізнаність з українською історією і літературою часів Гетьманщини, орієнтується в історичних документах, щиро уболіває за долю рідної культури, а головне – деякі його спостереження і зауваження справді цікаві та слушні.

З часів першої публікації віршів Климентія Зіновієва минуло понад півтора століття. Творчий спадок цього автора був і залишається багатим матеріалом для історичних, етнографічних, мовознавчих і літературознавчих студій, його високо оцінили Микола Сулима, Вікторія Колосова, архієпископ Ігор Ісіченко, Валерій Шевчук. Водночас, стаття Пантелеймона Куліша займає в історії вивчення доробку Климентія Зіновієва своє вагомe місце як перша наукова праця, присвячена загадковій і неоднозначній постаті мандрівного поета.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Єфремов С. Історія українського письменства / С. Єфремов. – К., 1991. – 688 с.  
Зіновій К. Вірші. Приповіді посполиті / К. Зіновій. – К., 1971. – 390 с.  
Кулиш П. Обзор украинской словесности. И. Климентий / П. Кулиш // Основа. – Санкт-Петербург, 1861. – Січень. – С. 159–234.  
Перетц В. Вірші ієромонаха Климентія. З передмовою В. Перетца / В. Перетц // Пам'ятки українсько-руської мови і літератури. Археографічна комісія Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1912. – Т. VIII – 228 с.

#### REFERENCES

- Yefremov S. Istorii ukrainskoho pysmenstva / S. Iefremov. – K., 1991. – 688 s.  
Zinoviiv K. Virshi. Prypovisti pospolity / K. Zinoviiv. – K., 1971. – 390 s.  
Kulysh P. Obzor ukraynskoi slovesnosti. Y. Klymentyi / P. Kulysh // Osnova. – Sankt-Peterburh, 1861. – Sichen. – S. 159–234.  
Peretts V. Virshi iieromonakha Klymentiiia. Z peredmovoii V. Perettsa / V. Peretts // Pamiatky ukrainsko-ruskoi movy i literatury. Arkheohrafichna komisiiia Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka. – Lviv, 1912. – T. VIII. – 228 s.

Стаття надійшла до редакції 29.10.19.

**M. R. Merkulov**, Junior Research Fellow,  
Shevchenko Institute of Literature  
of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

### **PANTELEIMON KULISH AS A RESEARCHER OF WORKS BY KLYMENTIY ZINOVIIV**

*This paper is a review of the article by Panteleimon Kulish which is dealing to poetical inheritance of Klymentiy Zinoviiv. The latter was a Ukrainian Baroque writer of XVII–XVIII centuries. Kulish published his review for the first time in 1859 in the magazine called "The Russian colloquy", later – in the magazine "Osnova" ("Basis") in 1861. These scholar shows us good skills in the field of historical and culture research, but at the same time he underestimates scholastic education and literature, he considers they were cut off from the real Ukrainian culture and Ukrainian folk. Kulish says Klymentii was a typical snob, whose writings was full of praise to rich and powerful persons and hatred against simple and poor people. The reasons of this position were Klymentii's studying in scholastic school and his desire to belong to the highest level of society. Despite these negative features Klymentii Zinoviiv's poems contain a lot of useful information about Ukrainian life of XVII–XVIII centuries. The article by Panteleimon Kulish contains some original thoughts and conclusions, but anyway his opinion is not objective. At the same time this review is a very important document helping to research the texts and biography of Klymentii Zinoviiv.*

**Keywords:** poetry, travels, Baroque, criticism.

**УДК 821.161.2.Куліш**

**О. В. Пилипей**, канд. філол. наук,  
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

### **РЕЦЕПЦІЯ ПОСТАТІ П. КУЛІША У ТВОРЧИХ РОЗДУМАХ М. ХВИЛЬОВОГО ТА М. ЗЕРОВА**

*Розглянуто літературно-мистецький процес 20–30-х рр. ХХ ст., у якому серед літературознавців зростає інтерес до постаті П. Куліша. Саме у 20-ті роки до Української академії наук був переданий архів П. Куліша, який став серйозною документальною, джерельною базою для вивчення творів, літературно-критичних поглядів, світогляду цього письменника.*

**Ключові слова:** аристократизм, естетизм, європеїзм, листування, модернізм, памфлет.

Такою складною особистістю, як П. Куліш, цікавився неординарний і суперечливий письменник М. Хвильовий, який у 1920-ті рр. став продовжувачем ідеї інтеграції України в культурний

простір Європи. Започаткувавши літературну дискусію 1925–1928 рр. й беручи в ній активну участь, М. Хвильовий висловлював своє бачення напрямку розвитку української літератури й закликав орієнтуватися на "психологічну Європу". У своєму памфлеті "Культурний епігонізм", що входить до циклу "Думки проти течії" (1925), М. Хвильовий назвав саме П. Куліша "ідеальним революціонером-громадянином", зазначивши: "Що ж до ідеального революціонера-громадянина, то більшого за Панька Куліша не знайти. Здається, тільки він один маячить світлою плямою з темного українського минулого. Тільки його можна вважати за справжнього європейця, за ту людину, яка наблизилась до типу західного інтелігента". М. Хвильовий заперечував думку відомого у 20-х рр. критика О. Дорошкевича про те, що П. Куліш є представником так званої "чорної Європи": "І ми зовсім не розуміємо, чому тов. Дорошкевич уважає його за представника "чорної Європи", на наш погляд, це саме й є Європа червона". На думку М. Хвильового, "червоне" – це символ боротьби". М. Хвильовий оцінює постать П. Куліша, його діяльність як прогресивну, подаючи історіософський аналіз: "Як у свій час національної війни були революційним, червоним явищем в історії людськості, так і Куліш для нашої країни був прогресивною, червоною Європою" [Хвильовий, 1991, с. 473].

Проте М. Хвильовий указує на причину недостатньої реалізованості П. Куліша, бо він "стикнувся з мертвою стіною культурного епігонізму тодішньої української інтелігенції, ми б, безперечно, не мали б таких вождів, які завжди плентались у хвості маси" [Хвильовий, 1991, с. 473]. Ці самі рефлексії М. Хвильовий повторює в листі до М. Зерова від 8 жовтня 1925 р.: «Що ж до науки, до політики й культури в широкому розумінні цього слова, то тут більшого за Куліша я не бачу. Здається, тільки він один маячить світлою плямою з темного минулого. Тільки його можна вважати за справжнього європейця, за ту людину, яка наблизилась до типу західного інтелігента. І на цій фігурі стикаються мої розходження з Дорошкевичем. І саме не етичного, а соціального порядку. Для мене Куліш є представник не "чорної Європи", а найчервонішої. Що ж таке це "червоне", питає мене Дорошкевич? Відповідаю: це – символ боротьби, прогресу. Куліш, по суті, був



ідеологом молоді буржуазії, і коли б він не стикнувся з мертвою стіною культурного епігонізму тодішньої украї́нської інтелігенції, ми б, безперечно, не мали б таких вождів, які завжди плентались у хвості маси. Як у свій час національної війни були революційним, червоним явищем в історії людськості, так і Куліш для нашої країни був прогресивною, червоною Європою. [...] Бо він наближається до згаданого нами європейського типу...» [Хвильовий, 1991, с. 863].

Слід зазначити, що із М. Зеровим М. Хвильовий листувався із середини 1923 р. до початку квітня 1926 р. Абсолютно різні за світоглядом, вихованням, ці митці в тодішньому українському літературознавстві вважалися ворогами по різні боки ідеологічних барикад. Проте М. Хвильового й М. Зерова зближували їхні погляди на розвиток української культури в європейському контексті. "Цей високий ідейний союз робить честь їм обом, бо обом – таким неподібним, але таким щирим і принциповим – лицарями культури йшлося про святе" [Білокінь, 1990, с. 23].

Під час літературної дискусії 1925–1928 рр. М. Зеров підтримував орієнтацію на "психологічну Європу" М. Хвильового, всупереч примітивним вульгаризованим поглядам. Сам М. Зеров був переконаний в європейському контексті України. Про М. Хвильового як про свого однодумця М. Зеров писав, що "одно за тими його [Хвильового. – *О. П.*] статтями мусять признати всі, хто тільки мислить і почуває: це їх турботу й тривогу за майбутнє нашого письменства" [Білокінь, 1990, с. 23].

Говорячи про європейський напрям української літератури, обидва митці виокремлювали автора, якого вважали за єдиного європейця за всю історію літературної України – П. Куліша.

І М. Хвильового, і М. Зерова приваблювали в літературно-естетичних поглядах П. Куліша його естетизм та індивідуалізм. М. Хвильовий, створюючи ВАПЛІТЕ як альтернативу масовізму в літературі 1920-х рр., відстоював думку про елітарність мистецтва. М. Зеров як неокласик сповідував принципи естетизму та індивідуалізму як основи поетичної творчості. Тому не дивно, що ці двоє митців захопилися постаттю П. Куліша. Як писав В. Стус

у книзі "Феномен доби", присвяченій творчості П. Тичини, розглядаючи проблему митець і влада, назвав "першим революціонером нашої культури Панька Куліша... [...]. Саме він визначив той комплекс проблем нашого духовного життя, який [...] знову став актуальним на початку 20 століття і відкритий червоним олівцем М. Зерова і М. Хвильового у часи літературної дискусії 1925–28 рр. Хвильовий наголошував на тих моментах, які з'ясував для себе П. Куліш [...]" [Стус, 2015, с. 12].

М. Зеров у 1928 р. зазначав: "З Кулішем боролися, полемізували, винували у відступництві" [Зеров, 1990, с. 186]. Проте П. Куліш викликав реакцію і цим самим спонукав до роздумів. У своїй праці "Від Куліша до Винниченка", присвяченій П. Кулішеві, М. Зеров наголошував на "непримиренності його громадсько-культурної позиції, що раз у раз зачіпала українське громадянство [...]. Кулішеві треба віддати заслужене: з нього був великий майстер драгувати українську громадську думку" [Зеров, 1990, с. 5].

До постаті П. Куліша М. Зеров звертався й у своїй художній творчості. Так, в одному із сонетів циклу "Культуртрегери" автор подає психологічний портрет поета:

Завзяттям віє від його промов,

І в очах – відблиск молодого жару,

відзначаючи його активну життєву й громадянську позицію. Про орієнтир П. Куліша на Європу М. Зеров говорить:

Він боре тупість і муругу ліню.

В Європі хоче "ставляти курінь",

Над творами культурників п'яніє [Зеров, 1993, с. 516].

Неокласику М. Зерovu дуже близькими були "твори культурників".

Отже, складна, багатогранна, неоднозначна постать П. Куліша була цікавою для модерністів 20-х рр. ХХ ст. Концепція культурництва, європеїзму, естетизму, аристократизму духу П. Куліша імпонувала як пролетарському письменникові М. Хвильовому, так і неокласикові М. Зерovu. Постать П. Куліша вийшла далеко за межі ХІХ ст., коли жив і творив митець. Рефлексії П. Куліша стали провісниками модерності ХХ ст., втіленням якої займалися М. Хвильовий та М. Зеров.

## СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Білокінь С. Закоханний у вроду слів. М. Зеров – доля і книги / С. Білокінь. – К., 1990. – 56 с.
- Гальчук О. Поетичне осмислення Миколою Зеровим світової культурної спадщини / О. Гальчук // Дивослово. – 1997. – № 8. – С. 4–7.
- Івашків В. Європейські фольклорні та літературні мотиви у творчості П. Куліша 1840-х років / В. Івашків // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. філол. – 2007. – Вип. 41. – С. 3–15.
- Зелік О. Пантелеймон Куліш у критичній рецепції М. Могилянського / О. Зелік // Філол. науки. – 2009. – Вип. 1. – С. 72–78.
- Зеров М. Куліш / М. Зеров // Українське слово. – К., 1993. – 516 с.
- Зеров М. Від Куліша до Винниченка / М. Зеров // Твори : у 2 т. / М. Зеров. – К., 1990. – Т. 2. – 601 с.
- Могилянський М. П. О. Куліш у 90 роках (Листи й документи) / М. Могилянський // Червоний шлях. – 1925. – № 8. – С. 180–200.
- Стус В. Феномен доби (сходження на Голгофу слави) / В. Стус. – К., 2015. – 12 с.
- Хвильовий М. Думки проти течії / М. Хвильовий // Твори : у 2 т. / М. Хвильовий. – К., 1991. – Т. 2. – 881 с.

## REFERENCES

- Bilokin S. Zakokhanyi u vrodu sliv. M. Zerov – dolia i knyhy / Bilokin. – Kyiv, 1990. – 56 s.
- Halchuk O. Poetychne osmyslennia Mykoloiu Zerovym svitovoi kulturnoi spadshchynu // Dyvoslovo. – 1997. – № 8. – S. 4–7.
- Ivashkiv V. Yevropeiski folklorni ta literaturni motyvy u tvorchosti P. Kulisha 1840-kh rokiv // Visnyk Lvivskoho universytetu. Seria filolohiia. – 2007. – Vyp. 41. – S. 3–15.
- Zelik O. Panteleimon Kulish u krytychnii retseptsii M. Mohylianskoho // Filolohichni nauky. – 2009. – Vyp. 1. – S. 72–78.
- Zerov M. Kulish / M. Zerov // Ukrainske slovo. – Kyiv, 1993. – 516 s.
- Zerov M. Vid Kulisha do Vynnychenka / M. Zerov // Tvory : u 2 t. / M. Zerov. – Kyiv, 1990. – T. 2.
- Mohylianskyi M. P. O. Kulish u 90 rokakh (Lysty y dokumenty) / M. Mohylianskyi // Chervonyi shliakh. – 1925. – № 8. – S. 180–200.
- Stus V. Fenomen doby (skhodzhennia na Holhofu slavy) / V. Stus. – Kyiv, 2015. – 12 s.
- Khvylovyyi M. Dumky proty techii / M. Khvylovyyi // Tvory : u 2 t. / M. Khvylovyyi. – Kyiv, 1991. – T. 2.

Стаття надійшла до редакції 11.11.19.

**O. V. Pilipey**, PhD,

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

## P. KULISH IN CREATIVE THINKING M. KHVILOVY AND M. ZEROV

*In the literary and artistic discourse of the 20–30's of the XX century. Interest in P. Kulish is growing among literary scholars. It was in the 1920s that the archive of P. Kulish was transferred to the Ukrainian Academy of Sciences, which became*

*a serious documentary, source base for the study of works, literary-critical views, and outlook of this writer.*

*P. Kulish is considered to be one of the first Europeanists of Ukrainian culture to lay the foundation for the modern culture of the 1920s. For example, G. Grabovych called P. Kulish a driving force and the founder of the newest Ukrainian intellectual, critical thought and those dimensions of national consciousness that underlie it, and a key figure in the formation of modern Ukrainian culture. He quite rightly noted about P. Kulish M. Dragomanov: "... one of the Ukrainophiles hits the point of world, human culture, which will lift our people".*

**Keywords:** reception, correspondence, pamphlet, Europeanism, aestheticism, aristocracy, modernism.

УДК 821.161.2.09+398 (092)Куліш

**В. Ф. Погребенник**, д-р філол. наук, проф.,  
Національний педагогічний університет  
імені М. П. Драгоманова, Київ

## **САМОБУТНІСТЬ ФОЛЬКЛОРИЗМУ ПОЕЗІЇ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША 70–90-х років ХІХ століття**

*Стаття є спробою комплексного дослідження різноаспектних зв'язків поетичної творчості Пантелеймона Куліша з українським фольклором, міфологією та уснопоетичною спадщиною інших народів світу. Досліджено ідейно-естетичні особливості опрацювання письменником мотивів, образів, символіки тощо народної творчості, напрямку і специфіки модифікації вказаних джерел, висвітлення рівнів і мистецької результативності асиміляції фольклорно-міфологічних джерел в останні періоди літературної діяльності письменника. Вивчено характер міжсистемної комунікації літератури і фольклору, специфіку "відфольклорного" письма митця, спрямованого на рецепцію народної поезії у власних творчих виявах, репрезентативність літературно опосередкованого Кулішем національно-народного світу й змінні риси індивідуально своєрідного авторського фольклоризму та міфологізму.*

**Ключові слова:** фольклор, міфологія, міжсистемна взаємодія, художня асиміляція, символи.

Наукова проблема "література і народна творчість", давня і в кожному періоді письменства нова, актуальна як сама по собі, так і через зв'язок із широким колом теоретичних і естетичних питань: традицій і новаторства, національно-народної виразності мистецтва слова, його генології, розвитку художніх стилів

і жанрів тощо. Розкриття реальних зв'язків уснопоетичної і літературної творчості допомагає з'ясувати роль фольклору в діячності письменства, висвітлити джерела літературного твору й образу, особливості індивідуального образного мислення та специфіку фольклоризму кожної естетичної доби. У вітчизняному літературознавстві існує значна кількість наукових публікацій із цієї проблематики, втім монографії про взаємодію з фольклором чільних репрезентантів письменства нової доби авторства О. Вертія (вчений комплексно висвітлив зв'язки творчості П. Куліша з уснопоетичною традицією), О. Дея, М. Пазяка, М. Комаринця, С. Мишанича, М. Коцюбинської, О. Гончара, шевченкознавча праця С. Росовецького, присвячена компаративним аспектам спілкування фольклору з літературою. Разом із тим в Україні досі бракує концептуальних праць методологічного характеру про естетичну співдію фольклору і літератури, основні аспекти асиміляції фольклору "книжною" творчістю. І це при тому, що українське письменство ХІХ ст. за одне з головних своїх джерел (після об'єктивної дійсності, тлумаченої митцями суб'єктивно, та поряд із сукупною внутрішньолітературною традицією) мало народнопоетичну творчість, володіючи тяглим досвідом її ідейно-естетичного опосередкування. Немає однастайності серед дослідників і у дефініюванні ключового поняття фольклоризму (автор "Літературознавчої енциклопедії" розпочав визначення з констатації факту зацікавлення письменників усною народною творчістю, хоча само по собі воно ще не здатне призвести до творчого результату). Урешті, творчість цілої низки українських митців, насамперед "другого ешелону" (В. Дончик), і навіть далеко не всю спадщину класиків вивчено під цим кутом зору.

Тож мету статті становить аналітико-синтетичне дослідження фольклорних і міфологічних джерел лірики й ліро-епіки Пантелеймона Куліша 70–90-х рр., ідейно-художньої специфіки його трансформаційних та інших підходів до освоєння міфологічних джерел. Завданнями розвідки є розкрити природу естетичної асиміляції митцем української й інонаціональної фольклору та міфології, їх "імпринту" на поезику віршованої спадщини митця; представити "фірмові" прийоми олітературнення відповідних мотивів, образів, символіки, ритмомелодики тощо; висвітлити репрезентативні для

"запізнілого" романтизму знахідки й здобутки митця в його самобутній, незрідка новаторській "роботі" з фольклорною стихією.

Літературний фольклоризм ХІХ ст., заснований на кордоцентричності "української народної вдачі" (Д. Чижевський), та уснопоетичної традиції, насамперед мелічної, не став винятком у шерензі тих літературних епох і типів світовідчування, що активно взаємодіяли з фольклором. Водночас "зрілий" П. Куліш певною мірою дистанціювався від народнопоетичних принципів і прийомів, вибудував власні літературні засади естетичного освоєння світу. Назагал характер зв'язків українського романтизму позаминого століття з фольклором визначався не тільки суб'єктивними письменницькими вподобаннями (не однотипними у П. Куліша різних десятиліть). Він був "санкціонований" ще й провідними естетичними ідеями доби: концепцією фольклору як першооснови національної літератури, виразу національного духу та "святої скрижалі" (А. Міцкевич) для його піднесення. Містицизм і релігійність, культ долі, фантастика і міфологія, життя народу й національна історична минувшина – головні з тих ідейно-художніх капілярів, через який здійснювалося спілкування між "книжною" і народною словесністю в добу романтизму. Романтичний "тип культурної поведінки" (Ю. Лотман) просто-таки включав прагматичний узус текстів, презентований на жанровому рівні піснями й думами, баладами, легендами, казками й іншими "олітературеними" зразками генетично фольклорних видів. Зі властивим йому нахилом до експериментів романтизм увів навіть симультанне співіснування в одному двох текстів – власне літературно-поетичного і народного ("Брат з сестрою" М. Костомарова).

Статус українського романтика, часто самоідентифікованого поетами з кобзарем, показовий позицією експліцитної публічності, протиставленої руйнно-замаскованим інтенціям колонізаторського режиму. Романтична література залюбки оперувала народнопоетичними джерелами, осмислюючи історичне минуле народу, висвітлюючи його боротьбу за незалежність чи й малюючи "ройове" буття простолюду. Закоріненість українських романтиків у базовому фонді народної культури зблизила письменство ХІХ ст. із фольклором

і міфологією, спричинила переведення з фольклорної в літературну художню систему немалої номенклатури жанрів (пісні, балади, казки тощо), зумовила міжсистемний типологізм образів кобзаря, козака, сироти тощо. Індивідуальні стилі романтиків проектували звичні фольклорно-естетичні уявлення, ґрунтувалися на поетиці народної творчості. Водночас зі зміцненням літературних канонів у другій половині ХІХ ст. збільшується питома вага літературної субстанції, зменшується безпосередність у співдії письменства і фольклору.

"Останнім з могікан" романтизму (образ Я. Щоголева зі збірки "Слобожанщина") властиве і багатоманітне спілкування з фольклором як "ключем до духа" (Ю. Шевельов) українського народу, і поява з часом фактору, антитетичного до фольклору, про що й свідчить набуток "зрілого" П. Куліша. Естет, "піонер культури на Україні" (М. Зеров), котрий репрезентує поширений тип поета-фольклориста, П. Куліш був збирачем і видавцем (такого "алмазу", в оцінці Т. Шевченка, як збірник "Записки о Южной Руси", частиною фольклорний), носієм народних пісень і дум, знаних із уст матері й народу та вивчених напам'ять зі збірок Максимовича. П. Куліш осмислював їх як поет із 40-х (чи не найбільш вдало – у "Досвітках") і до початку 90-х рр., коли вийшла збірка "Дзвін". Індивідуальний поетичний голос митця показовий самобутністю літературної "дикції", що важливе для "глибшого проникнення у деякі особливості пізнього етапу в розвитку українського романтизму" [Погрібний, 1986, с. 151].

Вихідним моментом еволюції поета стало беззастережне сприйняття народнопоетичної традиції, навіть пильне й подекуди педантичне слідування за кобзарськими автентичними думами й апокрифами, поєднаними з власним текстом, у показовій невдачею ранньої поеми "Україна". Наступний щабель естетичного саморуху письменника становить зростаюча самостійність у контактуванні з народною творчістю, підпорядкування її власним ідейно-естетичним настановам, навіть певний відступ від неї, відхід від усталених наслідків народної поезії (чи не внаслідок антитетичності "Хутірної поезії" П. Куліша до романтичного козакофільства). У "пізнього" митця, нарешті, констатуємо певне повернення "на круги своя", почасти навіть раннього

козакофільства, в останніх публікаціях – уже на новому ідейно-художньому рівні. Аналогічно в галузі версифікації з розвитком лірика проступає (як противага до народних розмірів) фактор витіснення коломийкового вірша класичними, в першу чергу силабо-тонічними розмірами.

Якщо простежувати функціонування "запізніло" романтичного, генетично "відфольклорного" образу народного співця-кобзаря, то він естетично оформлювався в "зрілого" П. Куліша не без навіянь тривкої літературної традиції. Збірка "Дзвін" розкриває образ у двох головних іпостасях, між якими в авторовому витлумаченні дистанція невелика. По-перше, це романтичний образ кобзаря в характерному для П. Куліша змалюванні як соціально незаангажованого ні "дуками", ні "голою" співця, що "дзвонить" собі в "святій самотині". Він незмірно вищий за своє оточення ("Ти – невмирущий цар, ти й над царями пан" [Куліш, 1989, с. 240]), і це вповні романтична концепція, згодом підхоплена українським модернізмом. Подальше вирішення мотиву й образу переводиться в площину ствердження живлющої сили духу співця. У "Покобзарщині" тут став у пригоді казковий образ сердець, покроплених його "зцілющою водою". "Староруська дума" "Побоянщина", у свою чергу, додала характерокреаційності обертону історизму (постать "співця потужного" Бояна). Характеризуючи його співацьку вмілість за моделями "Слова о полку Ігоревім", Куліш заклав підвалини тієї поетичної традиції, що її згодом дотримався В. Щурат у вірші "Боян" зі збірки "Історичні пісні". В наступних строфах, уже відійшовши від образної канви "Слова...", автор "Побоянщини" спроектував невмирущу тінь "нашого Гомера" і сенс його "славлених пісень" на сучасність. При цьому високостильні біблеїзми, тропи давнього фольклору й "Слова..." витворюють архаїзований колорит піднесеного вислову віри в подолання Україною лихоліття.

По-друге, під пером митця це образ співця з виразно автобіографічними конотаціями (вірші "До кобзи та до музи", "Сум і розвага"). У них він розкривається через монологі-ретроспекції як козак-"тімаха". Тут, у цьому одному слові, – весь П. Куліш із його любов'ю до соковитого і точного народного слова. Цей козак, який зазнав багато під час самотніх, разом із кобзою,



мандрів світами, вималований не тільки як етнографічна, а й реальна постать. Щира мова "нетяги прямодушного", адресована "тихострунній кобзі" (такого типу звертання творять особливий ліризм народної пісенності), вводить до фольклорної лексики й думної тавтології нетрадиційний орієнтальний компонент. Він, проте, стиль не руйнує:

Годі ж бо, сестро, тужити, моя жалібнице.  
Годі квилить-проквіляти, ясна соколице,  
Мовби почула єси смертоносний самум!

[Куліш, 1989, с. 241].

Із приводу цих поезій слід констатувати: П. Куліш, змінний до самозаперечення, виявився суголосним через кілька десятиліть своїм романтично-фольклорним уподобанням часу творення першого тому "Записок о Южной Руси" – власному баченню типів українських кобзарів і лірників, там само висловленим міркуванням про способи творення дум та підходів до "Слова о полку Ігоревім" як до пам'ятки епічного розвитку народної української поезії. Підсумовуючи ці розважання про постать кобзаря у поета, слід констатувати: в художніх інтерпретаціях Куліша образу народного співця маємо й саморух від романтичних до реалістичних тенденцій і підходів, високоідеалістичних і автобіографічних проєкцій.

Аналогічні процеси доповнення фольклорної фактури, осмислення її у самобутніх історіософському, соціальному чи ідеологічному аспектах спостерігаються у козацькій темі. Неоднозначний і суперечливий ставленням до козацтва, П. Куліш у "Дзвоні" все ще керувався суб'єктивними оцінками його ролі в історії України. Так, заспівне мотто вірша "Козацький жаль" (його складають соціально гострі рядки козацької пісні про засилля панів) у той же час і заперечується, і розвінчується. Річ у тім, що у тексті твору звучать два протилежні голоси. Перший належить козакові й зачинає мовну партію цілком пісенно. Тож вона набула драматичних ноток у сумному ствердженні: по всій Україні "від Німєня" "до Порогів" "голосить наша рідна пісня, тужить", бо козаки змушені служити ледачим панам. Але цей голос ліро-драматичного наратора уриває монолог пана. У ньому

присутні викривальні інтонації самого П. Куліша. Зокрема, тут на карб "необачним козарлюгам" ставляться союзні стосунки з турецьким "сонним потурнацтвом", висловлені в бурлескно-фольклорному стилі балади "Корній Овара" І. Срезневського: "І допаливсь до того, вразький сину, що мусив душу чорту заложити" [Куліш, 1989, с. 212]. Остаточний присуд – "антифольклорний" – над козацьким "розбійництвом" виносить фінал твору. В ньому, можна сказати, видавця "Записок о Южной Руси" та поета "Досвіток" перемагає автор "Хуторної поезії" й "Дзвону", котрий негативно переоцінив козацько-гайдамацьку добу. А втім, таке гострокритичне до них ставлення не було для "пізнього" П. Куліша абсолютним. Адже у "Дзвоні" автор коригує його іншими творами: так, у розпочатому народним складом вірші "З Підгір'я" ліричний наратор принагідно підносить "славу предків", а в посланні "Гайдамакам-академікам" визначає історію як "велично-стародавню".

Оригінальним зразком способу адаптації народної лірики для втілення особистісно-суспільних мотивів автора є написана коломийковим віршем поезія "Козацька хата". Переведення твору з плану метафоричної описовості ("вислана лугами" й "зукрашена Дунаю берегами" козацька хата-Україна) в менш масштабну течію життя серця тягне за собою фольклорні засоби. Димінутиви, символіка нещастя й інші народнопоетичні аплікації інтимізують виклад, сприяють пластичній передачі громадянської й особистої зажури мовця, пригніченого станом "матінки рідненької", "сиротини-неньки" України (ліризація народнопоетичного гатунку).

Часом історіософські концепції вели П. Куліша далеко від фольклорних джерел. Так сталося у поемі, опублікованій 1899 р., де "думна" фабула розпросторюється в суб'єктивні ідеологічні розбудови. Адже поема "Маруся Богуславка", другий після "Магомета і Хадизи" вияв Кулішевого туркофільства, є сукупністю складно поєднаних улюблених ідей і образів автора. Твір доводить до краю тенденцію реабілітації героїні, виявлену також сучасниками І. Нечуєм-Левицьким і М. Старицьким. Власне, "реабілітаційні" можливості надавала сама дума, в якій звинувачення в потуреченні знімаються подвигом попівни.

П. Куліш, у свою чергу, передусім суттєво переосмислив вагомий компонент ним уміщеної у т. I "Записок" цієї думи. Мова про визнання тяжкості турецької неволі, неправдивості "віри бусурменської", що є постійною темою народного епосу, зокрема кобзарських дум "невільницького" циклу. Керуючись доктриною "світла з востоку", автор ідеалізував центральних персонажів. Зокрема, гуманного правителя султана Османа, який здобув Марусине серце не лише високими людськими рисами, а й як Божий пророк. Також саму Марусю представлено як ту ланку, "що має з'єднати султанську Туреччину і Україну для процвітання останньої" [Каспрук, 1973, с. 137].

Захоплення морально-етичними підвалинами ісламу й їхнім втіленням у житті Порти було, звісно, чужим "букві" українського народного епосу. Для нього земля агарянська починалася з города Килії і Кайнарської долини, а її осереддя, Цареград, був містом Байдиної покари. Проте, на думку Куліша, автора дослідження "Турецька неволя", це не було чужим його духові. Митець-філософ і фольклорист спостеріг у кобзарських умах та Корані спільне релігійно-етичне зерно, висловлене в близьких стабільних формулах уславлення "благого та милосердного Бога". Поєднавши різнорідні впливи (Аверроеса, етики Спінози й східної філософії), поет-мислитель висловив ряд глибоких ідей. Деякі з них випередили свій час, не втративши актуальності й дотепер. Заперечення П. Куліша міжнародної та конфесійної ворожнечі, релігійного фанатизму й нетолерантності до інших переросло у філософію любові і злагоди як світового закону в стосунках між людьми і народами. Тож не слід цю поему "власних настроїв і думок про сучасне" (В. Щурат) вважати, внаслідок ідеалізації магометанства, виявом "вкрай реакційних антинародних поглядів" автора, як у радянську добу мусів писати вдумливий дослідник А. Каспрук. Найбільшим закидом "Марусі Богуславці" можуть бути хіба козакофобські тенденції автора. Оцінювати ж поему варто враховуючи її специфіку: як індивідуальну сповідь гуманіста, за словами В. Щурата, перед образом синтезованого з усіх вір Бога.

Кілька разів перероблювана, але так і не скінчена "Маруся Богуславка" цікава не тільки філософською глибиною, а й своєю

ліричною частиною. В майстерних описах, рефлексіях, мовних партіях персонажів ліро-епічної поеми, суб'єктивних первнів "відфольклорна" компонента втратила значення цілісної системи. Вияви її – джерела цікаво переосмислюваних мотивів і ситуацій, перейнятих із "голосу" та стилю народної поезії. І це вже не те, що М. Зеров охрестив як "педантично безкриле репродукуванням" фольклору Куліша у добу "Досвіток". "Моталася в нього на умі" (С. Смаль-Стоцький) якась "нута" народної пісні чи ні, при творенні ліричних партій, але вплив фольклору виявляється в самій основі образного мислення митця.

Так, у "Пісні першій" народна зображальність як природна палітра сприяє набуттю зворушуючого ліризму в розповіді (із символікою біди, долі, криниці) про доню – немов намальовану, наділену матір'ю щастям-долею. У виразах на кшталт "кряля-королиця", "златоглави" бачимо намагання автора достосувати літературну і народну лексику для створення "художливо-кунштовного" вислову. В наступній пісні експресивний монолог матері віднотовано у тональності народних голосінь, які з ревного плачу за дочкою ("За дрібними слізеньками світоньку не бачу") набувають ширшого звучання – ридання над усією обімлілою Україною ("Ой чого ж се побіліла Цецорська долина?.." [Куліш, 1989, с. 460]).

Фольклоризм П. Куліша визначається вірністю художнім традиціям української народної пісенності у творенні символіки. Автор гуртує символи з метою взаємопідсилення й драматизації мотиву (пісня перша). Розвиває їх, зіставляючи часи (пісня друга): славний пісенний Дністер у новому, "політологічному", контексті, вже гнилим, символізує результат людської ворожнечі. Врешті, поет вибудовує й "просвітлює" символічне навантаження безпосередньо на очах читача. Скажімо, серед мальовничо-ніжних звертань (пісня третя), що поєднують високостильність і фольклорні навіяння ("мамо, ясна зоре, біла гоголихо!"), зустрічаємо й таке: "Не плач, матусенько, моя ти росо рання!". Тут Куліш іще раз виявляє повне володіння образним арсеналом народної поезії, бо він не тільки емоційний і незатертний, а й точний у слововживанні. Адже роса, за М. Дикаревим, є символом сліз у народних піснях і повір'ях [див.:

Посмертні писання Митрофана Дикарева...]. Розвиток образу забезпечує функціонування мотиву сліз у прямому значенні ("То не роса з очей, холодная отрута") та в експресивному вислові.

Творець "Марусі Богуславки" продемонстрував широкі можливості "думної" манери включно до застосування характерних ритмомелодики й стилістики для викриття козацької самоволі (невласне пряма мова панотця про неї набуває в "Пролозі" нерівноскладовості, дієслівних римування й тавтологій, інших ознак кобзарських дум). У поемі культивується й пряме – свідоме чи мнемонічне – внесення нерозпросторених мотивів і образів дум турецького циклу. Наприклад, у пісні четвертій опис галери й поведження ляха-потурнака з веслярами містять паралелі до "Самійла Кішки". В сьомій пісні плач і спогадування гріхів січовими молодиками відсилають до дум про невільників і бурю на Чорному морі. Подаються й розлогіші ремінісценції з фольклору (введення в "Пісню другу" конденсованих народних переказів про підземні ходи, предків, які переховуються в сирій землі від ворога). Та здебільшого народнопоетичні компоненти фрагментарніші, подекуди ледь уловні. Так, у пісні п'ятій лише тотожність імен героїнь, подробиця "хата на помості" й мотив солодкорічливих гостей наводять на думку про зв'язок фрагменту з баладною піснею про "тройзілля", опрацьованою Т. Шевченком ("У тієї Катерини").

При всій ідейній, структурній і мовно-стильовій самотності поеми закоханий у героях автор кореспондував із народним прообразом своєї Богуславки. При цьому він ускладнив психологічне мотивування її вчинку, наголосивши на пругу пристрастей (поцілунок смерті з Левком). Водночас П. Куліш зберіг упізнавані побутово-психологічні контури сюжету, зняв великодне його прив'язання. Оригінальне співдіє у нього з традиційним, а до думної фактури текст свідомо наближений у небагатьох моментах. Це опис башти (в думі темниці), в якій бідні бранці не бачать на небі сонця, проклинання ними Марусі ("бодай... ти щастя та долі не мала") та її відповідь ("не лайте мене... не кляніть"). Надибуємо й усталену формулу "потуречення ради лакомства й панства", що у козаків врешті набуває виправдального звучання через провіщення ними уходження Марусі

в піснетворчість народу. П. Куліш збагатив "олітературений" фольклор прекрасним, у руслі його прийомів створеним, плачем-спомином "старих в'язників" про Україну: "Ой ти краю, наш раю!..". На початку цієї частини він застосував елементи східної системи віршування (втім і народної), зокрема клаузул-монорим. Тож не випадковим є твердження "Епілогу" про відкритість серця автора до пісень Орди. Тож козацька тема, висвітлена Кулішем по-своєму, але за сприяння фольклору, набула соціально-психологічної, філософської й емоційної репрезентативності в осмисленні минулого України та зв'язків його з сучасним.

Високо оцінюючи роль фольклорного мелосу в розвитку літературної лірики, "зрілий" П. Куліш-лірик свідомо творив у душі й на основі традиційних прийомів української народної пісні. Так, її образність, стилістику та ритмомелодику досконало опановано у вірші "суцільного" фольклоризму "Серце моє тихе...", де розгортається мотив жіночої неволі в заміжжі за нелюбом. Безсторонність, зумовлена повною неприсутністю автора, вкупі зі сповідальною щирістю героїні-оповідачки дозволяють їй передати горе глибоко й сильно. Зіставний із пісненими віршами Т. Шевченка ("Ой одна я, одна..."), ліро-драматичний психологізм Кулішевих строф бере початок від пісенного настроєвого образу ("Ой про що я народилась, бідна, нещаслива?" [Куліш, 1989, с. 244]). Структура останньої строфи співвідносна з духом цих "жіночих псалмів", особливо ж із поетикою народної балади про Лимерівну. Пор.:

"Ой не хочу жити, –  
Нелюбу годити!  
Лучче тобі, моє серце,  
На ножі кипіти..."

"Лучче ж мені, мати,  
гіркий полин пити,  
Аніж мені, мати,  
із нелюбом жити"  
[Народні пісні, 1987, с. 78].

Специфіку фольклорно-творчих зв'язків "запізнілого" романтика розкривають й особливі форми цієї співдії, індивідуальні її вияви, як-от позасюжетні компоненти "Дзвону". Мова про Кулішеві заголовки, мотто й примітки. Так, назва й мотто вірша "Яке нам діло до того?" взято з німецької народної пісні. Відштовхуючися від її рядків, поет образно формулює філософію

хутірної відстороненості, байдужості (дещо, видається, награної) до подій і людей за межами його Фернея-Мотронівки. А у посланні "До підкарпатних земляків" Куліш-фольклорист виявляється не в тексті чи мотто, а у примітках. Четверта частина його історіософського розмислу включеним посиланням виявляє солідарність поета з оцінками деяких народних пісень Б. Хмельницького та І. Мазепи. Маємо в них гострий осуд, навіть прокляття: першого за "ясирну данину" мусульманському ворогові християнства, а другого за спілку зі шведом проти "восточного царя". Час уніс суттєві корективи у ці фольклорні оцінки, проте принцип дописування чи заперечування оригінальним текстом літературного або народного мотто виявився плідним, що й засвідчила творчість Лесі Українки, А. Кримського, В. Щурата, М. Філянського та ін.

Властива поезії П. Куліша тенденція до власних філософських та емоційних висвітлень народного епосу, яскраво виявилась, окрім "Марусі Богуславки", й у дедикації "Козарлюзі Лободі...". Маємо тут не ремінісценцію з пісні про Байду, як стверджено в примітках до двотомника письменника, а емоційне переосмислення мотиву в постбайронічному дусі "Хіба піти з нудьги на Чорне море, / Щоб на гаках по-байдинській сконать" [Куліш, 1989, с. 227]. Показово, що цей стан психологічно вмотивовують, між іншим, апліковані та своєрідно паспортизовані пісенні рядки з репертуару Кулішевого приятеля О. Вересая: "Чортма на світі правди, от що горе! / Її, мовляв той старець, "не зіскать" (пісня про Правду ввійшла до другого тому "Записок о Южной Руси").

Повнота фольклорного світу П. Куліша включає переклади та переспіви "чужоземних співів" (збірка "Позичена кобза") – складники творчої концепції митця. Компонуючи книжку, поет згуртував у "первий виступець" вірші та балади Гете і Шіллера про співців і народну пісню. Відтворюючи романтично-фольклорні балади Гете, "великоруські співи" Кольцова, Нікітіна й Минаєва, перекладач віднаходив для німецької і російської народнопоетичної образності влучні українські відповідники з тієї ж палітри.

Отже, "зрілий" П. Куліш спілкувався з уснопоетичною творчістю розмаїто й щедро, на багатьох рівнях – від архітектоніки і характерокреаційних підходів до ритмомелодики й тропів.

Фольклорний контекст його поезії 70–90-х рр. став з'єднувальною ланкою між літературно-фольклорним діалогом доби класичного й "запізнілого" романтизму, аналогічним феноменом часів передмодернізму. Не нівелюючи особливостей образного мислення П. Куліша, цей діалог виявив властиві йому підходи, особливо переважаючі трансформаційні. Лірик і ліро-епік П. Куліш у зрілій творчості збагатив культуру літературного фольклоризму і міфологізму, вирафінував їх, підніс фольклорно-міфологічну поетику, зокрема символіку, до рівня непроминальних філософських ідей. Його мистецьке злиття з розмаїтими мотивами і трансформованою мелодійністю народної пісні підлягло ідеалістичній концепції поезії як неUTILІтарної краси, що випередило творчий праксис плеяди наступників. Масштаби спілкування П. Куліша з фольклором ширші, ніж вважалось, і не зводяться до транспонування окремих мотивів чи образів із фольклорних і міфологічних джерел.

При подальших дослідженнях проблеми системного вивчення заслуговують фольклоризм і міфологізм усєї художньої спадщини (як оригінальної, так і перекладної) Пантелеймона Куліша, зокрема корпус його поем і драматичних творів, епістолярій та історичні, літературно-критичні праці.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Каспрук А. Українська поема кінця XIX – початку XX ст. / А. Каспрук. – К., 1973. – 298 с.  
Куліш П. Твори : у 2 т. / П. Куліш. – К., 1989. – Т. 1. – 654 с.  
Народні пісні в записах Панаса Мирного та Івана Білика. – К., 1987. – 312 с.  
Погрібний А. Яків Щоголев / А. Погрібний. – К., 1986. – 241 с.  
Посмертні писання Митрофана Дикарева з поля фольклору й міфології. – Л., 1903. – 349 с.

#### REFERENCES

- Kaspruk A. Ukrainska poema kintsia XIX – pochatku XX st. / A. Kaspruk. – Kyiv, 1973. – 298 s.  
Kulish P. Tvory : u 2 t. / P. Kulish. – Kyiv, 1989. – T. 1. – 654 s.  
Narodni pisni v zapysakh Panasa Myrnogo ta Ivana Bilyka. – Kyiv, 1987. – 312 s.  
Pohribnyi A. Yakiv Shchoholev / A. Pohribnyi – Kyiv, 1986. – 241 s.  
Posmertni pysannia Mytrofana Dykareva z polia folkloru y mifolohii. – Lviv, 1903. – 349 s.

Стаття надійшла до редакції 22.11.19.



V. F. Pohrebennyk, Dr Hab., Prof.,  
National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv

## THE ORIGINALITY OF THE FOLKLORISM OF P. KULISH'S POETRY 70–90-th XIX CENTURIES

*This article is the attempt to study combined the variety of connections between Panteleymon Kulish's poetic creativity and the folklore, mythology and folklore heritage of the Ukrainian and other nations. This study is to identify the ideological and aesthetic features of the writer's processing of motives, images, symbols, etc. of folk-art, the directions and the specificity of processing of these sources; to illuminate the levels and the impact of the assimilation of folk-art and mythical sources in last periods of literary activity of the writer. This article presents a comparative analysis of an array of folk-song poetry, mythical plots of P. Kulish and the poetics of his lyrical and lyric-epic works. The significance of the contribution to the culture of Ukrainian literary folklorism of the second half 19-th century is also characterized there. The nature of inter-system communication of the literature, mythology and folklore, the specific of "folklore writing" of the artist, who rose on the reception of folk poetry and based his own creative manifestations on it; the representation of national and folk world was literary mediated by P. Kulish; changes features of the individually distinctive author's folklorism and mythologism are investigated.*

**Keywords:** *folklore, poetics, mythology, intersystem interactions, art assimilation, symbols.*

УДК 821.161.2:82-31:2-72Куліш

І. Л. Приліпко, д-р філол. наук, доц.,  
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

## ДУХОВЕНСТВО В РОМАНІ П. КУЛІША "ЧОРНА РАДА"

*Розкрито особливості зображення духовенства в романі "Чорна рада" П. Куліша. З'ясовано історичну основу образів представників церкви, специфіку художньої реценції історичної правди. Акцентовано на взаємозв'язку суспільно-політичних та церковно-релігійних процесів.*

**Ключові слова:** *історична правда, образ, ідея, духовенство, церква.*

Важливе місце у контексті відтворюваних історичних подій та соціокультурних особливостей епохи у першому українському історичному романі "Чорна рада" (1857) П. Куліша (1819–1897) займають постаті представників церкви та церковно-релігійні

реалії, які, попри наявність значної кількості досліджень твору (праці Р. Багрій, А. Гуляка, В. Івашківа, Є. Нахліка, О. Федорука та ін.), потребують окремого розгляду й аналізу.

Зображуючи буремні часи середини XVII ст., П. Куліш відповідно до історичної правди розкрив тісний зв'язок суспільно-політичних та церковно-релігійних процесів, показав причетність духовенства до громадських подій. Як відомо, головним джерелом для письменника під час написання роману були козацькі літописи (Самовидця, Григорія Грабянки, Самійла Величка), а також "Історія Русів". Почерпнуті звідти відомості про події та осіб були художньо інтерпретовані письменником, трансформовані відповідно до ідейно-тематичного спрямування твору. Не винятком стали й постаті духовних діячів, образи яких поєднують реалістичність, документальність та художній вимисел, актуалізують ідейний зміст твору, розкривають позицію автора.

З-поміж представників духовенства найяскравішою постаттю у романі є священник і полковник в одній особі Іван Шрам. Про важливість цього образу в художній концепції твору свідчить перший варіант назви роману – "Сотник Шрамко и его сыновья". Іван Шрам – духовний та військовий діяч, історичним прототипом якого є паволоцький священник і військовий Іван Попович, про якого йдеться у літописі Самовидця [Літопис Самовидця, 1971, с. 92]. Про паволоцького полковника Івана Поповича пише й літописець Григорій Грабянка, розкриваючи події, пов'язані із Чорною радою: "[...] паволоцький полковник Іван Попович, забачивши, що ляхи знову запанували на Україні, відмовився від полковництва і вирішив прийняти схиму, стати ченцем. Та, придивившись, побачив, які пакості ляхи та жиди творять ієреям, відрікся схими і знову, уже вдруге, став полковником та, погодившись з Сомком, котрий ще був тоді сьогобічним гетьманом, не раз ходив походами на шляхту і не раз розбивав їх впень аж поки не прогнав з України" [Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки, 1992, с. 129–130]. Існує версія, що Поповичів було двоє, про що зазначає Р. Багрій: "Є й деяка плутанина в образі Поповича, мабуть тому, що Поповичів було двоє, один – паволоцький полковник, другий – чернігівський. У Чорній раді 1663 року брав участь другий, і саме

його пізніше було ув'язнено" [Багрій, 1993, с. 187]. Дослідниця також зазначає, що в образі Івана Шрама домінує художня вигадка: "Очевидно, Куліш об'єднав ці обидві постаті в одну і взяв її як вихідну точку для зображення свого Шрама, який є більш вигаданою, аніж історичною фігурою. Образ цей [...] є синтезом двох реальних осіб на прізвище Попович, хоч динаміка характеру в романі – белетристична" [Багрій, 1993, с. 187, 195]. Літературознавці правомірно називають Шрама напіввигаданою особою [Багрій, 1993, с. 221; Нахлік 2007, с. 106], адже він, маючи свого реального прототипа, є збірним, зі значною часткою художнього вимислу. Відтак, у моделюванні образу священника-полковника П. Куліш синтезував історичні відомості й художню вигадку, що цілком вкладалося у жанрову форму історичного роману вальтерскоттівського типу. А. Гуляк з цього приводу слушно зазначає: "Куліш значно розширив скупі літописні відомості про життєвий шлях паволоцького полковника, відтворивши його подорож по Лівобережжю; його зустрічі з різними історичними та вигаданими персонажами; участь у бурхливих подіях після чорної ради 1663 року" [Гуляк, 1997, с. 272].

В образі Івана Шрама П. Куліш утілює ідею єдності духовних і патріотичних чинників, показав зв'язок громадських та церковно-релігійних процесів, заклавши традицію моделювання образу священника-воїна, що знайшла продовження у творах "Богдан Хмельницький" М. Старицького, "Мазепа" Б. Лепкого, "Ведмедівська попівна" А. Лотоцького, "Кульчицький – герой Відня" І. Филипчака, "Махнівська попівна" П. Франка, "Старший боярин" Т. Осьмачки, "Отаман Крук", Ф. Дудка, "Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і Чужа Молодиця" О. Ільченка, "Темна музика сосон" Вал. Шевчука.

Основна особливість образу – поєднання в одній особі військового та церковного діяча – увиразнена рядом важливих деталей. 3-поміж них – деталі зовнішнього вигляду: "[...] по одежі і по сивій бороді, сказати би, піп, а по шаблюці під рясою, по пістолях за поясом і по довгих шрамах на виду – старий козарлюга" [Куліш, 1994, с. 38]. Поглибленому сприйняттю образу, розкриттю мотивів учинків героя сприяють штрихи до його минулого: Шрам був сином священника, навчався

у Київській братській школі й мав стати священником, але національно-визвольні повстання не могли залишити його байдужим, адже Шрам уболівав за долю України, прагнув захистити рідний народ та віру: "Як же піднялись козаки з гетьманом Остряницею, то він устряв до козацького війська; бо гарячий був чоловік Шрам і не всидів би у своїй парафії, чуючи, як іллється рідна йому кров за безбожний глум польських консистентів і урядників над українцями, за наругу католиків і унітів над греко-руською вірою" [Куліш, 1994, с. 40]. У період між повстаннями Остряниці й Хмельницького Шрам поєднував духовну та військову діяльність ("[...] проповідував він слово правди Божої рибалкам і чабанам запорозьким; побував він на полі й на морі з низцями [...] [Куліш, 1994, с. 41–42]), а під час Хмельниччини взяв активну участь у національно-визвольній боротьбі ("[...] як піднявся на ляхів Хмельницький, то мав з його велику користь і підмогу. Ніхто краще його не ставав до бою; ніхто не крутив ляхам такого веремія..."). Після Хмельниччини Шрам повертається до духовної діяльності ("[...] почувуючись, що вже не служить сила, зложив з себе полковництво, постригсь у попи да й почав служити Богові"). П. Куліш таким чином моделює тип священника-воїна, для якого національне й духовне є нероздільним, відповідно, служіння Богу мислиться невіддільним від служіння Батьківщині й діяльній любові до свого народу. Тому після Хмельниччини, служачи Богу ("знав одну церкву"), Шрам не міг залишатися байдужим до тих громадсько-політичних негараздів, які знову назрівали: "Повернулось у старого серце, як почув, що козацька кров іллється понад Дніпром через Виговського і через навіженого Юруся Хмельниченка, що одержав після нього гетьманованне; а як досталась од Юруся булава Тетері, то він аж за голову вхопився. Чи молиться, чи Божу службу служить, – одно в його на думці: що ось погине Україна [...]. Було, чи вийде серед церкви з наукою, то все мирянам править: "Блюдітєся, да не порабощенні будете; стережітєся, щоб не дано вас ізнов ляхам на поталу!" [Куліш, 1994, с. 42]. Знову обраний полковником, Шрам, перейнятий ідеєю "привернути усю Україну до одної булави" [Куліш, 1994, с. 47], вирушає до Сомка, щоб разом із ним

підняти козаків у похід проти Тетері, який на той час був гетьманом Правобережної України, щоб не допустити лицемірного Брюховецького до влади. Виявляючи далекоглядність, мудрість, рішучість, Шрам переймає ініціативу на себе й спрямовує дії Сомка, який звертається до нього за порадами [Куліш, 1994, с. 98]. На такі риси паволоцького полковника і священника в одній особі, як хоробрість і зятятість, вказує літописець Грабянка, зазначаючи: "Воїстину, коли б ці два дружніх чоловіки – Попович та Сомко – ще трошки пожили, то вони перевершили б діяння старого Хмельницького [...]" [Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки, с. 130].

Усвідомлюючи минущість всього, суєтність слави й почестей [Куліш, 1994, с. 69], Шрам, водночас, активно втручається у політичні перипетії, адже йдеться про долю його землі, народу, церкви. Переконавання, дії, позиція героя виказують першочерговість для нього не особистого чи приватних інтересів, а потреб загалу. Так, на слова Божого чоловіка про долю Петра Шрам відповідає: " – Нехай лучче [...] поляже од шаблі і од кулі, аби за добре діло, за цілість України, що ось розідрали надвое" [Куліш, 1994, с. 50]; не зважає він і на свій поважний вік, духовний сан: " – Як треба рятувати Україну, байдуже мені і літа, й рани" [Куліш, 1994, с. 135]. Даючи раду Сомку (їхати у Переяслав і писати листи до усіх полковників, "щоб убоялись Бога да подумали про козацьку славу" [Куліш, 1994, с. 98]), Шрам сам докладає всіх можливих зусиль, щоб урятувати Україну від чвар. Беручи активну участь у суспільно-політичних подіях, священник-полковник залишається вірний християнським принципам, нехтує особистим заради загальної справи, постійно апелює до Бога. Показовим свідченням цього є його поведінка в таборі Сомка напередодні Чорної ради: "[...] обійшов він з бунчуком увесь табор і всюди постановив варту [...]. Да і на часиночку не дав собі одпочинку. Де козаки чи кашу варили, чи круг огнища з салом на спичках сиділи, тихії речі не про що вже, як про чорну раду, ведучи, він до їх і пристане; і як спом'яне старого Хмельницького, як тоді в козаків була воля й дума єдина, то козацтво наче й протверезиться. А іншій громаді Христову притчу розкаже, схиляючи буї душі до кротості да до любові; то

козаки, так як тії бджоли од кропила, погудуть та й осядуть. [...] Чи спав же то Сомко-гетьман, чи ні, а Шрам не змигнув оком і на годину. Ніхто б не розказав, ніхто й не описав би всіх його думок. З тяжкою од клопоту головою ходив він од варти до варти [...]" [Куліш, 1994, с. 139]. Духовним діячем і патріотом Шрам є до останнього, репрезентуючи єдність духовного й громадянського чину. У цьому контексті не можна погодитися із твердженням Р. Багрій про однобічність Шрама, що, як пише дослідниця, "позбавляє його людяності. Що відданіше служить він своїм ідеалам, то фанатичнішим і бездушнішим стає" [Багрій, 1993, с. 226]. Чи не найяскравішим запереченням такого погляду є жертвність Шрама, що повною мірою виявила його людяну й християнську сутність: щоб запобігти знищенню Паволочі та жителів міста, він бере всю провину на себе й приймає смерть ("[...] старий Шрам головою своєю одкупив полковий свій город, [...] Шрам паволоцький, жалуючи згуби паволочан, сам удався до Тетері і прийняв усю вину на одного себе. І Тетеря окаянний не усумнивсь його, праведного, як бунтовника, на смерть осудити [...]" [Куліш, 1994, с. 170]). Жертвність священника-полковника, який пішов на смерть, аби таким чином урятувати Паволоч, засвідчена Самовидцем [Літопис Самовидця, 1971, с. 92] та Грабянкою. Зокрема, Грабянка пише: "[...] не бажаючи згуби людям, котрі жили на території його полку, він без остраху сам прийшов до гетьмана Тетері і там, оточений всенародною скорботою, смерть прийняв" [Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки, 1992, с. 130]. Про домінування християнських чинників як мотиваційних у діях Шрама свідчать і слова про нього Божого чоловіка: "Інший іще скаже, що такий чоловік, як твій панотець, уганяє за славою! Химера! Слави треба мирові, а не тому, хто славен. Мир нехай навчається добру, слухаючи, як отдавали жизнь за людське благо; а славному слава у Бога!" [Куліш, 1994, с. 273].

Образ Шрама є організаційним центром художньої структури твору, акумулятором його ідейного змісту. "[...] Куліш створює цільне, послідовне, ні на хвилину не відволікаюче від головного інтересу повістування, моделюючи майже всю дію під кутом зору Шрама, що уособлює державну українську ідею, службу загаломі

«пользы общей» [Гуляк, 1997, с. 272], – зазначає А. Гуляк. Політична і громадянська вмотивованість вчинків Шрама та Сомка, їхня державотворча позиція дозволяють розглядати їх як альтернативних щодо інших героїв роману (втручання в хід історії, активна громадянська діяльність – з одного боку, і хутірське життя подалі від буремних історичних процесів – з іншого). Актуалізуючи образом Шрама ідею єдності духовного й громадянського чину, П. Куліш через позицію свого героя розкриває власний погляд на відтворені події, намагається віднайти причини трагізму історичної долі України, збагнути сенс історичних подій. Образ Шрама увиразнює погляд письменника на історичний поступ, причетність до нього людини, на її роль в історії й основи її буття. П. Куліш акцентує на тому, що втручання в хід історії, намагання його змінити призводять до трагічних наслідків. Водночас, хоча активні спроби Шрама й Сомка вплинути на розвиток подій не мали результатів, вони не були марними, залишились в історії як приклад самовідданого й патріотичного відстоювання громадських і духовних пріоритетів. Попри поразку державотворчих інтересів на відтвореному в романі історичному етапі, Шрам та Сомко своїми позиціями і вчинками репрезентують переконання автора в тому, що домінантними в бутті людини є християнські принципи (Шрам і Сомко добровільно обирають смерть: Шрам жертвує своїм життям заради врятування інших; Сомко відмовляється життям іншого здобувати собі волю).

З-поміж епізодичних образів представників церкви, зображених у романі Чорна рада, – єпископ Мефодій (Методій) та Інокентій Гізель. Протопоп Ніжинський Мефодій (Максим Филимонович) (? – 1689 або 1690), за словами І. Огієнка, "був виразником тих москофільських верств в Україні, що тільки в Москві бачили визволення від римо-католицького гніту. В Москві Филимонович став найсумліннішим політичним агентом її" [Огієнко, 2007, с. 268]. За наказом царя та згодою Собору, але за відсутності патріарха Никона і з порушенням канонів, у травні 1661 р. він був висвячений на єпископа Мстиславського й призначений місцеблостителем Київської митрополії [Ісіченко, 2003, с. 201]. Мефодій Филимонович увійшов у історію як суперечлива

постать, він був причетний до політичних інтриг, виконував функцію московського агента. "В умовах міжусобиць, що спалахнули поміж претендентами на булаву, єпископу Мефодію було доручено пильно стежити за перебігом подій та агітувати представників різних угруповань триматись у підданстві царя Олексія Михайловича" [Морозов, 2013, с. 100], – зазначає дослідник цієї постаті О. Морозов. Отже, керуючись власними амбіціями, не маючи чіткої позиції, спокусившись грошима, єпископ Мефодій служив інтересам іншої держави: Єп. Мефодій одержав з Москви особливе доручення – впливати на настрої України й нахилити її до Москви; щоб це завдання виконувати ліпше, Мефодію щедро видали грошей та соболину казну [Огієнко, 2007, с. 268].

Як відомо з історії, у квітні 1662 р. на раді у Козельці Сомка було проголошено гетьманом Лівобережної України [Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки, 1992, с. 125]. У тому, що цар не визнав результатів цих виборів не останню роль відіграв єпископ Мефодій, який не затвердив результатів виборів і звинуватив Сомка у зраді, зводячи на нього клепаки перед царем ("Він і князя невтомно умовляв, просив, щоб той, наскільки можна, стояв на заваді сомковому гетьманству. Про ці підступи єпископа Сомко, чоловік простодушний, звичайно зовсім не знав і займався своїми військовими справами" [Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки, 1992, с. 126]). У романі П. Куліша поведінка єпископа Мефодія відтворена відповідно до історичної правди. Показовою у цьому контексті є розмова Шрама й Божого чоловіка: " – [...] адже ж Сомка вибрали одностайне гетьманом у Козельці? – Одностайне, – каже, – і сам преосвященний Методій був там і до присяги козаків приводив; да як Сомко собі чоловік прямота, то й не в догад йому, що святий отець думав, мабуть, заробити собі яку сотнягу чи дві червоних на рясу. А Васюта Ніжинський водивсь у старовину з ляхами, так проноза вже добрий: брязнув капшуком перед владикою – той і вимудрував щось на Сомка, да й послали в Москву лист. От і пішла така вже поголоска, що рада козелецька не слухна [...]" [Куліш, 1994, с. 45–46]. Зображене суголосне історичним свідченням, що зафіксовані в козацьких літописах і в Історії Русів



[Історія Русів, 1991, с. 208]. Зокрема, Грабянка пише: "Одержимий недугою властолюбства, він (Васюта. – *I. II.*) почав потай помишляти, як би відібрати гетьманство собі. І відшукавши собі потрібну людину, якогось єпископа Мефодія, він оббрехав Сомка у Москві перед його царською величністю" [Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки, 1992, с. 125].

Отже, у рецепції П. Куліша Мефодій постає людиною, для якої власні амбіції переважають християнські й державницькі принципи. Таке зображення єпископа відповідає історичній основі [Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки, 1992, с. 125]. У показі перешкоджань єпископа діям Сомка, його обранню гетьманом П. Куліш також спирався на літописні свідчення Грабянки [Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки, 1992, с. 126]. Фатальна причетність єпископа до долі Сомка зафіксована і в літописі Самовидця [Літопис Самовидця, 1971, с. 92] та в Історії Русів [Історія Русів, 1991, с. 222].

Прагнення вислужитися перед царем не зупиняло єпископа Мефодія ні в чому, а тому він писав доноси не лише на Сомка, а й на Брюховецького. Після того, як Мефодій дізнався, що Брюховецький просив у царя нового митрополита з Москви, він, разом із вищим духовенством, протестував проти втручання Москви в справи Української церкви: Коли у Києві стала відомою звістка відносно пропозиції Брюховецького, щоб на київську митрополію замість Мефодія рукоположили митрополита з Москви, відбулося примирення місцєблюстителів з київськими отцями. "Із палкого прихильника Москви, Мефодій Филимонович перетворився не на менш палкого захисника корпоративних інтересів чорного духовенства, що, зрештою й привело його в ряди організаторів антимосковського повстання 1668 р." [Морозов, 2013, с. 108], а потім і на позиттєве заслання у Новоспаський монастир.

Образ тогочасного архімандрита Києво-Печерської лаври – Інокентія Гізеля (1600–1683) – у романі розкривається у контексті розмов героїв. Гізель увійшов у історію як визначний церковний та культурний діяч, продовжувач справ Петра Могили: "По поверненні із закордонного навчання Інокентій Гізель у всьому підтримував і продовжував починання свого патрона у справі

подальшого розвитку не лише колегіуму, але й освіти та науки в Україні. Ставши професором філософії, а потім, у буремні 1645–1650 роки, і ректором колегіуму, він вишукував можливості сприяти його існуванню, матеріальному і фінансовому забезпеченню у воєнні роки, поліпшенню учбового і наукового рівня, а отже, і авторитету принаймні в слов'янському світі. [...] Ставши архімандритом Києво-Печерської лаври, він дбав про книгодрукування, був співавтором і редактором знаменитого Синописа (1674), редагував Києво-Печерський патерик (1661)" [Микитась, 1994, с. 111–112]. Значною була роль Гізеля в розвитку церкви, освіти, культури, у відстоюванні незалежності Української православної церкви, в її захисті як від тиску католиків, так і від Московської патріархії. Відповідно до історичної правди зображує Інокентія Гізеля П. Куліш. Показовим є ставлення до архімандрита Сомка, який називає його порадиником, наставником: "Ось ходімо лиш до архимандрити, до нашого порадирика. Гізель, батьку, тепер у нас такий головатий чоловік, як колись був Могила. Поговоримо з ним де про що з Гадяцьких пунктів. Не дурень був Виговський, що написав їх [...]" [Куліш, 1994, с. 79]. Згадані Гадяцькі пункти (Гадяцька угода) 1658 р., що були укладені з ініціативи Івана Виговського з Річчю Посполитою, передбачали рівність у правах православного й католицького духовенства [Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки, 1992, с. 116–117], свободу віросповідання, церковну, адміністративну й політичну автономію. І. Гізель критично ставився до Гадяцьких пунктів. Прикметно, що інформація про Гізеля й Гадяцькі пункти в Чорній раді обмежена, ніби обірвана. Скупі згадки в романі про Гадяцьку угоду Є. Нахлік пояснює так: "Сомко орієнтувався насамперед на судочинну та культурно-освітню частину Гадяцьких пунктів, узявши на думку створити козацьку правову державу як наступницю Київської Русі, утвердити правочинну та культурно-освітню автономію України у складі Московського царства. Очевидно, обговорення Сомком і Шрамом решти пунктів Гадяцького трактату Куліш вважав за небезпечне для долі роману в самодержавній Росії" [Нахлік, 2007, с. 111].

У творі акцентовано на тісному зв'язку суспільно-політичних процесів та церковно-релігійного життя. Показово, що навіть на стінах монастирів епізоди битв, постаті козацьких ватажків зображувалися поряд із біблійними сюжетами: "[...] й наше козацьке рицарство було там скрізь по огряді помальоване, щоб народ дививсь да не забував, як колись за батьків та за дідів діялось. Був там намальований і Нечай, і Морозенко. [...] Був там і козак Байда, що висів ребром у турків на гаку, а не зламав своєї віри. Так і те все там помальовано, щоб усяке знало, які то колись були лицарі на Вкраїні" [Куліш, 1994, с. 63–64]. Про важливе значення церкви для запорожців свідчить відтворене в романі так зване прощання зі світом [Куліш, 1994, с. 64–65]. Віра в Бога, захист православ'я були основоположними принципами для запорожців (прикметно, що слова: "Вірую в Христа Ісуса, рад воювати за віру християнську" [Куліш, 1994, с. 66] були своєрідним пропуском до їхнього гурту).

Часто церковні проблеми обумовлювали громадянські перипетії й політичні процеси. Як відомо, утиски православних з боку польської шляхти і католицького духовенства й, відповідно, потреба захисту православної церкви були ключовими причинами козацьких повстань першої половини XVII ст., зокрема й Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького: "Виступ гетьмана Богдана Хмельницького 1648 р., здійснений під гаслом оборони православної віри, став початком розриву козацтва з Річчю Посполитою й творення нового державно-політичного устрою – гетьманщини" [Січенко, 2003, с. 196]. Проте у добу Руїни утиски православних не припинилися. Так, "зневага католиків і унітів над греко-руською вірою" [Куліш, 1994, с. 40] стала приводом того, що Шрам полишив свою духовну діяльність і поринув у боротьбу за захист рідної віри, а, відтак, і України.

В оцінці церковної унії 1596 р. П. Куліш слідував історичним джерелам (у козацьких літописах, зокрема Грабянки, унія постає як причина козацьких повстань [Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки, 1992, с. 28]) та власній позиції (торговищем попівського егоїзму і вузьких інтересів панівних верств [Куліш, 2000, с. 173] означив письменник унію у своїй праці Наруга

езуїтів над василіанами в Галичині). Про унію як явище, що несло загрозу православ'ю і мало ряд негативних наслідків, ідеться і в романі: "А тим часом католицькі пани з нашими перевертнями усилювались унію на Україні прищепити і не в одну церкву попом уніта на огиду людям поставили; віру благочестиву мужицькою вірою називали [...]" [Куліш, 1994, с. 40]. Згадана в розмовах героїв Гадяцька угода [Куліш, 1994, с. 93] передбачала ліквідацію Берестейської унії, хоча в остаточному варіанті угоди цей пункт було вилучено, натомість ішлося лише про обмеження будівництва греко-католицьких храмів.

Наміри та спроби католицького духовенства й польської шляхти поширити свій вплив, приниження з їхнього боку православної церкви та її служителів – усе це загострювало релігійні, та, як наслідок, суспільні, культурні, ментальні суперечності. У свою чергу, це сприяло формуванню у свідомості українців уявлення про ворожість католицизму. Промовистими у цьому контексті є зображення на стінах й огорожі Братського монастиря на Подолі козацьких ватажків, які палять костьоли, вбивають католиків. "Зі свого боку, ченці собі любили мирянам у голову задовбувати, що нема в світі ворога над католика. Пали, рубай його, вивертай з коренем, то й будеш славен і хвален, як Морозенко" [Куліш, 1994, с. 63].

Невтішне становище православної церкви середини XVII ст. було поглиблене ще й боротьбою за Київську митрополію, адже 10 травня 1663 р. помер митрополит Діонісій Балабан. Виступивши проти кандидатури Мефодія Филімоновича, київські владики мали сподівання, що питання про митрополита буде розглянуте на раді під Ніжином, проте особливості перебігу цієї ради, що увійшла в історію як чорна, не сприяли цьому, а справа про Київську митрополію була відкладена й вирішувалася ще протягом декількох років (митрополит Йосип Нелюбович-Тукальський лише в березні 1668 р. отримав благословення від Константинопольського патріарха на митрополичу кафедру).

Виходячи за межі зображення офіційної церкви, міжконфесійних суперечностей, П. Куліш актуалізує принципи ідеального християнства, носієм яких є Божий чоловік. У позиції цього героя

втілені погляди П. Куліша на роль людини в історії, на основоположні засади буття. Ідеться про невтручання в історичний поступ, пріоритетність духовних цінностей, а не земних і швидкоплинних принад, пошук Бога й цілковите покладання на Його волю. Відтак, "на перший план висувається цілісна проблема Бога як істини, що перемагає суєтність, скороминущість усіляких химер, як от: слава, гетьманство, почесні тощо" [Івашків, 2000, с. 46].

Отже, відтворені в романі Чорна рада образи духовенства базовані на синкретизмі історичної правди та художнього вимислу, акумулюють ідейний зміст твору, розкривають тісний зв'язок суспільно-політичних та церковно-релігійних процесів. Якщо у зображенні постатей єпископа Мефодія та Інокентія Гізеля П. Куліш не відходив від історичних джерел, то у моделюванні образу Шрама значну роль відвів художньому вимислу, що сприяло поліфонічній репрезентації образу священника-воїна, актуалізації ідеї єдності духовного й патріотичного чину та увиразненню авторського бачення проблеми людина в контексті історії.

### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Багрій Р. Шлях сера Вальтера Скотта на Україну (Тарас Бульба М. Гоголя і Чорна рада П. Куліша в світлі історичної романістики Вальтера Скотта) / Р. Багрій. – К., 1993. – 296 с.

Гуляк А. Становлення українського історичного роману / А. Гуляк. – К., 1997. – 293 с.

Івашків В. До питання про художню концепцію роману П. Куліша "Чорна рада" / В. Івашків // Пантелеймон Куліш : матеріали і дослідження. – Львів ; Нью-Йорк, 2000. – С. 41–54.

Ігор (Ісіченко), архієпископ Харківсько-Полтавської єпархії УАПЦ. Історія Христової Церкви в Україні / архієпископ Харківсько-Полтавської єпархії УАПЦ Ігор (Ісіченко). – Х., 2003. – 471 с.

Історія Русів / пер. І. Драча ; вступ. ст. В. Шевчука. – К., 1991. – 318 с.

Куліш П. Наруга єзуїтів над василіанами в Галичині / П. Куліш // Пантелеймон Куліш : матеріали і дослідження. – Львів ; Нью-Йорк, 2000. – С. 171–184.

Куліш П. Чорна рада / П. Куліш // Твори : у 2 т. / П. Куліш. – К., 1994. – Т. 1. – С. 38–173.

Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К., 1992. – 192 с.

Літопис Самовидця. – К., 1971. – 208 с.; Микитась В. Давньоукраїнські студенти і професори / В. Микитась. – К., 1994. – 288 с.

Морозов О. Політична діяльність української православної ієрархії в добу Руїни: єпископ Мефодій (Максим Филімонович) / О. Морозов // Громадські протистояння в історії України: від непорозумінь і розбрату до національної консолідації : матеріали Всеукр. наук.-практич. конф., приуроченої до 350-ї річниці Чорної Ради в Ніжині (26 черв. 2013 р., м. Ніжин). – Ніжин, 2013. – С. 97–109.

Нахлік Є. Пантелеймон Куліш: особистість, письменник, мислитель : у 2 т. / Є. Нахлік. – К., 2007. – Т. 2. – 462 с.

Огієнко І. (митрополит Іларіон). Українська церква / І. Огієнко ; упоряд., авт. передм. М. С. Тимошик. – К., 2007. – 408 с.

## REFERENCES

Bahrii R. Shliakh sera Valtera Skotta na Ukrainu (Taras Bulba M. Hoholia i Chorna rada P. Kulisha v svitli istorychnoi romanistyky Valtera Skotta) / R. Bahrii. – Kyiv, 1993. – 296 s.

Huliak A. Stanovlennia ukrainskoho istorychnoho romanu / A. Huliak. – Kyiv, 1997. – 293 s.

Ivashkiv V. Do pytannia pro khudozhniu kontseptsiiu romanu P. Kulisha "Chorna rada" / V. Ivashkiv // Panteleimon Kulish : materialy i doslidzhennia. – Lviv ; Niu-York, 2000. – S. 41–54.

Isichenko Ihor, arkhiepyskop. Istoriiia Khrystovoi Tserkvy v Ukraini / Ihor Isichenko, arkhiepyskop. – Kharkiv, 2003. – 472 s.

Istoriiia Rusiv / per. I. Dracha ; vstup. st. V. Shevchuka. – Kyiv, 1991. – 318 s.

Kulish P. Naruha yezuitiv nad vasylianamy v Halychyni. Panteleimon Kulish : materialy i doslidzhennia / P. Kulish. – Lviv ; Niu-York, 2000. – S. 171–184.

Kulish P. Chorna rada / P. Kulish // Tvory : v 2 t. / P. Kulish. – Kyiv, 1994. – Т. 1. – S. 38–173.

Litopys hadiatskoho polkovnyka Hryhoriia Hrabianky. – Kyiv, 1992. – 192 s.

Litopys Samovydtzia. – Kyiv, 1971. – 208 s.

Mykytas V. Davnoukrainski studenty i profesory / V. Mykytas. – Kyiv, 1994. – 288 s.

Morozov O. Politychna diialnist ukrainskoi pravoslavnoi iierarkhii v dobu Ruiny: yepyskop Mefodii (Maksym Fylymonovych). Hromadski protystoiannia v istorii Ukrainy: vid neporozumin i rozbratu do natsionalnoi konsolidatsii : materialy Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii, pryurochenoi do 350-i richnytsi Chornoj Rady v Nizhyni (26 chervnia 2013 r., m. Nizhyn). – Nizhyn, 2013. – S. 97–109.

Nakhlik Ye. Panteleimon Kulish : osobystist, pysmennyk, myslytel : u 2 t. – Kyiv, 2007. – Т. 2. – 462 s.

Ohienko I. (mytropolyt Ilarion). Ukrainska tserkva / I. Ohienko ; uporiad., avt. perednova M. S. Tymoshyk. – Kyiv, 2007. – 408 s.

Стаття надійшла до редакції 29.10.19.

## CLERGY IN THE NOVEL "CHORNA RADA" BY P. KULISH

*In the article exposes the peculiarities of representation of clergy in the novel "Chorna Rada" by P. Kulish. Author elucidated the historic basis of clergy's images, peculiarities of fiction reception of historic truth. Accented on the connection social, political and church-religious process.*

*In representations of clergy and church-religious situation of the middle of XVII century the writer bases on the Cossack's chronicles and History of Rus. P. Kulish transformed the historical materials accordingly to the ideas direction of novel. The images of clergy in the novel "Chorna Rada" based on the synthesis of historic truth and fiction invention, actualized the ideas substance of novel, exposed of narrow connection social, political and church-religious process. In representation the figure of bishop Mefodii and Inokentii Hizel main role played the historic sources. The fiction invention is important in representation the image of Shram, what conditions the many-sided exposes of image the priest-soldier, the actualizes the idea of unity of clerical and patriotic factors and representation the authors seen of the problem the person in the context of history.*

**Keywords:** historic truth, image, idea, clergy, church.

УДК 821.161.2 Куліш

Л. Б. Стрюк, канд. філол. наук, проф.,  
Криворізький державний педагогічний університет, Кривий Ріг

Г. М. Шалацька, канд. філол. наук, доц.,  
Криворізький національний університет, Кривий Ріг

## ОСМИСЛЕННЯ ОБРАЗУ ДІВЧИНИ ЧЕРЕЗ СИСТЕМУ ДУХОВНИХ ЦІННОСТЕЙ В ОПОВІДАННІ П. КУЛІША "ОРИСЯ"

*Представлено орієнтовну систему духовних цінностей, синтезовану на основі наукових праць із філософії, літературознавства, психології та педагогіки, у якій виокремлено такі провідні вектори: синкретичні праціності; абсолютні, загальнолюдські, народно-релігійні, християнські, моральні, естетичні, етичні, гуманістичні, індивідуальні, соціальні, культурні, екзистенційні, когнітивно-інтелектуальні, вольові, чутливо-емоційні, гедоністичні, родинні, вітальні, суспільні, утилітарні, валеоекологічні цінності. Досліджено особливості осмислення письменником образу патріархальної дівчини через систему духовних цінностей*

*в оповіданні "Орися". Визначено основні підходи автора у процесі художнього моделювання позитивного образу.*

**Ключові слова:** *система духовних цінностей, образ дівчини, ідеал, авторська позиція, моделювання образу.*

Моделюючи позитивні образи героїнь, митці першої половини ХІХ ст. намагалися подати власну систему цінностей, яку прагнули впровадити у суспільну свідомість конкретної історичної епохи, вбачаючи в ній силу, яка спонукатиме до соціальних змін, що призведуть до перемоги гуманістичних цінностей та гармонійних відносин у суспільстві. П. Куліш, як і письменники цієї доби, своїм оповіданням "Орися" прагнув утвердити самоцінність людської особистості, особливо дівчини, образ якої розглядався як зразок майбутньої дружини, матері, берегині роду. Позитивний образ був спрямований на те, щоб удосконалити людину й суспільство шляхом упровадження загальнолюдських та національних духовних цінностей у повсякденне життя своїх сучасників з метою певної регламентації поведінки людей різних суспільних прошарків, гуманізації та демократизації їхньої свідомості.

Творчість П. Куліша протягом багатьох десятиліть ХІХ, ХХ та ХХІ ст. викликала суперечливі думки. Проте домінантними були твердження щодо багатогранної діяльності, безперечної талановитості його як продовжувача кращих традицій української прози перших десятиліть ХІХ ст., як письменника, який добре усвідомлював шляхи розвитку нової української літератури, прагнув утвердження ідеалів краси, добра, шляхетності в українстві. Саме це підтверджує одне з ранніх оповідань "Орися", яке досить високо поціновано вітчизняними літературознавцями.

І. Денисюк відзначав, що першим зразком ідилічного жанру в українській літературі є оповідання "Орися", найбільш майстерний твір з-поміж малої прози П. Куліша [Денисюк, 1981, с. 29].

Є. Нахлік зазначав, що вже на самому початку твору автор показує, як хвилюється батьківське серце за майбутню подружню долю дочки, загадкової дівчини чудової краси. Письменник мав на меті викликати в читача переживання за жіноче щастя Орисі [Нахлік, 1988, с. 217]. Дослідник також помітив, що ідилія Куліша має своєрідне обрамлення – починається оспівуванням незвичайної вроди Орисі як дівчини, а закінчується згадкою про



її колишню дівочу чарівність і уславленням її в ролі молодої заміжньої жінки [Нахлік, 1988, с. 219]. М. Яценко ж указував на те, що П. Куліш у творі підніс патріархальний побут і звичаї багатого українського козацтва на рівень гармонійного гомерівського світу, а відтак прагнув втілити ідею соціальної гармонії суспільства й органічної єдності особистості з природою [Яценко, 1995, с. 283]. О. Сулима-Блохина відзначала, "що краса героїні, якій немає рівної, патріархальна гармонія оточення, в якій ця краса розцвітає, чарівна природа – все це піднесене над буденністю й опромінене ідеально, [...] постає [...] у якійсь святково-урочистій красі" [Сулима-Блохина, 1995, с. 232]. В. Івашків акцентував на тому, що оповідання "Орися" П. Куліша написано у 1844 р. під враженням від прочитаної шостої пісні Одісеї Гомера. Античний світ йому здався близьким українській патріархальній старовині [Івашків, 2004, с. 5]. На думку вченого, "на самому початку ідилії "Орися" автор дає характеристику головної героїні. Її незвичайна врода відтінюється зіставленням з природними явищами... Слава про незвичайну Орисину вроду поширилися по всій Україні" [Івашків, 2004, с. 9–10]. У творі, як зауважує дослідник, прочитується основна концептуальна засада – наречені мають бути рівні одне одному походженням, вихованням і красою, а стосовно одруження мають бути додержані усі патріархальні чинники, включаючи згоду батьків, нареченої, наявність між молодими любовного почуття та ін. Це не що інше, як еталон національного способу життя, втілення духу нації, які в незайманій чистоті мають передаватися від покоління до покоління [Івашків, 2004, с. 15]. К. Сізова дещо доповнила думку В. Івашків, відзначивши, що "П. Куліш створює ідеалізований образ, піднесений і монументальний, на кшталт гомерівських, але побудований за канонами українського фольклору" [Сізова, 2007, с. 84]. І. Лімборський зосередив увагу на тому, що "в основному конфлікті твору, засобах створення характерів відчувається потужний промінь просвітительської настанови на пошук всезагальної гармонії людського буття. Основу її автор починає шукати... безпосередньо в самій людині – в її серці. Просвітительський ідеал відбився безпосередньо в образі Орисі, яку автор змальовує підкреслено ідеалізовано.

Її надзвичайна врода, чистий внутрішній світ, далекий від вад цивілізації, дає виняткове право на щастя, що було втіленням руссоїстської ідеї розуміння життєвого шляху природної людини" [Лімборський, 2009, с. 110]. Ліша Сюй наголосив на тому, що в оповіданні письменник представив образ щасливої патріархальної Орісі. Поетизація жінки, її обожнювання для молодого письменника були органічно пов'язані з його життям, зокрема дитинством і юністю [Сюй Ліша, 2013, с. 176]. На думку дослідника, у цьому творі П. Куліш яскраво представив картину українського патріархального щасливого життя. "Гармонія виявляється у різних аспектах: родинна й любовна злагода, душевні стосунки між різними поколіннями, єднання людини і природи" [Сюй Ліша, 2013, с. 177]. Крім того, П. Куліш через Орісю "показав читачам свою мрію про патріархально-сімейну ідилію, [...] намагався показати ідеальний, безконфліктний жіночий характер" [Сюй Ліша, 2013, с. 178].

І з цими твердженнями, висловленими літературознавцями, важко не погодитися. Проте образ головної героїні оповідання не розглядався в системі духовних цінностей, актуалізованих прозою XIX століття. Це становить новизну представленого нами дослідження. Але перш ніж розглядати осмислення образу дівчини через систему духовних цінностей в оповіданні П. Куліша "Оріся", необхідно з'ясувати сутність самої системи духовних цінностей, яка теж вичерпно й цілісно не представлена вітчизняними дослідниками. У більшості наукових праць подавалися узагальнені характеристики духовних цінностей. Зокрема, Л. Голомб стверджувала, "що вони формуються на основі ідеалів" [Голомб, 2008, с. 44]. А на думку Л. Скуратівського, своїми творами письменники прагнули до вироблення установок на самовдосконалення, націленість на вищі етичні й естетичні цінності, відповідальне ставлення до життя [Скуратівський, 2004, с. 7]. Ю. Ковалів же стверджував, що "художня практика неможлива поза аксіологією, адже продукує вічні цінності, здатні єднати людей, [...] одухотворювати їх, залучати до прекрасного" [Літературознавча енциклопедія, 2007, с. 608]. Цінності й оцінки, як зазначає Л. Панченко, було визнано як одну з найважливіших філософських проблем сучасності

[Панченко, 2002, с. 33]. Тому дослідження цієї проблеми є актуальним і своєчасним. В. Сергєєва вказувала на те, що поняття система духовних цінностей є багатовекторним [Сергєєва, 2002, с. 15]. На це твердження дослідниці ми і спирались у своїх наукових пошуках.

Нам вдалося подати у своєму дослідженні [Шалацька, 2012] орієнтовну систему духовних цінностей, оскільки її рухливість залежить від пріоритетів певної епохи: синкретичні працінності; вічні цінності; абсолютні цінності; загальнолюдські цінності; народно-релігійні цінності; християнські цінності; національні цінності; моральні цінності; естетичні цінності; етичні цінності; гуманістичні цінності; індивідуальні цінності; соціальні цінності; культурні цінності; екзистенційні цінності; когнітивно-інтелектуальні цінності; вольові цінності; чутливо-емоційні цінності; гедоністичні цінності; родинні цінності; вітальні цінності; суспільні цінності; утилітарні цінності; валео-екологічні цінності. Кожен з цих векторів системи духовних цінностей має свою складову [Шалацька, 2012, с. 54–72].

Ми цілком погоджуємося з Л. Панченко, яка стверджувала, що "цінності, їхній характер, особливості, як і система цінностей в суспільстві загалом, є своєрідним орієнтиром у формуванні світогляду, духовного світу особистості. Формуючись у певний історичний період, цінності продовжують існувати, видозмінюються так само, як змінюються покоління людей, наслідуючи і позитивне, і негативне із життя своїх попередників" [Панченко, 2002, с. 37].

Головною проблемою нашої епохи, як зазначає О. А. Стасєвська є проблема, "що полягає у перемозі тимчасового політичного інтересу над духовними цінностями; відсутність чіткої системи цінностей, моральних установ, ерозія моральності – все це безпосередньо впливає на рівень конфліктності у суспільстві. Втрата моральних імперативів у різних сферах суспільного життя [...] загострює питання дегуманізації, десоціалізації, ускладнює конструювання єдиної моделі соціокультурної ідентичності для українського соціуму. А це і є головним критерієм життєвого потенціалу народу та його держави, здатності виявляти і долати

внутрішні та зовнішні виклики, зберігаючи власну самобутність, забезпечуючи історичні перспективи" [Стасевська, 2016, с. 120].

У наш час проголошений плюралізм цінностей не компенсує дефіцит більш-менш стійкої системи взаємостосунків, які б сприяли росту духовного потенціалу людей. "Тому знову стають актуальними абсолютні та фундаментальні цінності – добро, істина, краса, родина, робота, добробут, благополуччя дітей тощо, незважаючи на їх амбівалентний характер. [...] Формування й усвідомлення певної системи цінностей є принципово важливим для будь-якого суспільства, оскільки тільки це є фундаментом для його ефективного та гармонійного розвитку, смислоутворюючим компонентом соціокультурної ідентичності як окремої особистості, так і соціуму в цілому" [Стасевська, 2016, с. 115–116]. О. Стасевська також стверджувала: "Етноідентифікуючими ознаками є мова, міфи, символи, народна традиція, народний характер, релігія, історична пам'ять" [Стасевська, 2016, с. 118]. І в цьому плані дослідження оповідання "Орися" П. Куліша у руслі системи духовних цінностей вважаємо важливим як у науковому, так і суспільному сенсі.

Осмислення автором образу дівчини починається з перших рядків твору. Подається теза, яка виражає народний погляд на дівчину, врода якої зіставляється з ясною зорею в погоду. П. Куліш залучає народнопісенну символіку, порівняння, зіставлення та паралелізм, які найчастіше поетизують образ дівчини у піснях народних. Проте, з одного боку, він дочку покійного сотника Таволги вважає кращою за ясну зорю, повний місяць серед ночі, саме сонце, а з іншого, вважає це за гріх, бо де таки видано, щоб дівча було краще од святого сонця й місяця?. Письменник ніби вводить у суперечність естетичну цінність дівчини з релігійною, але аргументує таку оцінку особливостями ментальності українців, національним світосприйняттям дівчини як естетичної цінності, наближеної до ідеалу краси: "Мабуть, так нас, грішних, мати на світ породила, що як споглянеш на дівоцьку вроду, то здасться тобі, що вже ні на землі, ні на небі, нема нічого кращого. З метою поетизації дівочого образу письменник використовує гіперболу, зазначаючи, що знали її по всій Україні, та казкові поетичні формули:

всюди про неї мов у труби трублять!. Як до найбільшої вітальної та естетичної цінності йдуть козаки за сто верст, щоб хоч побачити Орісю, випробувати своє щастя, але переконуються: Не для нас зацвіла ся квітка!" [Куліш, 2006, с. 264].

Йдучи за традицією Г. Квітки-Основ'яненка, Є. Гребінки та М. Гоголя, автор подає портретну характеристику героїні, створюючи візуальний образ: "А Оріся була вже не дитина, вирівнялась і викохалась, як біла тополя в леваді. Батько її зіставляє з повним колосом на ниві, у своїх роздумах про її долю використовує поетичне звертання моя ясочка. Оріся на порі, але постає у роздумах батька проблема: за кого віддать. На його думку, сивий дід зв'ялить тебе, ревнуючи, як вітер билину в полі, а молодий шибайголова не поживе довго без степену да коня, поляже в полі буйною головою, а тебе зоставить горювать з дітоньками!" [Куліш, 2006, с. 264]. Над проблемою дівочої долі замислювалися і персонажі у творах Г. Квітки-Основ'яненка, Є. Гребінки.

Вперше у художньому творі зазначено, що ворогом жіночого щастя постають ревності чоловіка, що загрожують їй як вітальній цінності. Автор подає Орісю як абсолютну цінність для батька, показує її свободу, привілля у родині: "Росла собі, як та квітка в городі. Повна да хороша на виду, маяла то сям, то там по господі, [...] походжала, як по меду бджілка, і всю госпуду звеселяла" [Куліш 2006, с. 264]. Як і Є. Гребінка, П. Куліш звертає увагу на естетично-еротичний аспект дівочої краси, надаючи їй переваги над матеріальними цінностями: "Золото не сяє так на дорогих перстнях, як сяють у воді й над водою їх білі ноги" [Куліш, 2006, с. 267]. Образ дівчини П. Куліш розглядає у руслі синкретичних працінностей. Він широко використовує у творі сталі фольклорні вислови, трансформуючи народно-релігійні, християнські цінності та суспільні цінності. Письменник в оповіданні-ідилії говорить про часи гетьманщини, коли панував у суспільстві відносний спокій, протиставляючи ці часи національної самобутності своїй сучасності, це ж спостерігається і у творах Г. Квітки-Основ'яненка та Є. Гребінки. Милуючись своєю героїнею, автор зіставляє її то з квіткою, то з бджілкою, то з зорею, то з місяцем, то з сонцем [Куліш, 2006, с. 264].

З метою розвитку сюжету твору і показу особливостей світосприйняття Орісі автор використовує прийом сну. Сон, як і у народних казках, він називає предивним. Цей сон скеровує дії Орісі і спрямовує її назустріч долі. Слова покійної матері ("Не довго вже тобі діувати: щодень благаю Господа милосердного, щоб послав тобі вірну дружину" [Куліш, 2006, с. 264]) спонукають дівчину негайно готуватися до весілля. Віщий сон, образ покійної матері у сні, її слова, за народним повір'ям, мали доленосне значення. І Оріся не нехтує ними, дотримується звичаєвості і готує посаг. Автор звертає увагу на національну цінність дівчини як берегині української звичаєвості. Він подає детальний опис всього надбаного дівчиною за дівоцтва: "...Дівчата Орісині несуть сорочки, шиті рушники, настільники і всяке добро; наклали повен віз.... Це вказує на соціальний статус сотниківни і на одну з важливих ознак ідеалу української дівчини – працьовитість, а також на повагу до батьків. Та й сам віз був незвичайний, він постає як ознака історичної пам'яті про буремні часи. Це той віз, за яким старий козак Грива, який тепер оберігає найбільшу вітальну цінність сотника Таволги – доньку Орісю, її посаг, її дівчат, одбивавсь од ляхів або од татарви" [Куліш, 2006, с. 265].

Головна героїня П. Куліша – дівчина надзвичайної вроди. Письменник, як і Г. Квітка-Основ'яненко, виокремлює її з-поміж інших дівчат, надаючи їй рис винятковості: "...Усі в стьожках да в квітках, – Оріся поміж ними, – і як мак у городі всі квіти закрашає" [Куліш, 2006, с. 265]. Елементи національного вбрання акцентують на етнічній самоідентифікації героїні, шанування нею традицій. Це підкреслює національно-естетичну цінність дівчини. Автор використовує для підсилення враження гіперболізований розширений порівняльний зворот: "І так як ясна зоря вночі покотиться, палаючи, по небу, так тая Оріся проїжджала широким лугом з своїми дівчатами" [Куліш, 2006, с. 266].

Духовну цінність дівчини письменник вбачає у її прагненні до здобуття нових знань, зокрема етимологічних легенд. Таким чином автор цілком аргументовано вводить у оповідання легенду про Турову Кручу, яку розповідає старий Грива, охоронець старовини, стародавніх легенд.

У легенді П. Куліш знову звертає увагу на надзвичайну, чаруючу дівочу красу. Незвичайної краси дівчина випасала золоторогих турів і зустріла князя-мисливця, що заблукав у лісі: "Бачить князь тих турів; тільки не дивується на їх золоті роги, а дивується, що при них стоїть дівчина така, що усю пушу красою освітила. [...] Од неї так сяє, що й приступити не можна. [...] Вхопила його за серце тая чудовная краса. За незгоду дівчини бути його жоною, він постріляв усіх її турів, що перетворились на велике каміння, яке загатило річку Трубайло. Дівчина з горя прокляла князя: Потопив еси моїх золоторогих турів, блукай же тепер по пущі по всі вічні роки!.." [Куліш, 2006, с. 266]. Ця легенда акцентує на народних віруваннях у силу дівочого прокляття, коли дівчину кривдять. І це звучить у творі як застереження. Письменник осмислює дівчину, її красу у руслі синкретичних працінностей.

Іншу протилежну модель взаємостосунків між молодою парою подає П. Куліш у епізодах зустрічі Орісі з козаком. Дівчина наділена багатою уявою, вразлива, чутлива, знаходячись під враженням оповіді старого Гриви, сприйняла появу козака, як казкового князя. Це підкреслює автор описом віддзеркаленого у воді вершника: "Показала на воду: дивляться дівчата, аж на Туровій Кручі князь на сивому коні... Увесь у кармазині, а з пояса золото аж капає. Письменник акцентує на поетичності природи своєї героїні. Та й розмова Гриви з козаком теж підкреслює, що козак дотримується морально-етичних норм, питаючи дорогу до Вітовців, де жила Оріся, і у мові використовує народнопоетичні формули вислову своїх намірів: Моя дорога – до чийогось порога, моя стежечка – до чийогось сердечка" [Куліш, 2006, с. 267]. Так інакомовно говориться про пошуки нареченої, намір свататись, цього вимагав і давній мовний етикет українців.

Сильне враження справив козак на Орісю, тому і жаль їй було, сама не знає чом, що він їде свататись кудись. Проте автор пояснює причину такого психологічного стану своєї героїні, яка закохалась у козака з першого погляду: М'якше од воску дівоче серце. Тане воно від козацьких очей, як од сонця. Передає автор психологічний стан Орісі, коли вона побачила сивого коня

козака, що був на кручі, у своєму дворі. Її дівчата назвали його Орисиним судженим, саме тому "гляне Орися, а в серці наче жалом запекло. Чи вона злякалась, чи вона зраділа, сама того не знала" [Куліш 2006, с. 268]. Ці рядки підтверджують, що П. Куліш осмислює образ Ориси у руслі гедоністичних, чутливо-емоційних та екзистенційних цінностей.

Автор зосереджує увагу і на сприйнятті козаком дівчини як естетичної та вітальної цінності: "Повен віз дівчат у квітках да в намистах, – Орися як сонце поміж ними!. Миргородський осавуленко, як зазначає автор, отаман у своїй сотні, хорошого й багатого роду дитина" [Куліш, 2006, с. 268]. Цим твердженням він проводить думку про рівність майнову, соціальну і зовнішню між майбутнім подружжям. І розглядає письменник це як запоруку сімейного щастя. Він подає власну концепцію ідеальної дівчини, ідеального юнака, які здатні створити ідеальну родину. Ці образи письменник розглядає крізь призму патріархальних цінностей.

Як і Г. Квітка-Основ'яненко, П. Куліш, зображуючи Орисю, вдається до порівнянь, в народному дусі поетизуючи її образ: "Війшла в світлицю червона, як калина... Бачив я Орисю саме перед весіллям; хороша була, як квіточка. [...] Ще стала краща замужем, і дитина в неї, як божа зірочка. Автор висловлює бажання змалювати її портрет як еталон естетичної і сімейної цінності, піднімаючи до рівня образу Божої Матері, зазначивши: Се божа слава, а не молодиця!" [Куліш, 2006, с. 268]. Як і у Г. Квітки-Основ'яненка, мова твору при зображенні дівчини насичена риторичними конструкціями, емоційно піднесена.

Образ дівчини як носій позитивного начала в оповіданні П. Куліша, як і у Г. Квітки-Основ'яненка, Є. Гребінки, М. Шашкевича, М. Устияновича, являв собою національну модель духовної особистості, у якій простежується високе призначення людини в особистому, родинному, громадському та суспільному житті. Особлива увага звертається на її вроду, якою вона прославляє себе, свій рід, усю Україну, на її думки, світовідчуття, вважаючи, що краса однаковою мірою хвилює як людей добродійних та високодуховних, так і бездуховних, нікчемних та злоторних, тому важливо жіночі прагнення та бажання спрямувати на добро, щоб на догоду красуні у суспільстві



процвітало добротворення. Такої ж позиції дотримувались і вище згадані письменники-просвітителі. П. Куліш, як і митці цієї епохи, піднесено описує красу дівчини. Дівоча краса постає як естетична, гедоністична та національна цінність, вона обрамлена ореолом національного вбрання та прикрас, що надає образу виняткового фольклорно-етнографічного наповнення. Письменники-гуманісти в цей час згідно філософії серця поетизували образ дівчини, наділяли його шляхетними рисами, вважаючи їх найважливішими духовними цінностями, а почуття кохання у їх творах поставало як вияв благородства душі, багатства духовного світу особистості, природності існування. Домінантну роль для П. Куліша, як і для письменників-просвітителів, у духовному житті суспільства відігравали морально-етичні цінності. Саме в їх аспекті розглядалися дівочі образи з виразними акцентами на їх багатьох чеснотах, позитивних рисах характеру, що в сукупності давали уявлення про ідеал. Перш за все, зверталась увага на шанобливе ставлення до батьків, що поставало як важлива народно-релігійна та християнська цінність. Саме такою люблячою і слухняною донькою була Оріся.

Образ Орісі, як і дівочі образи письменників-просвітителів, давав можливість відчувати велич духовно багатой, морально досконалої особистості. Позитивні дівочі образи спростовували псевдоцінності панівних верств та таких здеморалізованих елементів, як Евжені (Шельменко-денщик Г. Квітки-Основ'яненка), Юлія (Доктор Є. Гребінки). Образи морально здорових дівчат виписано відповідно до синкретичних працінностей нашого народу. Проростаючи з народнопісенного ідеалу, дівочий образ поставав в українській літературі цих років в ореолі прекрасного, виявлявся, перш за все, у зовнішній красі, яка була проявом краси духовної. Цим образам також протиставлялися образи дівчат демонічної вроди та демонічної вдачі такі, як Стеха (Назар Стодоля) Т. Шевченка, Юлія (Доктор) Є. Гребінки, які постають своєрідним виплодом антигуманного суспільства, де процвітає дволикість, лицемірство, підступність, злоторення.

Зображуючи позитивні образи жінок і дівчат, письменники першої половини ХІХ століття прагнули подати ідеал, виходячи з умов тогочасної дійсності або недавнього минулого – часів

Гетьманщини, розглядаючи його в загальнолюдському та національному полі духовних цінностей, що охоплювало не лише селянський прошарок, представницями якого була більшість героїнь Г. Квітки-Основ'яненка, а й сотниківна Орися П. Куліша. В оповіданні Орися автор основну увагу зосереджував на образі патріархальної дівчини і патріархальних цінностях. Самі духовні цінності за часів П. Куліша стають своєрідним критерієм оцінки найбільш важливих складових характеру дівочих образів. Вони акцентують прямо чи опосередковано на домінантах ментальності та на національній антропологічній концепції письменників першої половини ХІХ ст. Ієрархія духовних цінностей особливо виразно постає в авторській інтерпретації дівочого образу в руслі системи духовних цінностей.

Подвижницька діяльність П. Куліша і письменників цієї доби щодо утвердження системи духовних цінностей у свідомості сучасників була зумовлена тим, що негативні явища, соціальні й моральні вади, антигуманність та бездуховність стримували суспільний прогрес. Однією з ознак високої духовності творів українських письменників цього періоду вважалося правдиве відображення життя, акцентування на позитивних началах жіночої вдачі. Домінантним фактором поставала наявність чистого, щирого серця, що прагне добра й щастя. Це тісно було пов'язане з філософією серця, християнською всеперемагаючою любов'ю до ближнього, з чутливістю, витонченістю жіночої натури, що виразно виявилось у яскравих образах. Чесноти ж жіночих характерів, провідні ознаки їхньої добродійної вдачі – своєрідна канва авторського ідеалу, що є вершиною в системі духовних цінностей. П. Куліш і письменники його доби намагалися розв'язати проблему національного характеру, що була актуальною для української літератури цього періоду, а системою дівочих та жіночих образів – носіїв ментальності, кращих рис особистості, що тяжіла до національного ідеалу, спонукали до національної ідентифікації сучасника.

Образ Ориси виписаний в руслі національних, синкретичних працінностей, загальнолюдських, гуманістичних, морально-етичних духовних цінностей, через призму яких може розглядатися дівочий чи жіночий образ інших епох. Тому

дослідження дівочого чи жіночого образу в системі духовних цінностей залишається важливим і актуальним як один із феноменів самоідентифікації.

### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Голомб Л. Духовно-ціннісні орієнтації в художньому мисленні Лесі Українки-лірика / Л. Голомб // Наук. вісн. Ужгород. ун-ту. – 2008. – Вип. 19. – С. 44–50.

Денисюк І. Розвиток української малої прози XIX – початку XX ст. / І. Денисюк. – К., 1981. – 216 с.

Івашків В. Оріся П. Куліша в контексті творчих пошуків письменника 1840-х років / В. Івашків // Слово і час. – 2004. – № 5. – С. 3–17.

Івашків В. Художня, літературознавча і фольклористична парадигма ранньої творчості Пантелеймона Куліша / В. Івашків. – Л., 2009. – 447 с.

Куліш П. Оріся / П. Куліш // Українська література XIX століття : хрестоматія / упоряд. Н. М. Гаєвська. – К., 2006. – С. 264–268.

Лімборський І. Сентименталізм в українській літературі / І. Лімборський. – Черкаси, 2009. – 148 с.

7. Літературознавча енциклопедія : у 2 т. / авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. – К., 2007. – Т. 1. – С. 608.

Сюй Ліша. Образ жінки у малій прозі Пантелеймона Куліша / Ліша Сюй // Укр. літературознавство. – 2013. – Вип. 77. – С. 176–184.

Нахлік Є. Пантелеймон Куліш: особистість, письменник, мислитель : у 2 т. / Є. Нахлік. – К., 2007. – Т. 2. – 462 с.

Нахлік Є. Українська романтична проза 20–60-х років XIX століття / Є. Нахлік. – К., 1988. – 318 с.

Панченко Л. Цінність як філософська інтенція буття людини / Л. Панченко // Вища освіта України. – 2002. – № 4. – С. 33–37.

Сергеева В. Про роль духовного катарсису у формуванні загальнолюдських цінностей / В. Сергеева // Педагогіка і психологія. – 2002. – № 4. – С. 13–19.

Сізова К. Дві Орісі: семантичні паралелі та зв'язок із фольклорною традицією / К. Сізова // Слово і час. – 2007. – № 7. – С. 83–86.

Скуратівський Л. Питання духовності як філософська та методична проблема / Л. Скуратівський // Укр. мова і л-ра в шк. – 2004. – № 5. – С. 5–7.

Стасевська О. Духовні цінності і соціокультурна ідентичність: проблема взаємообумовленості / О. Стасевська // Вісн. Нац. ун-ту Юридична академія України імені Ярослава Мудрого. Серія : Філософія. – 2016. – № 4 (31). – С. 113–122.

Сулима-Блохина О. Квітка і Куліш – основоположники української новели / О. Сулима-Блохина // Вибране. Поезії. Новелістика. Наукові та публіцистичні розвідки / О. Сулима-Блохина. – К., 1995. – 286 с.

Шалацька Г. Жіночий образ у системі духовних цінностей української прози та драматургії першої половини XIX ст. : дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01 / Г. Шалацька. – Х., 2012. – 243 с.

Яценко М. Романтизм / М. Яценко // Історія української літератури XIX ст. / за ред. М. Т. Яценка : у 3 кн. – К., 1995. – Кн. 1. – С. 240–312.

## REFERENCES

- Holomb L. Dukhovno-tsinnisni oriiantatsii v khudozhnomu myslenni Lesi Ukrainky-liryka / L. Holomb // Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. – 2008. – Vyp. 19. – S. 44–50.
- Denysiuk I. Rozvytok ukrainskoi maloi prozy XIX – poch. XX st. / I. Denysiuk. – Kyiv, 1981. – 216 s.
- Ivashkiv V. Orysia P. Kulisha v konteksti tvorchykh poshukiv pysmennyka 1840-kh r. / V. Ivashkiv // Slovo i Chas. – 2004. – № 5. – S. 3–17.
- Ivashkiv V. Khudozhnia, literaturoznavcha i folklorystychna paradyhma rannoi tvorchosti Panteleimona Kulisha / V. Ivashkiv. – Lviv, 2009. – 447 s.
- Kulish P. Orysia / P. Kulish // Ukrainska literatura XIX stolittia : khrestomatiiia / uporiad. N. M. Haievsk. – Kyiv, 2006. S. 264–268.
- Limborskyi I. Sentyemantalizm v ukrainskii literaturi / I. Limborskyi. – Cherkasy, 2009. – 148 s.
- Literaturoznavcha entsyklopediia : u 2 t. / avt.-uklad. Yu. I. Kovaliv. – Kyiv, 2007. – T. 1. – 608 s.
- Lisha Siui. Obraz zhinky u malii prozi Panteleimona Kulisha / Siui Lisha // Ukrainske literaturoznavstvo. – 2013. – Vyp. 77. – S. 176–184.
- Nakhlik Ye. Panteleimon Kulish: osobystist, pysmennyk, myslytel : u 2 t. / Ye Nakhlik. – Kyiv, 2007. – T. 2. – 462 s.
- Nakhlik Ye. Ukrainska romantychna proza 20–60-kh rokiv XIX st. / Ye Nakhlik. – Kyiv, 1988. 318 s.
- Panchenko L. Tsinnist yak filosofska intentsiia buttia liudyny / L. Panchenko // Vyshcha osvita Ukrainy. – 2002. – № 4. S. 33–37.
- Serheieva V. Pro rol dukhovnoho katarsysu u formuvanni zahalno liudyskykh tsinnosti / V. Serheieva // Pedahohika i psykhohohiia. – 2002. – № 4. – S. 13–19.
- Sizova K. Dvi Orysi: semantychni paraleli ta zviazok iz folklornoiu tradytsiieiu / K. Sizova // Slovo i Chas. – 2007. – № 7. – S. 83–86.
- Skurativskyi L. Pytannia dukhovnosti yak filosofska ta metodychna problema / L. Skurativskyi // Ukrainska mova i literatura v shkoli. – 2004. – № 5. – S. 5–7.
- Stasevska O. Dukhovni tsinnosti i sotsiokulturna identychnist: problema vzaiemoobumovenosti / O. Stasevska // Visnyk Natsionalnoho universytetu Iurydychna akademiia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho. – 2016. – № 4 (31). – S. 113–122.
- Sulyma-Blokhyna O. Kvitka i Kulish – osnovopolozhnyky ukrainskoi novely / O. Sulyma-Blokhyna // Vybrane. Poezii. Novelistyka. Naukovi ta Publitsystychni Rozvidky / O. Sulyma-Blokhyna. – Kyiv, 1995. – 286 s.
- Shalatska H. Zhinochy obraz u systemi dukhovnykh tsinnosti ukrainskoi prozy ta dramaturhii pershoi polovyny XIX st. : dys. ... kand. filol. nauk : 10.01.01 / H. Shalatska. – Kharkiv, 2012. – 243 s.
- Yatsenko M. Romantyzm / M. Yatsenko // Istoriiia ukrainskoi literatury XIX st. : u 3 kn. / za red. M. T. Yatsenka. – Kyiv, 1995. – Kn. 1. – S. 240–312.

Стаття надійшла до редакції 25.10.19.

L. B. Striuk, PhD., Prof.,  
Kryvyi Rih State Pedagogical University, Kryvyi Rih,  
G. M. Shalatska, PhD, Associate. Prof.,  
Kryvyi Rih National University, Kryvyi Rih

## COMPREHENSION OF THE GIRL CHARACTER THROUGH A SPIRITUAL VALUES SYSTEM IN "ORISYA" BY P. KULISH

*The article describes a tentative system of spiritual values synthesized on the basis of scientific works on philosophy, literary criticism, psychology and pedagogy in which following leading vectors were identified: syncretic values; eternal values; absolute values; human values; folk-religious values; Christian values; aesthetic values; ethical values; humanistic values; individual values; social values; cultural values; existential values; cognitive and intellectual values; strong-willed values; sensory-emotional values; hedonistic values; family values; vital values; social values; utilitarian values; valeological and ecological values. The features of the writer's comprehension of the patriarchal girl character through the prism of the spiritual values system in "Orisya" are investigated. The author's main approaches for artistic modeling of a positive character are defined.*

**Keywords:** spiritual, values system, girl character, ideal, author position, character modeling.

УДК 821.161.2.09 Куліш

М. М. Сулима, д-р філол. наук, чл.-кор. НАН України,  
Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, Київ

## ТЕМА СЛІПЦЯ У ТВОРЧОСТІ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША

*Ідеться про тему сліпця в українській літературі, витоки якої губляться у XII–XVIII ст., а розвиток і поглиблення спостерігається у творчості Т. Шевченка, П. Куліша, Д. Мордовця, О. Кобилянської, Лесі Українки, В. Короленка, Г. Ващенко, Олени Пчілки та М. Бажана.*

**Ключові слова:** сліпець, Божий чоловік, кобзар, кобзарський побут, сліпота фізична й духовна.

Тема сліпця досить поширена у світовому культурному просторі. Важливе місце вона посідає і в українській культурі, зокрема і в літературі. Ще Нестор Літописець описав осліплення в 1097 р. Василька Ростиславовича за наказом Святополка Ізяславовича. Опис сліпця є й у вірші Климентія Зіновієва, українського поета кінця XVII – початку XVIII ст., "О старця",

де згадуються прохачі милостині, які рук або очей не мають, та у вірші "О слѣпорожденных, або теж о слѣпораждающихся без очей. Такожде и о тых особных слѣпых, которые по порождениях своих в колко дний або лѣт, или теж на старост слѣпнучих" [Зіновійв, 1971, с. 188] (прикметно, що уривки з вірша "О старцях" свого часу опублікував П. Куліш).

Відомі вірші й поеми про сліпців Т. Шевченка – "Перебендя" (1839), "Слепая" (1842), "Сліпий" (1845), у яких бачимо кобзаря, що співає для дівчат і парубків, на банкетах та на базарі (про таких кобзарів ітиметься нижче), збезчещену, осліплу від горя жінку та осліпленого в татарському полоні запорожця.

Звичайно ж, П. Куліш, працюючи над романом "Чорна рада", присвяченому подіям, що відбувалися в 1663 р., не міг не ввести в твір сліпця, тобто кобзаря. Такий сліпець з'являється вже на перших сторінках твору – це Божий чоловік. Полковник Шрам зустрічається з ним у свого приятеля Череваня, в якого кобзар гостює. Ось як описана ця зустріч: " – Е, да се в вас і бандура! І бандура, – каже Василь Невольник, – та ще чия бандура! – Так се у вас Божий чоловік? – спитав тоді Шрам. – А то хто ж би так заграв у бандуру? Такого кобзаря не було, та, може, вже й не буде між козацтвом. Ідуть вони, аж бандура заговорила голосніше. Оддалеки – так наче сама з собою розмовляла, а тут і голос почав підтягувати до неї. Гляне Шрам – аж сидить на траві під липою і Божий чоловік, і Черевань, а перед ними стоїть полудень. Звався Божим чоловіком сліпий старець-кобзар. Темний він був на очі, а ходив без проводиря; у латаній свитині і без чобіт, а грошей носив повні кишені. Що ж він робив із тими грішми? Викупляв невольників із неволі. Іще ж до того знав він лічити усякі болісті і замовляти усякі рани. Може, він помагав своїми молитвами над недужим, а може, і своїми піснями; бо в його пісня лилась, як чари, що слухає чоловік і не наслухається. За тее-то за все поважали його козаки, як батька; і хоть би, здається, попросив у кого остатню свитину з плечей на викуп невольника, то й ту б йому оддав усякий. Кобзар співає думу про смерть Богдана Хмельницького. Шрам розглядає його: В Божого чоловіка довга, до самого пояса, борода іще краще процвіла сидинами; а на виду дідусь просіяв якимсь світом. Співаючи пісню, од серця голосить

і до плачу доводить, а сам підведе вгору очі, наче бачить таке, чого видющий зроду не побачить" [Куліш, 1989, с. 12].

Божий чоловік уже знає, що Шрам повертається до козакування. З'ясовується, що це кобзар викупив свого часу з неволі Василя Невольника, який подорожує разом зі Шрамом і його сином. За столом Шрам розпитує Божого чоловіка про те, що діється за Дніпром. Кобзар оповідає про безлад між козаками, про боротьбу, яка зароджується між Сомком та Іваном Брюховецьким. Під час цієї розмови Божий чоловік ділиться своїм баченням призначення кобзарів: "Мені не по нутру ота мізерная пиха, що розвелась усюди по Гетьманщині. Почали значні козаки жити на лядський кшталт із великої розкоші. І вже байдуже їм тепер старосвітські співи, що й людям у подобу, і Богу не противні: держать коло себе хлопців із бандурками, що тільки й знають різати до танців. Дух мій не терпить сього!... І наша темна старчота, ради тієї ледащиці-горілки, бринчить їм на кобзах усячину. Забули й страх Божий. Уже ж ти не бачиш нічого, уже тебе наче взято із сього світу: так чого ж тобі вертатись до гріхів людських? Умудрив Господь твою сліпоту, то співай же добрим людям, не прогнівляючи Господа; так співай, щоб чоловік на добре, а не на зле почувся!" [Куліш, 1989, с. 17].

Цей уже реліктовий образ сліпця, кобзаря, Божого чоловіка, ясного на виду, мов душа його жила не на землі, а на небі [Куліш, 1989, с. 17], звичайно ж, формувався в П. Куліша під час роботи над "Записками о Южной Руси", де в першому томі описано галерею Божих людей.

П. Куліш не випадково вкладає в уста Божого чоловіка оцінку того, що сталося на чорній раді. Він не вважає, що Іван Брюховецький здобув перемогу, бо його Бог гріхом уже покарав. "Слави треба мирові, а не тому, хто славен. Мир нехай навчається добру, слухаючи, отдавати жизнь за людське благо; а славному слава у Бога!" [Куліш, 1989, с. 153].

У першому томі "Записок о Южной Руси", які вийшли майже одночасно з "Чорною радою" – 1856 р., П. Куліш захоплюється сліпими кобзарями ще від часів зустрічі зі сліпцем у Києві: "Первые народные предания записал я, – пише П. Куліш, – в Киеве. Я до сих пор помню очень живо нишего старика-слепца, который

подходил к моему окну с улицы, держась за плечо поводыря-мальчика, на котором только всего и было одежды, что остатки полотняных шаровар земляного цвета да обрывки свитки, недоношенной его учителем. Обыкновенно слепец берет к себе в науку безродного сироту и дает ему практические уроки нищенства, то есть учит его выпрашивать милостыню, терпеть холод, зной и все неудобства бесприютной жизни, и быть равнодушным к своему положению" [Куліш, 1856, с. 1–2]. Уже під час цієї зустрічі П. Куліш помітив, що не всі кобзарі пам'ятають справжні думи та пісні, й замість них співають грубі жартівливі пісні.

П. Куліш у своїй праці називає кобзарів Архипа, який усіх своїх попередників вважав великими, а сучасників – малими [Куліш, 1856, с. 14], Андрія Шута з містечка Олександрівка Сосницького повіту, що на Чернігівщині, який осліп у 17 років (він заробляє гроші суканням мотузок), 80-літнього Семена Юрченка із села Мартинівка Борзнянського повіту на Чернігівщині, який осліп у похилому віці, проте став бачити без медичного втручання. П. Куліш пише про кобзаря Бориса Запару з Богуслава на Київщині, якого, за його словами, на сліпоту прокляла мати, Дмитра Погорілого зі Звенигородки Київської губернії, Кіндрата Тарануху зі Сміли, Кліма Білика із села Кумейки, що знаходиться між Каневом і Черкасами, Ригоренка із села Красний Кут Богодухівського повіту, Харківської губернії.

Прототипом Божого чоловіка, очевидно, можна вважати Андрія Шута, бо це він "отверг все те песни, которых содержание были шутки или страстные движения сердца, и пел только псалмы в честь Иисуса и святых да исторические песни" [Куліш, 1856, с. 45], бо це він "отзывается с пренебрежением о песнях любовных, образных и т.п., но на думы он смотрит, как на изустные сведения о том, что творилось на свете в старину, и хранит их в памяти с уважением" [Куліш, 1856, с. 51].

Про диференціацію кобзарів П. Куліш пише й у іншому місці "Записок": бандуристи з часом "делаются свадебными музыкантами на скрипках и басах" [Куліш, 1856, с. 189], чи "бандура и песни заступали в старину второе место после возношения души к Богу в молитве" [Куліш, 1856, с. 191].



У "Чорну раду" ввійшов переказ про комишників, записаний від Семена Юрченка, переказ "Хлібосольство на Запоріжжі", записаний від Кліма Білика; на сторінках "Записок" формується ідея поділу козаків на захисників і грабіжників, міркування про підтримку козаків-грабіжників ображеними наймитами, пояснення того, що гайдамацтво "было войною, бедных против богатых" [Куліш, 1856, с. 245], що гайдамаки "были направлены на грабёж наймитом, озлобленным против хозяина" [Куліш, 1856, с. 246].

Майже одночасно зі "Записками" та "Чорною радою" створювалося оповідання Данила Мордовця "Старці" (1855). Воно свідчить про великий інтерес до кобзарів, який спостерігався в Україні в інтелігентському середовищі. "Старці" Д. Мордовця – це ніби розгорнутий життєпис одного з тих кобзарів, з якими спілкувався П. Куліш. В оповіданні йдеться про пригоди сироти, яку взяв у поводири кобзар, стара людина, яка віддала старцюванню майже п'ятдесят років, осліпнувши від віспи після п'ятнадцятиліття. Він знає пісню про вдову, про Лазаря убогого, про пустиню, про Йосипа, проданого ізмаїльтянам, деякі притчі із Писання (тобто належить до кобзарів, які не розважають слухачів, а несуть у світ слово Боже). Свого часу він відмовився від пропозиції залишитися жити в заможного хуторянина. Важливою є зустріч кобзаря й його поводиря зі студентами, які записують пісні кобзарів, із інтелігентним подружжям, яке привітало в себе дідуся і його помічника.

Новий рівень ставлення до сліпця бачимо в творах Ольги Кобилянської та Лесі Українки. І в "Сліпці" Ольги Кобилянської (1902), і в "Сліпці" Лесі Українки (1902) йдеться не про кобзарів, а про людей, за словами П. Куліша, "взятих із сього світу" [Куліш, 1989, с. 17]. Письменниці пробують осягнути думки й почуття людей, які не мають змоги компенсувати свою фізичну ваду грою на кобзі й співом дум. "Сліпець" О. Кобилянської говорить: "Я опускаю безпомічно голову на грудь, понуряюсь у душу свою, щоби слухом сонця і світла схопити, хоч я знаю, що це ніякий сліпець світла душею не спіймав, то й я його не спіймаю". "Сліпець" О. Кобилянської дорікає своїм товаришам за те, що вони "ані душі моєї, ані очам моїм правдою ніколи не світили" [Кобилянська, 2013, с. 345]. Леся Українка, здивована реакцією

на поезію в прозі Ольги Кобилянської Осипа Маковея [Українка Леся, 1976, с. 548], пише нарис-pendant "Сліпець". Герой цього нарису й сам не знає, чи він сліпий, чи видющий. Він знає лише, що не може дивитися на сонце ні не захищеними, ні захищеними очима, не може дивитися на світло, не може дивитися на мармурову статую, на білий сніг, на хмарку. Він шукає товариства таких, як сам. У шпиталі він зустрічає дівчинку, яка зроду сонця не бачила [Українка Леся, 1976, с. 196], яка грає на тяжкій для неї арфі. Сліпець Лесі Українки говорить: "І ми вкупі [зі сліпою дівчинкою. – М. С.] кошики плели і всяку сліпецьку роботу робили, тільки я все був хворий, все мене боліло через ті очі, а дитина була ще мала, то й робота наша йшла абияк" [Українка Леся, 1976, с. 197].

Трохи втіхи сліпцеві Лесі Українки додало спілкування зі сестрою милосердя – із нею йому було так, "як бувало ще замолоду, коли я зовсім був здоровий та ходив у темні, непрозорі нічки-петрівочки слухати у соловейків у рідному гаю, я тоді слухав соловейків і зовсім не думав, що краще – день чи ніч" [Українка Леся, 1976, с. 198]. Герой "Сліпця" Лесі Українки виходить з лікарні з надією, що колись позбавиться страху і спробує щось побачити, "бо люди кажуть, що я вже мушу бути видющий, але я не знаю, боюся знати" [Українка Леся, 1976, с. 199]. Згодом з'ясується, що осліпла й сестра милосердя. Герой "Сліпця" Лесі Українки мріє: "Я візьму з її рук важкий, колючий костур, що дали їй добрі товариші, і кину його геть межі дрова і візьму її під руку, і підемо так, як ходили колись по садочку. Милостині нам не треба, ми можемо працювати хоч щось – і буде нам так, наче ніхто нікого не провадить, а що просто ми й д е м о – сами, але поруч. Ми будемо ходити або тим шляхом, що вона знає, або тим, що я знаю. Вона знає шлях в лісі, а я понад морем: і там, і там буде гомін і вільне повітря, ми будемо слухати разом і розкажемо вголос, що ми думаємо про ліс і про море. Вона зірве квітку і дасть мені напитись пахоців душі лісу (вона і вночі квітки знаходить), я знайду мушлю і дам своїй сестрі послухати, в мушлі шумить душа океану, і так ми будемо слухати душу. Коли нам обом стане тужно до сонця, моя дитина заграє нам на своїй важкій арфі, на твердих, срібних струнах ті мелодії, що криваві сльози в срібну росу змінять, – вона вже

підросла, либонь, ручки зміцніли, вона вже більша і не буде задавати дитячих питань, вона буде грати й мовчати, я знаю.

А може, ми... ми обоє, я і сестра, таки побачимо ... побачимо й о г о... сонечко наше боже, святе! А як ні, то хоч світло й о г о, то хоч барву легеньку... Хто раніш побачить, той буде мовчати, щоб не вразити другого, ще невидючого. Буде мовчати, тільки піде ще обережніше, і поведе свого друга ще певніше, і дасть йому почути всю красу моря, всю розкіш лісу, так, дасть почути. Але й краса і розкіш не буде краща, не буде розкішніша, ніж та душа, що ми слухали обоє, як були невидючими. Я те знаю. Я ж і тебе небачу, моя сестро прекрасна, алея чую тебе, і, певне, тим я люблю тебе більше, ніж всі товариші твої. Я не маю костура, щоб дати тобі, але я дам себе, такого слабого, як я тепер, – чи приймеш?.." [Українка Леся, 1976, с. 199–200].

А вже в етюді "Примара" (1905) Леся Українка переймається залежністю видющих людей від якоїсь містичної сліпої потвори [Українка Леся, 1976, с. 203].

Тут слід також назвати й відому повість В. Короленка "Сліпий музикант" (1886), у якій колишній гарібальдієць Максим Яценко відпускає разом зі сліпцями, серед яких і його знайомий Федір Кандиба, у Почаїв свого сліпонародженого, вразливого й нервового онука Петра. Ця подорож змінила хлопця, допомогла глибше пізнати світ, навчила співчувати чужому горю.

Цікавою є п'єса Г. Ващенко "Сліпий" (1910), де на прикладі осліплого в дитинстві Івана показано темні сторони буття скалічених чоловіків і жінок. Цей твір можна вважати предтечею поеми М. Бажана "Сліпці" (1929).

Кобзар Перебендя і його поводитир Івась з'являється у п'єсі Олени Пчілки "Кобзареві діти" (1920). Дія відбувається в часи гайдамаччини (на сцені бачимо Залізняка). Перебендя співає для хуторських дітей різних пісень. Він говорить про те, що він хотів би "десь осісти й щось робити – мотузки вити або жорна крутити" [Пчілка Олена, 2015, с. 226]. Діти просять залишитися в них на хуторі, проте Перебендя й Івась дякують і йдуть далі.

Звичайно, можна називати й інші твори українських письменників про сліпців – і в кожному відлунювали б вірші, поеми, повісті й оповідання Климентія Зіновієва, Т. Шевченка, а також і П. Куліша, який підсилив тему сліпця не лише своїми

художніми шедеврами, а й науковими працями, що поглибили наше уявлення про складний світ незрячої людини, про її духовний і творчий потенціал.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Зіновійв К. Вірші. Приповісті посполиті / К. Зіновійв. – К., 1971. – 391 с.  
Кобилянська О. Збір. творів : у 10 т. / О. Кобилянська. – Чернівці, 2013. – Т. 1. – 471 с.  
Куліш П. Записки о Южной Руси / П. Куліш. – СПб., 1856. – Т. 1. – 322 с. + IX с.  
Куліш П. Твори : у 2 т. / П. Куліш. – К., 1989. – Т. 2. – 586 с.  
Мордовець Д. Старці. Дзвонар / Д. Мордовець. – К., 1903. – 40 с.  
Пчілка Олена. Український дитячий театр / Олена Пчілка. – К., 2015. – 439 с.  
Українка Леся. Збір. творів : у 12 т. / Леся Українка. – К., 1976. – Т. 7. – 567 с.

#### REFERENCES

- Zinoviiv K. Virshi. Prypovisti pospolyti / K. Zinoviiv. – K., 1971. – 391 s.  
Kobylianska O. Zibrannia tvoriv : u 10 t. / O. Kobylianska. – Chernivtsi, 2013. – T. 1. – 471 s.  
Kulich P. Zapysky o Yuzhnoi Rusy / P. Kulish. – Sankt-Peterburh, 1856. – T. 1. – 322 s.  
Kulich P. Tvory : u 2 t. / P. Kulish. – K., 1989. – T. 2. – 586 s.  
Mordovets D. Startsi. Dzvonar / D. Mordovets. – K., 1903. – 40 s.  
Pchilka Olena. Ukrainskyi dytyachyi teatr / Olena Pchilka. – K., 2015. – 439 s.  
Ukrainka Lesia. Zibrannia tvoriv : u 12 t. / Lesia Ukrainka. – K., 1976. – T. 7. – 567 s.

Стаття надійшла до редакції 14.11.19.

**M. M. Sulyma**, Dr Hab., Active Member,  
Shevchenko Institute of Literature  
of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

#### THE THEME OF THE BLIND MAN IN WORKS BY PANTELEIMON KULISH

*The paper deals with the character of the blind man in the Ukrainian literature. It appeared as early as in the 12th–13th centuries and was elaborated in works by T. Shevchenko, P. Kulish, D. Mordovets, Olha Kobylianska, Lesia Ukrainka, V. Korolenko, H. Vashchenko, Olena Pchilka, and M. Bazhan, not only as the image of a blind kobzar, but also by means of immersing into thoughts and experiences of a blind man as a patient of ophthalmic hospital wards or by describing relationships in communities of blind individuals coming together for the purpose of solicitation of donations or within reserved kobzar workshops with rigid admission rules and their specific language (jargon).*

**Keywords:** *blind man, man of God, kobzar, kobzar lifestyle, physical and spiritual blindness.*

## МАЛА ПРОЗА П. КУЛІША: ІНДИВІДУАЛЬНО-МЕНТАЛЬНИЙ ВИМІР

*Статтю присвячено дослідженню особливостей малої прози Пантелеймона Куліша. Увагу зосереджено на висвітленні ментальної специфіки українства письменником (співвідношення індивідуального й колективного, первинного і набутого). Висвітлено формальні та змістові складники творів, зокрема генологію (легенда, оповідання, ідилія, спомини-нотатки), тематику й проблематику (історичні проєкції, пасеїзм, амбівалентна авторська позиція), постать наратора (оповідач/розповідач як свідок чи учасник подій, відсторонений обсерватор, спадкоємець переказів, хронікер, публіцист), текстову організацію (виклад, інтертекст, мова та мовлення, характеристика персонажів, значення епіграфів, залучення паремій та піснених вставок, сугестивність), роль зображально-виражальних засобів (контраст, метафора, паралелізм, порівняння, градація, символ, апелятивні, еліптичні й риторичні конструкції). З'ясовано риси ідіостилю та домінанти світогляду автора.*

**Ключові слова:** мала проза, психологізм, градація, сугестія, наратор, інтертекст.

Пантелеймон Куліш – письменник, редактор, видавець, фольклорист, мовознавець, етнограф, публіцист, перекладач, критик, філософ, викладач – непересічна й суперечлива постать в історії України, чому сприяли зовнішні (відродження національного письменства, мови, культури, політично-соціальні перипетії ХІХ ст., шовіністична діяльність окупантів) та внутрішні чинники (талант, розум, креативність, професіоналізм, новаторство і страх, заздрість, конформізм, самообман). Творчий доробок митця жанрово розмаїтий (поезія, проза, драматургія), однак власне малі епічні форми висвітлюють психологічну генезу українства в історичному, фольклорному й особистісному вимірах, складаючи цілісне бачення менталітету народу загалом і автора зокрема.

Більшість художніх текстів П. Куліша окреслюють події минувшини, що пов'язано з романтичною тенденцією пасеїзму, бажанням заглибитись у підґрунтя формування національного

характеру на основі звичаєвого права і народної моралі та ймовірним ескапізмом через прагнення триматись осторонь сучасних політичних колізій. Але побутові історії виступають узагальненою візією земляків і колонізаторів, які мають вікові, станові, гендерні, релігійні, етнічні вияви-константи. Водночас буквально чи опосередковано наявна позиція автора за певної оцінки події або персонажа, помітна у прямих/завуальюваних твердженнях та інтертекстуальних елементах.

Хронологічно першими прозовими творами письменника є дві легенди – народні оповідки, розміщені в альманаху М. Максимовича "Кієвлянинь". "Малоросійськіє разсказы" вирізняє наскрізний фольклорний інтертекст, вживання паремій, забобонів та вірувань, які матеріалізують представників ірреального світу. Важливо, що перехід явища/істоти з потойбіччя у посейбіччя зумовлює сама людина. Тому залучено увесь рецептивний спектр (перевага аудіальних і зорових відчуттів), коли психічний стан програмує поведінку. Розповідаючи про жахливе місце в легенді "О томъ, отъ чего въ местечке Воронеже высохъ Пешевцовъ став", наратор апелює до народного оповідача, від якого почув історію – літній Гершун. Він мовби існує поза часом, оскільки не має вікового маркеру (був у турків, татар, німців, поляків), що викликає подив та просякає містичністю текст. Пролог про щасливий шлюб красуні Наталки й молодого чумака Гриця містить антиципаційні деталі: воли відмовляються пити воду з церковного колодязя, плач за чоловіком як за покійником. Розвиток дій має значно сповільнений темп викладу. Наратор фіксує поступову втрату самоконтролю дівчиною через розлуку, прагнучи розкрити чинники й наслідки подібних учинків, аби застерегти від наслідування, вплинувши на читача. Прикметні образи-символи, котрі в епітетах містять народне тлумачення феноменів (порівняння героїні зі сиротливою зозулею, самотньою горлицею, беззахисним наївним курчам, знищеним ненаситним коршаком), зображення півночі як інфернального хронотопу (оживають нехрещені діти, мерці, тіні), числова символіка (на третій день відбувається остання фатальна зустріч). Прикликана надмірною тугою, слізьми, сумом душа перетворюється на згубну силу, якій жінка, попри допомогу знахарки, не здатна протистояти. Але

материнський розпач і сум через втрату доньки стає причиною перетворення ставу на долину, порослу лозою (незахищеність, печаль) та очеретом (нечисть). Неньчине прокляття знищує місце загибелі дитини. Пустир виступає вічним застереженням переступати межу дозволеного людям, втручаючись у справи іншого світу. Цікаво, що афектація почуттів набуває амбівалентного трактування. З одного боку, засуджено журбу закоханих як невмотивовану щодо звичного устрою родини (тривале чумакування і смиренне очікування), а з іншого боку, стверджено батьківське право на відчай, здатний впливати на навколишнє, підкреслюючи небезпеку порушення споконвічних засад.

Легенда "О томъ, что случилось съ козакомъ Бурдюгомъ на Зеленой неделе" має інверсивну побудову, оскільки на початку твору висвітлено його лейтмотив, проблему й тему в одному реченні: "[...] по нашему християнскому обычаю должно праздновать всю Зеленую неделю, и что та работа, которая сделана въ праздникъ, никогда впрочь не пойдётъ" [Куліш, 1840, с. 218]. Умовно художній текст можна розділити на дві частини. Перша присвячена опису краси природи, з якою гармонізують сільські мешканці, їхні звичаї, строї, побут (умиті росами верби, місяць сріблить воду, оздоби хати – образи, рушники, писанки, квітки, ставок – сільське море, пісні – нічні духи, земля – гарна панночка, святки, клечання, журавель і чеберячки, ручкова, мед, варенуха). Письменник презентує прозову оду (живо, чудно, ненаглядно) троїцькому селу, вдаючись до паралелізму. Антитетична друга частина зосереджена на постаті Бурдюга, який наважується порушити табу, збираючи сіно на Зеленому тижні. Наратор відтворює градацію в зорових образах. Спочатку пекельні гості уподібнюються знайомим козакам, потім настає прозріння у візії справжньої подоби страшних істот, увиразнене слуховими ефектами (плач у лісі, регіт русалок, червоне світло), згодом нечисть грається з людиною, прибираючи маски знайомих, сусідів, кумів. Тільки перехрестившись, чоловік позбувається полону. Важливо, що покарання охоплює всю родину порушника, настає лише після попередження (вперше кара – калюжа на дорозі), відступає завдяки рибалці (алюзія апостолів) з промовистим найменуванням – Божко. Слід звернути увагу на

зміну темпоритму, який набуває швидкості у розгортанні подій, пов'язаних із Федором. Ланкою між частинами є застереження, вкраплене у радісну емоційну тональність про гріх, коли вогонь від грому, який неможливо погасити, спалює дощенту. Автор утворює висловлене як підсумок-мораль наприкінці твору, масштабуючи проблему на загальний рівень: вади, погані думки й учинки, зло викликає та зумовлює зневага Господніх свят і християнських імперативів.

Тож в обох творах підкреслено ментальні особливості українства, як-от: пісенність, шана дороговказів пращурів, стихійна вдача, виразна сенситивність, коли емоції домінують над розумом, надія на випадок, дотримання засад християнства і водночас язичницьке світосприйняття у персоніфікації природи, залученні та зверненні до знахарок-ворожбитів, матеріалізації інфернальних істот, сакральності ритуальних традицій.

Осібне місце у генологічній палітрі П. Куліша посідає ідилія "Орися", ремінісценція пісень Одиссеї (6 та 7, віщий сон – поява Афіни/матері), відображає ідеалізоване бачення світу, де не існує підступу і заздрощів, наявне здійснення бажань, станова гармонія (добродій – пан / слуга), спокій природи та Божа благодать, які поєднують і благословляють ідеальних персонажів. Розповідач постійно зіставляє красу героїні з небесними світилами, флорою (сонце, зоря, калина, верба, тополя), котра слугує оздобою зовнішності дівчини. Вплетена історія старого Гриви актуалізує народний переказ (можливо, створений самим автором), порушує одноманітний виклад уведенням суму і страху, зацікавлює читача у подальших перипетіях відкритим фіналом. Якщо розвиток стосунків отамана, миргородського осауленка, і сотниківни має прогнозований щасливий кінець (шлюб, народження дитини), то доля князя Переяслава залишається невідомою. Доречно припустити, що вміщене між іншим пророкування з легенди провіщує відродження України, де центральне місце посідає воскресіння-повернення турів, котрі шукатимуть диких пущ по Україні (автоалюзія-кореляція з Кирилом Туром, "Чорна рада"), забезпечивши формування нації та відродження держави, у яке щиро вірив і котрого пристрасно прагнув молодий Пантелеймон Куліш.



"Дівоче серце" також є ідилією, за визначенням автора. Однак історія суміщає ідеалізовану щасливу картину та суворі й жорстокі реалії, в які занурено двох персонажів. Першому складнику відповідає історія Оленки. Завдяки сміливості, наполегливості, бажанню пізнавати і вчитись дівчина відкидає звичайного сільського парубка (трансформацію почуття відтворено в описі листів), здобуває прекрасного вищого за статусом чоловіка без жодних вад, проблем, сумнівів. Розвиток стосунків відбувається у належних винятково чудесних умовах, де нова земля виступає осердям української мови, культури, історії, братерства. Утопізм розповіді викриває локус – чужина без жодних конкретних вказівок. Натомість Ігнат представляє справжню долю селянина. Сина-одинака забирають у рекрути, над вдовою знуцаються чиновники (спотворена мова, відразлива зовнішність), зважаючи тільки на розміри хабарів, священник залишається осторонь проблем пастви, яка постійно спонсорує Божого слугу, дівчина кидає напризволяще вбогого юнака, запевнення в її смерті зумовлює духовний суїцид хлопця, котрого надалі гнітить марне існування. Саме у показі перипетій селян зображено дійсність, увиразнено тотальне беззаконня, оскільки громада з великого чоловіка стала малим [Куліш, 1994, с. 19]. Закохані спочатку виступають згодом антиномічною парою, їхні долі розкрито за допомогою контрасту: розквіт Оленки – руйнація Ігната.

Пантелеймон Олександрович витворює ідеальний утопічний світ для земляків, які досліджують, шанують, уславляють історію та культуру своєї країни, де відсутні заздрість, лицемірство й обман. Але насправді жанрове визначення виявляється своєрідним оксимороном, оскільки головна ідея висловлена у зав'язці перипетій. Громада не здатна протистояти зажерливій владі, нею керує страх, рабська свідомість, плекана століттями окупації. Крім того, визначальним є порівняння розпорошеного українства чужиною з поневіряннями Марка у пеклі. Звідси, українці мають повернути втрачений складник ества – гідність індивіда в об'єднаній спільноті-господарі власної землі, чесноти якої ґрунтуються на знанні й аналізі минувшини, прийнятті викликів теперішнього заради прийдешнього.

Тема колізій кохання лунає у творі "Гордовита пара (Бабусине оповідання)", котрий можна визначити прозовою баладою. Сюжет побудовано завдяки зміні означнику краси героїні(владична, грізна, дивна, страшна, божевільна), що виказує стан персонажів, детермінує тональність історії, сугерує реципієнта, візуалізуєподії, зосереджені на протистоянні гордощів та гордині. Самознищення чоловіка відображено в емоційному аспекті (плаче, блукає неприкаяний, мовчить, молиться, тане, мов свічка). Прохор Осауленко й Маруся Ковбанівна втрачають сильне почуття і, зрештою, себечез нав'язане стереотипне мислення щодо соціального устрою, невміння чути одне одного, щиро спілкуватися, попросити допомоги-порадити за потреби. Трагічний суїцид пари на Наума (утішник, Наум наставляє на ум) підкреслює абсурд загибелі молодого життя. Ментальна емоційність, коли вчинку передує думка, і крайній індивідуалізм стають чинниками фатального фіналу.

Периферійний образ громади у попередніх творах виступає головним в оповіданні Про злодія у селі Гаківниці, якому властивий гумор та іронія переказів, але водночас твір є художнім утіленням постулатів хутірської філософії П. Куліша. Тому народний оповідач поступається пану. Зміна постаті наратора зумовлена набуттям нових функцій: намагається переконати у своїй світоглядній позиції співрозмовника (персонажа і реципієнта), постає alterego автора чи виражає його міркування, впроваджує образ демократичного пана народницької ідеології, українця за серцем, поглядом і мовою, який простий та чесний душею і словом, освічена щира людина, сповнена бажанням допомагати задавленим темним братам. Він охоче допомагає громаді у відбудові церкви, мандруючи з титором навколишніми місцинами. В розмові подорожніх зринають образи поетів, здатних зазирати за край світа, нехтувати матеріальними речами, позбутися будь-якої іншої, крім творчої, роботи, оскільки не дозволяють городянам поживовіти. Тобто наратор одразу відокремлює три території. Якщо хутір і село мають спільні ознаки (мудрість, справедливість, знання про краще небесне вічне, паритет і шана природі), то місто виступає антисвітом (хижацтво, споживацтво, гра, жорстокість). Деградація

героя відбувається через свідому відсутність покарання, оскільки оточення вважає за неправильне висновувати без доказів, упевнене у принципі бумерангу від Вищої сили. Господня кара виявляє благородство громади села та щирю покуту злочинця. Тому безпомилна судова система селянства, що може виправити злочинця, перемагає міську юстицію безапеляційних ув'язнень і страт, остаточного знищення людини. Тож нещастя городян у забутті свого кореня – хутора, де не позичають розуму, встають до схід сонця і моляться на росі. Оповідач підсумовує історію, наголошуючи на позачасовій актуальності звичаєвого права і народної моралі, які наявні в українця, не зіпсованого цивілізацією (прагматизмом, цинізмом, лицемірством).

Письменник визнає важливим складник формування характеру етногенетичну пам'ять, презентуючи твори в історичному ракурсі. Оповідання "Потомки" українського гайдамацтва (частина роману "Шукачі щастя") містить фантастичні елементи, властиві чарівним казкам, адже Байда у червоному жупані (виразна деталь-вказівка інфернальності) виступає помічником-добротворцем. Потім цю роль надано наратору, який допомагає бідному рибалці Якову здобути батьківське благословення та одружитися з коханою Настею. Діалог оповідача й Харка відображає станову прірву, що деформує сприйняття представників одного народу, але різних верств. Панство втілює привнесені риси – асиміляція, насамперед мовна, відсутність родинної спадкоємності, втрата цінності сім'ї, виправдання будь-яких засобів заради мети, зневага Батьківщини, зокрема й малої. Селянин неухильно дотримується законів пращурів, надає пріоритет духовним аспектам, наголошуючи на добрій славі, вільному заробітку, шані батьків (послух, втіха, допомога), відозві серцю, виборі кола однодумців за спільного чуття. Перебороти стереотипне мислення заважає герметизм і пасеїзм українства, парадоксально притаманний також автору-оповідачу. Занурення у минувшину й небажання сприймати, долучатися до новітніх змін, розвинених просвітницьким народництвом унеможлиблює руйнації штучної межі між українцями – простолюдом та елітою. Звідси, вимріяний образ ратая, центральний в Кулішевій філософії, котрий об'єднує всіх у хліборобстві, власні воли й поле, суголосному первинній людській

сутності, взаємодії з величчю природи, сонцем у законі Усеєдиного ладу. Та смисловим осердям національної концепції виступає саме вставна легенда про заховані запорожцями скарби, які охороняють у Дніпрі лицарі-невмиракиз антишляхетською філософією (Байда, Сомко Мушкет, Морозенко) заради прийдешніх поколінь, здатних відродити споконвічну січову волю.

Спорадично заявлений мотив свободи (оповідач визнає, що трирічні найми Якова прихильність зробили неволею), стислі міркування про гайдамаків у передмові (передне словце) до "Потомків" та поява історичної постаті Байди як зухвалого дикого гостя-господаря своїх володінь в інфернально-му/реальному світах, на землі й морі, відображені у мистецьки опрацьованих спогадах Симона Закржевського під назвою "Січові гості (Споминка старого діда)", що засвідчують прототипи (Іван Чуприна, Семен Черноус). Пасеїзм окреслює образи гордих сміливих надзвичайних пасіонаріїв, які свідомо воюють у смертельному герці проти окупантів заради України. Сповідь старого, колишнього надвірного козака князя Любомирського, порушує досі актуальні питання українства – рабська свідомість, асиміляція, зрада. Важливі акценти найменувань території, коли власна земля одержує від чужинців, однакових за шовіністичними методами перетворення краю на пустелю кісток і пожарищ (лукаві московські бояри, дяки), загарбницьку назву чи розчиняється в загальнодержавній (Польща, бо нею орудують поляки). Відомо, що до насильницьких методів боротьби українства П. Куліш ставився неоднозначно, підтримуючи станове козацтво (еліту) і зневажаючи запорожців. Попри засудження стихійних народних бунтів загалом, письменник спростовує міфи, що демонізують гайдамацький рух, виставляючи його учасників та керівників оскаженілими злодіями. Він підкреслює польське пропагування образу розбишаки, викликане страхом перед пасіонарними борцями пригнобленого народу розтерзаної країни за волю та віру. Тому важливими постають описи дорогих сильних коней, прописані деталі одягу, зброї, спорядження, зовнішності гайдамаків, які з убогих божевільних злочинців, культивованого колонізаторами образу, перетворюються на добре оснащену

згуртовану команду, здатну діяти швидко й потужно. Поразка можлива за значної кількісної переваги, випадку, зради, оскільки керманічі народних месників часто виступають спадкоємцями козаків-характерників. Цікава зміна семантики вовків: домінанту хижацтва, інстинкту-фізіології, як ознаку містян ("Про злодія..."), замінено на духові риси ватажка і зграї (воювати до скону, триматися разом). Зрадник занадто пізно покутує провину перед земляками-гольтіпаками, а насправді – розкішним і здоровим народом. Та вони живуть у піснях, думках, переказах. Чим більше пригнічують, залякують, тим сильніше прагнення помсти, сповнене гайдамацького духу, забезпечене невмирущим етногенетичним зв'язком (могила Мазепи, видава загиблих козаків). Оповідач-українець, вільний від народження, став убивцею своїх, рабом-поплічником окупантів. Саме конформізм ренегатів-яничарів є чинником розбрату земляків, втрати свободи – особистої та державної, зумовлює наскрізну циклічну трагедію деструкції українства.

Висвітлені у малій художній прозі міркування П. Куліша узагальнено в "Історичному оповіданні". За жанром цей автобіографічно-документальний твір є радше щоденниковими нотатками, має фрагментарну побудову, містить сповідально-покутувальні акценти, спонукальні конструкції, покликані, з одного боку, задовольнити владу, а з другого боку, презентувати концепцію двоєдиної Русі з наче рівноправними складниками. Центральними постатями твору є Тарас Шевченко (ієремієвське пророкування – творчість) й автор тексту. Пантелеймон Олександрович віддає належне ролі та значенню Кобзаря (серце оживає, очі спалахують вогнем) в історії України, зіставляючи на культурному терені з О. Пушкіним і В. Шекспіром, що засвідчують численні перифрази – пророк, світильник, голосний плач по долі земляцькій, гук воскресної труби архангела, сяйво духу, геній слова, український златоуст, кобзар над кобзарями, Провозвісник і перший герой справдешньої української свободи. Відображаючи свої поневіряння, оповідач визначає два види поетів: великий – розправляє крила проти сонця, малий – сідає на хуторне сідало, вдається до виправдань щодо непорозумінь з участю в діяльності Кирило-Мефодіївського братства, змісту Повісті про український народ, захищає царя, котрий, на думку

наратора, не знає справжнього стану речей, введений в оману III відділом. Наратор у тотальному деспотизмі, шовінізмі, репресіях українства звинувачує винятково середню ланку влади окупантів. Але водночас він попереджає про вибух дикої сили рабства, закликає земляків боротися за право на вільне життя в руській єдності (закон Бога і природи, епіграфи з Євангелія від Луки), називає чинники перетворення України на Сибір (доля Палія тотожна сучасному існуванню), інертності (граємо лихо на кобзі), усталення деформованого сприйняття і безголів'я (Руїна, козацькі усобиці, запорозька гайдамаччина). Наслідками-уроками є критичне мислення і недовіра, зневага темряви, яку має долати разом уся спільнота – еліта допоможе простолюду.

Малій прозі П. Куліша властиве генологічне розмаїття (оповідання, легенда, спомин, ідилія), варіативність наратора, сугерування читача, пасеїзм, романтична стильова домінанта, етнографічні деталі, побутопис, інтертекст (народнопоетичний, біблійний, літературний). Та передусім письменник презентує візію менталітету в історичному, фольклорному й особистісному синтезі. Вдача українця ґрунтується на первинній свободі, сенситивності, стихійності, чому сприяє географічне розташування (степ, Дніпро – гори-крутояри – упиряки, шана і гордість роду, вільний дух довіку). Натомість рабська свідомість була нав'язана окупантами, які, зрештою, відчують січову волю пригнобленого й розділеного народу. Водночас Пантелеймон Олександрович наголошує на втраті станової демократії, коли пан і простолюд повинні толерантно співіснувати за Божими законами у гармонії з природою, універсальним осердям чого постає хутір і ратайство. Тут помітний феномен українства – своєрідне язичницьке християнство, яке дозволяє метафоризувати буття, утверджуючи перевагу духу.

Достовірність, залучення реципієнта до співпереживання героям, аналізу подій забезпечує оповідач, який вживає апелювативні формули, запевняє у надійності джерела історії, вдається до розмовних конструкцій, вигуків ("нехай Господь од такого боронить всякого чоловіка хрещеного"; "бодай би лучче такого й не чувати"; "еґе, добродію, дітки мої"; "ось слухайте, що сталось"; "от вам, панове добродійство, оповідь, котору своїми ушима чув і чоловіка того своїми очима бачив"), послуговується пісенними вставками, що відображають емоційну тональність, стан

персонажа ("Вербовая дощечка...", "Ой дівчино-небого...", "Нема мого миленького", "Не всі тії сади цвітуть", "Пливе утінка без утеняти", "До вдовиного двора", "Ой гультяю..."), вкраплене паремії ("Бог знає: кому жити, а кому вмирати"; "або добути, або дома не бути"; "судженої конем об'їдеш"; "пташка стогне – душа плаче"; "живий живе гадає"; "вовча натура: уміє добре шарпати, уміє ж і вмерти, не скиглячи дармо"; "пугу! – козак з Лугу!"; "добра слава краща від грошей"; "людської думки нічим не впиниш"; "що громаді, те й бабі"; "горе тому синові, що не дасться батькові вдарити"; "дай, Боже, покійнику здоров'я"; "по знаку мені"; "от і говори до гори"; "нанявсь – як продавсь"; "моя дорога – до чийогось порога, моя стежечка – до чийого сердечка"; "нема найкращого на вроду, як ясна зоря в погоду"), влучні та семантично насичені визначення і сенсово багаті конструкції, афоризми ("кохання – звідкіля йому світ світить, туди воно і повертається", "соловейкова пісня – спів ангела", "запорожець – пан над панами", "зорявої ночі місяць небом – козак дніпровим степом", "гармата-сирота", "тихе і сонячне серце", "щербата доля", "невеличке й узлувате горе", "верби – ворота у село", "безталанночки (самі себе занапали)", "окаянна сміливість", "тихий та веселий погляд", "всемирня халепа", "убога і ввічлива хата", "оцінює, чи стою щирої мови", "в його слові її душа", "засівати зорями думки", "скине оком – наче заговорить, заговорить – наче заграє", "душа бажає доброго вчинку", "стиха радіє, стиха й сумує українець", "здоровий той народ, що в його молодіж кипить, та й не скипає"). Попри неоднозначність, кардинальні аксіологічні зміни суперечливих поглядів Пантелеймона Куліша на історичні процеси й постаті минулого і теперішнього, бачення майбутнього земляків у способах його досягнення, він підкреслює, що ментальні трансформації українства загалом та українця зокрема повинні спиратися на етногенетичну сутність первинного єства, що полягає в іманентній гармонії внутрішнього і зовнішнього світу завдяки дотриманню імперативів Господа й осягання природи.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Куліш П. Малоросійськіє разказы / П. Куліш // Кієвлянинь / издалъ М. Максимович. – К., 1840. – Кн. 1. – С. 205–228.

Куліш П. Твори. У 2 т. Т. 1 : Прозові твори. Поетичні твори. Переспіви та переклади / П. Куліш. – К., 1994. – 752 с.

## REFERENCES

Kulish P. Malorossjskye razskazy / P. Kulish // Kievlyanyn / izdal M. Maksymovych. – Kyiv, 1840. – Kn. I. – S. 205–228.

Kulish P. Tvory : u 2 t. U 2 t. T. 1 : Prozovi tvory. Poetychni tvory. Perespivy ta pereklady / P. Kulish. – Kyiv, 1994. – T. I. – 752 s.

Стаття надійшла до редакції 14.11.19.

**T. I. Tkachenko**, Dr Hab., Associate Prof.,  
Taurida National V. I. Vernadsky University, Kyiv

### SMALL PROSE OF PANTELEIMON KULISH: INDIVIDUAL-MENTAL MEASUREMENT

*The article devotes to the study of the features of the small prose of Panteleimon Kulish (1819–1897). Attention focuses on writer's highlighting the mental specificity of Ukrainianness (the ratio of individual and collective, primary and acquired) of individual and mental in his unique vision of Ukrainian. The paper defines the formal and content components of works, in particular genology (legend, story, idyll, memory-notes), themes and problems (historical projections, passeism, ambivalent author's position), the figure of a narrator (witness or participant of events, remote observer, heir of transfers, chronicler, publicist), the specificity of the textual organization (presentation, intertext, language and speech, the image of characters, the meaning of epigraphs, the engagement of parables and song inserts, suggestibility); the role of figurative-expressive means (contrast, metaphor, parallelism, comparison, gradation, symbol, appeal, elliptic, and rhetorical constructs). The investigation clarifies the author's idiosyncrasy and outlook.*

**Keywords:** small prose, psychology, gradation, suggestion, narrator, intertext.

УДК 821.161.2.09185/186П.Куліш:140.8]:061.2(477.83/.86)

**Р. Б. Харчук**, канд. філол. наук, старш. наук. співроб.,  
Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, Київ

### ДІЯЛЬНІСТЬ П. КУЛІША З УКРАЇНІЗАЦІЇ ГАЛИЧНИНИ У КІНЦІ 1850–1860-х РОКАХ

*Статтю присвячено проблемі ідейного впливу П. Куліша на львівських семінаристів у 1861–1867 рр. Розглянуто тогочасні особисті контакти письменника з галичанами.*

**Ключові слова:** львівські семінаристи, контакти, національна ідентичність, мова.

Проблему впливу П. Куліша на Галичину досліджували Я. Гординський, М. Возняк, К. Студинський, Є. Нахлік, О. Федорук, І. Райківський, О. Серета. Ці дослідники відтворили хронологію відносин одного з учасників Наддніпрянської трійці



з галичанами, виокремивши конфлікти й непорозуміння, окресливши коло тих галицьких діячів, які найінтенсивніше контактували з П. Кулішем у різні часи. Питання ідейного впливу П. Куліша на галичан у 1860-ті рр. найвичерпніше подав О. Федорук. Це дослідження містить певні уточнення.

Уперше П. Куліш прибув до Львова проїздом у червні 1858 р. Хоча в перший приїзд його контакти з українцями-галичанами були обмеженими, переважно письменник обертався в колі польських учених, тоді він познайомився у домі польського вченого Августа Бельовського із Я. Головацьким [Студинський, 1928, т. 148, с. 243], можливо, й із Д. Зубрицьким. Про перший приїзд П. Куліша в Галичину міститься інформація в його листі від 8 червня 1858 р. до Я. Головацького, у якому перелічено усі книжки, що їх письменник лишив у Львові: 35 "Граматок", 2 "Чорні ради", по 1 примірнику 1 і 2 тому "Записок о Южной Руси". Виручку від цих книжок автор листа хотів обернути на потреби Народного руського дому. Крім названих книжок, він лишив книгареві, що коло Волоської церкви, перший том творів М. Гоголя, два екземпляри "Народних оповідань" Марка Вовчка, літопис Самовидця і якусь польську книжечку [див.: Вибрані листи Пантелеймона Куліша,.. 1984, с. 137]. Саме П. Куліш поряд із В. Бернатовичем був головним агентом українського впливу в Галичині у першій половині 1860-х рр. В. Бернатович приїхав до Львова пізніше від П. Куліша, влітку 1861 р. Про його вплив на галичан, що склали першу українську громаду у Львові: В. Шашкевича, К. Климковича, Д. Тянякевича, Е. Згарського і Ф. Заревича, написав у власній автобіографії В. Шашкевич: "В моїй піддашній кімнатці я тоді у перше приймав так дорогого гостя – гостя з України. Закликавши Данила Тянякевича і других молодят, ми з несказаною розкошю слухали оповідань про Україну, Києвську громаду, про Шевченка, Куліша, Костомарова, Марка Вовчка і т. д." [Возняк, 1911, с. 21]. Значний резонанс серед галичан мав допис В. Бернатовича про похорон Шевченка, уміщений у 49 числі Слова Б. Дідицького за 1861 р. [Тарас Шевченко в критиці, 2013, с. 320–324]. Б. Якимович твердить, що текст поеми "Сон – У всякого своя доля", що її К. Климкович видав 1865 р., став відомим у Галичині через В. Бернатовича

[Якимович, 2015, с. 360]. Однак вплив останнього був спорадичним і короткотривалим через ранню смерть письменника.

Натомість вплив П. Куліша розтягнувся на десятиліття, особливо інтенсивним і позитивним він був у 1860-ті рр. Згодом захоплення П. Кулішем змінилося у галичан його несприйняттям і нерозумінням. Про це свідчить листування письменника з галичанами і згадки про П. Куліша в листуванні галичан з наддніпрянцями [Студинський, 1931, с. 91, 97, 106]. Промовистим є й українськомовний лист до П. Куліша Я. Головацького від 30 червня 1859 р., у якому міститься таке прохання: "Поможіть, брате, Русинам Галицьким, засиліть їх плодами Малоруської братії, бо наша самотна билинка засхне від спеки, або приглушать її сусідні бур'яни" [Кореспонденція Якова Головацького,.. 1905, с. 463–464]. Я. Гординський слушно зауважив, що на амбітного П. Куліша ці слова справили великий вплив, тож він вирішив відіграти в Галичині роль духовного провідника [Гординський, 1917, с. 22]. О. Федорук вважає, що П. Куліш позиціонував себе у 1860-х рр. як продовжувача суспільно-літературної справи Шевченка [Федорук, 2001, с. 58]. Є. Нахлік натомість висловив думку, що розголос про П. Куліша в Галичині відбувся не так під впливом його літературних творів, як під впливом того, що цей літератор-патріот зазнав репресій у справі Кирило-Мефодіївського братства і був засланий у російську провінцію [Нахлік, 1994, с. 4]. Вочевидь, під впливом усіх зазначених факторів вже у листі до А. Шанковського від 6 жовтня 1861 р. семінарист Й. Могильницький писав, що "питомці нашого богословія з самою головою нашої літератури Кулішом в дуже стислом стосунку стоять і дуже часто листи і книжки от него достають" [Гординський, 1917, с. 151]. Він подав й список тих книжок: "Маруся", "Перекотиполе", "Козир-дівка", "Щира любов" Г. Квітки-Основ'яненка, "Кобзар" (1860), заборонені вірші Шевченка, опубліковані в Лейпцигу, окремі Шевченкові твори (Я. Гординський припустив, що йшлося про "Гайдамаки", які опинилися згодом в А. Шанковського), "Гарасько", "Наталя" М. Макаровського, "Думи та співи" М. Петренка, "Вовкулака" С. Александрова, "Переяславська ніч" М. Костомарова, альманах "Хата". Остання позиція дуже важлива, як важливо й те, що П. Куліш розумів вагу Галичини для

українського питання. Можливо, публікації на галицькі теми в Основі були інспіровані саме ним (цю проблему почав досліджувати В. Дудко [див.: Дудко, 2006]). У листі до Л. Жемчужникова від 16 січня 1864 р. П. Куліш писав: "В самом деле под австрийскою конституцією, которую напрасно так унижают наши газетчики, украинский вопрос может сделать в литературе великие успехи, которые в свое время почувствуются и нашею ничтожною публикою" [Глушко, 1926, с. 172]. У письменника і в 1870-х, і в 1880-х рр. зроджувалася ідея переселитися до Галичини й прийняти австрійське підданство, щоб увільнитися від російської цензури. Про це свідчить і лист В. Навроцького до М. Бучинського від 30 липня 1872 р. [Студинський, 1931, с. 441], і лист П. Куліша до І. Пулюя від 9 березня 1882 р. [Вибрані листи Пантелеймона Куліша,.. с. 243–244]. З одного боку, як писав К. Студинський, через свій авторитаризм і примхи П. Куліш не мав на галицьке громадянство того впливу, що Т. Шевченко [див.: Студинський, 1928, кн. 2, с. 30], з другого, Я. Гординський уважав, що навіть книжки, полишені П. Кулішем 1858 р. у Ставропігійській друкарні, були предтечами нового культурного руху в Галичині, в яким визначну роль відіграв Куліш [Гординський, 1917, с. 22].

Вплив П. Куліша на львівських семінаристів тривав від осені 1861 р. до 1867 р. Про це свідчить листування П. Куліша з Д. Каменецьким. У багатьох листах 1861–1867 рр. він нагадує Д. Каменецькому про те, що галичанам потрібні українські книжки, зокрема у листі від 24 грудня 1867 р. читаємо: "Галичане нуждаются в ваших книжках очень. Озаботьтесь доставлением их книгопродавцу Дымету. Он ждет. Деньги не пропадут: за это ручаюсь" [Письма Кулиша, 1898, с. 143–144]. М. Кордуба уважав, що саме цей мислитель давав львівським семінаристам поради, вказівки, книжки й гроші на підтримку видавництва через Д. Танячевича. Він зробив висновок, з яким важко не погодитися: "Взагалі Куліш був першим з Наддніпрянців, що зрозумів велику роль, яку Галичина мала і повинна була відограти в розвою цілого українського народу" [Син України,.. 1997, с. 168]. Про це ж свідчить й сам П. Куліш у листі до Л. Жемчужникова від 27 грудня 1876 р., згадавши, що під час

служби у Варшаві, постійно займався "убогими русинами, жертвуючи чималі суми грошей на львівські видання й потреби молодих львівських інтелектуалів. Саме в той час галицькі семінаристи прислали П. Кулішу патріотический адрес на українском языке" [Глушко, 1926, с. 178]. Цей жест став приводом до звинувачення П. Куліша в українофільстві й подальшого його звільнення з посади директора духовних справ у Царстві Польському, оскільки він публічно не відмовився від своїх українських симпатій.

Попри непрості взаємини із галичанами, особливо останніх літ, що їх дослідив М. Возняк [див.: Глушко, 1926], попри порівняння Галичини в листі до І. Пулюя від 16 червня 1871 р. зі сміттям, що зісталось після лядського потопу, попри різкий критицизм щодо галичан: "А брати Русини думають, що вони люде поважні, до діла годячі, та й зовсім таки нація! Сміх і горе! Така нація, що незгідна готовим грошем і словом чесно і розумно користуватись" [див.: Вибрані листи Пантелеймона Куліша,.. 1984, с. 211], Пантелеймон Олелькович все ж плекав думку: "А може таки там об'явиться яка розумна і моральна сила" [див.: Вибрані листи Пантелеймона Куліша,.. 1984, с. 211]. Цей інтелектуал мав авторитет і серед народовців, і серед москвофілів, був головним рушієм часопису "Правда", що постав 1867 р. у Львові. Він щиро переймався галицьким письменством, розумів феномен галицької староруської літератури, уважав, що галичанам треба переорієнтуватися з церковно-слов'янщини, котра лежить в основі російської літературної мови, на українську літературну, яку на підставі народної розвивав Т. Шевченко і його наступники. У листі до Я. Головацького від 28 січня 1861 р. прямо написав про літературні вправи галичан-любителів церковно-слов'янщини: "Ваша словесность така ж далека од нашої, як і московська. І правопись ваша якась чудна... У цьому ж листі він закликав старорусів писати так, як пишуть в Україні, а то ми йдемо двома дорогами і Бог знає, коли до купи зійдемося" [Студинський, 1928, т. 148, с. 250]. Про це ж мовиться й у недатованому листі до О. Кониського, що міститься серед кореспонденції П. Куліша 1861 р.: "Не дуже кваптесь на галицький часопис: там такою мовою пишуть, що нехай їм цур!

Лучче б уже по-Ломоносовськи писали, а то ні так, ні сяк" [Возняк, 1923, с. 143]. У першій половині 1860-х П. Куліш переважно листувався із редактором Слова Б. Дідицьким, який тоді симпатизував Україні. З Я. Головацьким почав інтенсивно листуватися щойно у 1866 р. [Студинський, 1928, т. 148, с. 245], коли виконував обов'язки урядовця в Царстві Польському. Про листи П. Куліша до Я. Головацького, які без його відома було опубліковано в "Слові" та "Бояні" В. Стебельського писав і Ю. Чайківський [Чайківський, 1905, с. 94–97], і К. Студинський [Студинський, 1928, т. 148, с. 249–250]. Останній опублікував й самі листи, які зіграли важливу роль в усуненні П. Куліша з посади в Царстві Польському. Справу публікації цих листів чи не найповніше розглянув Є. Нахлік, акцентуючи на причетності до неї М. Каткова й І. Аксакова, трактуючи її як свідому провокацію проти П. Куліша [Нахлік, 1994, с. 15–23]. У нашому випадку це листування цікаве з огляду на підняту в ньому проблему русифікації. П. Куліш як чиновник русифікував етнічні українські землі, Холмщину, що входила до Конгресівки, упроваджуючи кириличну абетку в букварях [див.: Федорук 2003]. Можливо, П. Куліш хотів українізувати Холмщину під машкарою російської освіти і православ'я, але насправді його русифікаторська діяльність мала негативні наслідки і для поляків, і для українців Холмщини, і для галицьких українців. Поляки в українській Галичині діяли дзеркально: 1867 р. польську мову впровадили в школу, 1869 р. – до суду й державних установ. Згодом Холмська єпархія приєдналася до Російської православної церкви, що всупереч передбаченням П. Куліша зовсім не сприяло утвердженню української національної свідомості серед холмщаків. Після публікації листів П. Куліша до Я. Головацького чимало українців почало засуджувати письменника. Цікавим у цьому плані є недатований чорновик листа В. Барвінського до Степана Карпенка, в якому містяться такі аргументи на захист П. Куліша: "Пантелеймон бо – то чоловік так світлий і заслужений, – так праведний і невинний, що самі його діла, сама його особа за ним говорять, Яків Головацький нам дуже добре знаний чоловік, а його авторитет никне против авторитету Куліша, Слово давно запродане чужим інтересам оголосило Русинів

Москалями [...] воно мимоволі признало великий авторитет Куліша, – тож думало відтягненням Куліша від української справи звалити цілу партію" [Студинський, 1931, с. 41–42].

Загальновизнаною є теза про роль Шевченкового "Кобзаря" у формуванні української ідентичності галичан. Можливо, не менше значення поряд із "Кобзарем" мав також альманах П. Куліша "Хата". В. Шашкевич згадував, як побачив у Б. Дідицького "Кобзаря", але господар відмовився позичити йому книжку. Натомість "Хату" дав. В. Шашкевич прочитав передне слово до видання авторства П. Куліша й переконався, що у нього є одностайність. Тут же він зазначив: "П. Дідицький говорив пізніше, що «Хата» накоїла сего лиха, котре рускиї зовуть україноманією" [Возняк, 2011, с. 20]. Програмним в альманасі було "Передне слово до громади", у якому П. Куліш виклав власний погляд на українську літературу народною мовою, наголосивши: "Українська ж словесність – діло велике: се – нове слово між народами" [Куліш, 1860, с. XVI]. На його думку, українці з більшою охотою слухали "бурлацьке юродство Котляревського, аніж чепуркувату карамзинщину". Усім подобалася поезія Пушкіна й творчість Гоголя, що її митець порівняв зі спотикачем, "але Шевченко протверезив нас", повернувши до української мови. Саме Г. Квітка-Основ'яненко і Т. Шевченко, на його думку, "заправили нашу словесність віковічною силою й назнаменували їй правий і далекий путь" [Куліш 1860, с. X]. П. Куліш, відкинувши "Енеїду" І. Котляревського як несерйозну літературу, наголосив, що Квітка і особливо Шевченко витримали всі глузування над українським словом, процитувавши на підтвердження своєї думки уривок з поезії Шевченка "Доля". У кінці, прямо звертаючись до свого читача, мобілізував його: "Оттак видержи пробу, коли справді твоє рідне слово святиня непорочна і дорожче воно тобі од усякої мамони!" [Куліш, 1860, с. XXI]. І ці слова впали в Галичині на благодатний ґрунт. Галичани, на відміну від російських українців, не переживали комплекс національної меншовартості так гостро. Згодом, коли в громаді львівських семінаристів з'явився власний журнал "Вечерниці", у його 21 числі за 1862 р. було вміщено передрук із 3 числа "Основи" за 1861 р. статті П. Куліша "Чого

стоїть Шевченко як поет народний". У ній П. Куліш повторив тезу про Т. Шевченка як колективний голос українського народу: "Його устами весь наш народ заспівав про свою долю" [Куліш, 1861, с. 27]. Уперше Шевченка з народом, як відомо, ототожнив М. Костомаров у статті 1843 р. "Обзор сочинений, писанных на малорусском языке": "[...] это целый народ, говорящий устами своего поэта" [Костомаров, 1967, с. 388], повторив її у статті "Воспоминание о двух малярах", опублікованій у 4 числі "Основи" за 1861 р. Водночас М. Костомаров назвав Т. Шевченка поетом "общерусским", який писав малоросійською мовою. П. Куліш виявився набагато прозірливішим, бо ідентифікував Т. Шевченка винятково з появою нової української нації. У згаданій статті він повторив висновок з переднього слова до альманаху "Хата" про українську літературу й мову як основні маркери українців: "Слово його [Шевченка. – Р. Х.] животворяще сталося ядром нової сили, про котору не думали й не гадали за Котляревського найрозумніші з наших земляків, а та нова сила – народність" [Куліш, 1861, с. 29]. При цьому визначив українську націю як селянську, історично покривджену, чий духовний образ явив у слові Шевченко. Галичани відчули, що сказане прямо стосується їх, бо постійно зазнавали утисків від поляків, які принижували хлопів, тобто селян, українців. Ця стаття вражала читачів силою своєї риторики, повторами: "поки на Україні хоч одно дівча рідну пісню співатиме, поки хоч одна мати по-своєму дитину голубитиме, поки хоч один батько не чужим словом про давні могили говоритиме!", метафорами: "Підняв він [Шевченко. – Р. Х.] з домовини німу нашу пам'ять", "під корогом Шевченковим", "широким ходом пішло наше народне діло, усяке серце од його співу стрепенулося", епітетами: "праведні твори поетичні", "простий, здоровий розум народній", "високий дух народний". П. Куліш завдяки названим фігурам мови з пристрасстю й переконливо творив українську публіцистику, що актуалізувала тему національної ідентичності українців й української мови як головного її маркера. Ці теми визначатимуть українську публіцистику протягом наступних 150 літ. П. Куліш показав галичанам, що таке фонетичний правопис, згодом цей правопис об'єднає українців. Однак, як слушно зауважив

О. Федорук, П. Куліша галичани трактували як того, хто йде за Шевченком, як "трудолюбивий талант", а не генія, що для літератора було прикритим. Можливо, цей фактор вплинув на те, що П. Куліш прищеплював галичанам критичний погляд на поезію Шевченка [див.: Федорук, 2001, с. 59, 61] паралельно з популяризацією Шевченкової творчості. Показовим тут є "Соборне послання Куліша галичанам", у якому автор діагностував: галицька література під польським впливом й під впливом релігійної науки перетворилася на "цвірінькання". Він твердив, що галицька література залишатиметься наслідком "самої бібліографії поти, поки Галичина не зіллється духом своїм з Україною в єдине тіло" [Куліш, 1898, с. 11, 117]. Грунтом такої єдності, за П. Кулішем, мала слугувати українська етнографія й народна мова. Саме народ, на його думку, а не Шевченко, "наш Гомер". Це послання датується серединою 1871 р. Водночас у промові на восьмих роковинах смерті Шевченка 1869 р. у Відні, що її від імені П. Куліша зачитав М. Бучинський, стверджувалося протилежне. П. Куліш писав, що вартість особи в українському середовищі визначається тим, чи любить вона Шевченка, чи, навпаки, цурається поета. У цій промові, що її О. Федорук розглядає як варіацію листа "Чого стоїть Шевченко яко поет народний", коли митець постає еманцією народного духу [Федорук, 2001, с. 64], П. Куліш ототожнив Шевченка і себе вже із галицькими українцями, зрештою до такого прийому він часто вдавався задля наближення слухачів чи читачів до власної особи і власного способу думання: "А хіба ж у нас у Галичині не так само? Хіба можна звиритись у нас хоч одному такому, хто нехтує Шевченковим словом правди і волі?" [Студинський, 1928, т. 148, с. 272]. Таке ототожнення мало чималий психологічний вплив на галичан, перетворюючи їх на українців.

Отже, у 1860-ті рр. П. Куліш розпочав у Галичині нову культурну програму з формування єдиної української літератури народною мовою з уживанням фонетичного правопису. Згодом його культурна програма стала ґрунтом для народовців, дедалі більше ототожнюючись із питанням політичним.



## СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані / П. Куліш ; ред. Ю. Луцький ; передм. Ю. Шевельова. – Нью-Йорк ; Торонто, 1984. – 326 с.
- Возняк М. Листування Панька Куліша з Олександром Кониським / М. Возняк // Нова Україна. – 1923. – № 10. – С. 139–148.
- Возняк М. Недрукована автобіографія Володимира Шашкевича / М. Возняк. – Л., 1911. – 29 с.
- Возняк М. Останні зносини П. Куліша з галичанами / М. Возняк // ЗНТШ. – 1928. – Т. СXLVIII. – С. 165–240.
- Глушко С. Листування П. О. Куліша з Л. М. Жемчужниковим (1854–1877рр.) / М. Возняк // Україна. – 1926. – Кн. 2/3. – С. 163–180.
- Гординський Я. До історії культурного і політичного життя в Галичині / Я. Гординський. – Л., 1917. – 264 с.
- Дудко В. Стаття Івана Лашнюкова "Об отношении галицких русинов к соседям" (1862): атрибуція, проблематика, контексти / В. Дудко // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2006. – Вип. 10/11. – С. 362–368.
- Кореспонденція Якова Головацького в літах 1850–62 / видав Др. К. Студинський. – Л., 1905. – 592 с.
- Костомаров М. Обзор сочинений, писанных на малорусском языке / М. Костомаров // Твори : у 2 т. / М. Костомаров. – К., 1967. – Т. 2. – С. 375–393.
- Куліш П. Переднє слово до громади : Погляд на українську словесність / П. Куліш // Хата : альманах. – СПб., 1860. – С. VII–XXII.
- Куліш П. Сборное посланіе Куліша Галичанам / П. Куліш // Киевская старина. – 1898. – Кн. 10. – С. 115–117.
- Куліш П. Чого стоїть Шевченко, яко поет народній / П. Куліш // Основа. – 1861. – № 3. – С. 25–32.
- Нахлік Є. Пантелеймон Куліш і "Руська трійця" : До проблеми ідеологічних шукань серед української інтелігенції ХІХ століття / Є. Нахлік. – Л., 1994. – 30 с.
- Письма Куліша к Д. С. Каменецкому (1857–1867) // Киевская старина. – 1898. – Т. 62, июль–август. – С. 132–144.
- Райківський І. Взаємини П. Куліша з галичанами в 1870-х рр. / І. Райківський // Наук. зап. Тернопіл. нац. пед. ун-ту ім. Володимира Гнатюка. Серія : Історія / за заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль, 2015. – Вип. 1, ч. 1. – С. 44–50.
- Син України: Володимир Боніфатійович Антонович : у 3 т. / упоряд. В. Короткий, В. Уляновський. – К., 1997. – Т. 2. – 448 с.
- Студинський К. До історії взаємин Галичини з Україною в рр. 1860–1873 / К. Студинський // Україна. Науковий двохмісячник українознавства під редакцією акад. М. Грушевського. – К., 1928. – Кн. 2. – С. 6–40.
- Студинський К. Слідами Куліша / К. Студинський // ЗНТШ. – 1928. – Т. 148. – С. 241–306.
- Студинський К. Галичина й Україна в листуванні 1860–1880 рр. / К. Студинський. – Х. ; К., 1931. – 606 с.
- Тарас Шевченко в критиці : у 2 т. / за заг. ред. Г. Грабовича. – К., 2016. – Т. 2. – 803 с.
- Федорук О. До історії становлення культу Шевченка у Галичині у 60-х рр. ХІХ ст. / О. Федорук // Київська старовина. – 2001. – № 4. – С. 56–68.

Федорук О. Українсько-польські відносини у перцепції Пантелеймона Куліша (Контекст галицького суспільно-літературного процесу 60-х рр. XIX ст.) / О. Федорук // Україна модерна. – 2003. – Ч. 8. – С. 73–105.

Чайківський Ю. Володимир Стебельський: Життя і характеристика / Ю. Чайківський // ЛНВ. – 1905. – Т. 32, кн. 11. – С. 81–109; кн. 12. – С. 191–214.

Якимович Б. Тарас Шевченко і Галичина: від першого знайомства до наукового зібрання поетичних творів (штрихи до галицької видавничої Шевченкіяни) / Б. Якимович // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Л., 2015. – Вип. 25. – С. 355–375.

Sereda O. "As a Father among Little Children": The Emerging Cult of Taras Shevchenko as a Factor of the Ukrainian Eastern Galicia in the 1860s // Kyiv-Mohyla Humanities Journal. – 2014. – №1. – S. 159–188.

## REFERENCES

Vybrani lysty Panteleimona Kulisha ukrainskoiu movoiu pysani / pid red. Yu. Lutsko; peredm. Yu. Shevelova. – Niu-York ; Toronto, 1984. – 326 s.

Vozniak M. Lystuvannia Panka Kulisha z Oleksandrom Konyskym / M.Vozniak // Nova Ukraina. – 1923. – № 10. – 139–148 s.

Vozniak M. Nedrukovana avtobiohrafia Volodymyra Shashkevycha / M.Vozniak. – Lviv, 1911. – 29 s.

Vozniak M. Ostanni znosyny P. Kulisha z halychanamy / M.Vozniak // ZNTSh. – 1928. – Т. CXLVIII. – S. 165–240.

Hlushko S. Lystuvannia P. O. Kulisha z L. M. Zhemchuzhnykovym (1854–1877 rr.) / S. Hlushko // Ukraina. – 1926. – Kn. 2/3. – S. 163–180.

Hordynskiy Ya. Do istorii kulturnoho i politychnoho zhyttia v Halychyni / Ya. Hordynskiy. – Lviv, 1917. 264 s.

Dudko V. Stattia Ivana Lashniukova "Ob otnosheniy halytskykh rusynov k sosediam" (1862): atrybutsiia, problematyka, konteksty / V. Dudko // Ukrainskyi arkhеоhrafichnyi shchorichnyk. Nova seria. – Kyiv, 2006. – Vyp. 10/11. – S. 362–368.

Korespondentsiia Yakova Holovatskoho v litakh 1850–62 / vydav Dr. K. Studynskiy. – Lviv, 1905. – 592 s.

Kostomarov M. Obzor sochynenii, pysannykh na malorusskom yazyke / M. Kostomarov // Tvory: v 2 t. / M. Kostomarov. – Kyiv, 1967. – Т. 2. – S. 375–393.

Kulish P. Perednie slovo do hromady: Pohliad na ukrainsku slovesnost / P. Kulish // Khata : almanakh / P. Kulish. – SPb., 1860. S. VII–XXII.

Kulish P. Sobornoe poslaniie Kulisha Halychanamъ / P. Kulish // Kyevskaia Staryna. – 1898, – Kn. 10. – S. 115–117.

Kulish P. Choho stoit Shevchenko, yako poet narodnii / P. Kulish // Osnova. – 1861. – № 3. – S. 25–32.

Nakhlik Ye. Panteleimon Kulish i "Ruska triitsia": Do problemy ideolohichnykh shukan sered ukrainskoi intelihentsii XIX stolittia / Ye. Nakhlik. – Lviv, 1994. – 30 s.

Pysma Kulysha k D. S. Kamenetskomu (1857–1867) // Kyevskaia Staryna. – 1898. – Т. 62, yiul–avhust. S. 132–144.

Raikivskiy I. Vzaiemny P. Kulisha z halychanamy v 1870-kh rr. / I. Raikivskiy // Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: Istorii / Za zah. red. prof. I. S. Zuliaka. – Ternopil, 2015. – Vyp. 1, ch. 1. – S. 44–50.

Syn Ukrainy: Volodymyr Bonifatiiiovych Antonovych : u 3 t. / upor. V. Korotkyi, V. Ulianovskyy. – Kyiv, 1997. – T. 2. – 448 s.

Studynskyy K. Do istorii vzaiemyn Halychyny z Ukrainoiu v 1860–1873 rr. / K. Studynskyy // Ukraina. Naukovi dvokhmisiachnyk ukrainoznavstva pid redakcieiu P. Kulisha. – 1928. – Kn. 2. – S. 6–40.

Studynskyy K. Slidamy Kulisha / K. Studynskyy // ZNTSh. – 1928. – T. 148. – S. 241–306.

Studynskyy K. Halychyna y Ukraina v lystuvanni 1860–1880 rr. – Kharkiv ; Kyiv, 1931. – 606 s.

Taras Shevchenko v krytytsi / za zah. red. H. Hrabovycha. – Kyiv, 2013. – T. 2. – 803 s.

Fedoruk O. Do istorii stanovlennia kultu Shevchenka u Halychyni u 60-kh rr. XIX st. / O. Fedoruk // Kyivska Starovyna. – 2001. – № 4. – S. 56–68.

Fedoruk, O. Ukrainsko-polski vidnosyny u pertseptsii Panteleimona Kulisha (Kontekst halytskoho suspilno-literaturnoho protsesu 60-kh rr. XIX st.) / O. Fedoruk // Ukraina moderna. – 2003. – Ch. 8. – S. 73–105.

Chaikivskyy Yu. Volodymyr Stebelskyi: Zhyttia i kharakterystyka / Yu. Chaikivskyy // LNV. – 1905. – T. 32, kn. 11. – S. 81–109; kn. 12. – S. 191–214.

Yakymovych B. Taras Shevchenko i Halychyna: vid pershoho znaiomstva do naukovooho zibrannia poetychnykh tvoriv (shtrykhy do halytskoi vydavnychoi Shevchenkiiany) / Yu. Chaikivskyy // Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist. – Lviv: 2015. – Vyp. 25. – S. 355–375.

Sereda O. "As a Father among Little Children": The Emerging Cult of Taras Shevchenko as a Factor of the Ukrainian Eastern Galicia in the 1860s. / O. Sereda // *Kyiv-Mohyla Humanities Journal*. – 2014. – №1. S. 159–188.

Стаття надійшла до редакції 29.10.19.

**R. B. Kharchuk**, PhD, Senior Research Fellow,  
Shevchenko Institute of Literature  
of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

#### **P. KULISH'S ACTIVITIES ON UKRAINIZATION OF GALICIA IN LATE 1850–1860s**

*The article is devoted to the problem of P. Kulish's ideological influence on the seminarians of Lviv in 1861–1867. The author dwells on the personal contacts of the writer with the Galicians at that time, considering that P. Kulish's authority was based on the fact that he positioned himself as a successor of Shevchenko (O. Fedoruk) and on his participation in the Cyril and Methodius Brotherhood (E. Nakhlik). However, no less important, in her opinion, there were two writer's texts: "Opening word to the hromada" and "What is the cost of Shevchenko as a folk poet", which helped the Galicians to determine their own Ukrainian identity.*

**Keywords:** Lviv seminarians, contacts, national identity, language.

Г. Я. Холод, канд. філол. наук, проф.,  
Інститут дизайну, архітектури та журналістики, Київ

## СПЕЦИФІКА МОДЕЛЮВАННЯ ОБРАЗУ МАРУСИ БОГУСЛАВКИ В ОДНОЙМЕННІЙ ПОЕМІ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША

*Репрезентовано засоби створення образу головної героїні поеми П. Куліша "Маруся Богуславка"; окреслено етапи її духовної еволюції, зроблено акцент на зміні її світоглядної позиції.*

**Ключові слова:** образ, світогляд, духовна еволюція, поема.

1901 р. С. Томашівський проаналізував поему П. Куліша "Маруся Богуславка", звернувши увагу на специфіку художньої інтерпретації письменником однойменної думи. Крім цього, дослідник приділив увагу й творам Е. Згарського, І. Левицького, Б. Грінченка, М. Старицького, С. Воробкевича, які також художньо осмислювали думу "Маруся Богуславка" [Томашівський, 1901].

Поема П. Куліша "Маруся Богуславка" привернула увагу дослідниці В. Біляцької, яка у статті "Поема «Маруся Богуславка» П. Куліша в обсерваціях С. Томашівського і В. Щурата" висвітлила особливості їхнього критичного осмислення твору [Біляцька, 2012]. М. Лановик та З. Лановик у статті "«Східні поеми» П. Куліша на перехресті азійського містицизму і європейського романтизму" проаналізували поему П. Куліша "Маруся Богуславка", ураховуючи вищезгаданий культурний дискурс [Лановик, 2014]. О. Лавер у своїй статті "Емоційно марковані літературно-художні антропоніми у творах П. Куліша" проаналізувала антропоніми у творах П. Куліша, зокрема й у поемі "Маруся Богуславка" [Лавер, 2010].

Хоча поема П. Куліша "Маруся Богуславка" неодноразово була об'єктом наукових досліджень, пропонуємо осмислити образ головної героїні з погляду зміни її аксіологічних орієнтирів.

У своїй староруській поемі "Маруся Богуславка" Пантелеймон Куліш особливу увагу приділяє присвяті, де активно використовує слова (дух, душа, пречисту, благословляти, херувими, зоря

новорожденна, відрада, благоуханне, Мадонно), сакральність яких підкреслюється за допомогою епітетів світлокрилий, святими, благословенній, спасенну, райська. Створюючи таким чином заряджену позитивною енергією атмосферу, автор увиразнює сакральний процес творчості, наголошуючи на його Божественній природі. Визнаючи автора лише знаряддям для виникнення слова й підкреслюючи визначальну роль Божественного у вищезазначеному процесі, П. Куліш недаремно обрав образ Мадонни, яка є символом народження святого. Прикметним є те, що, моделюючи образ Марусі Богуславки (ідеться про портрет і мовлення головної героїні), П. Куліш постійно використовує сакральні слова з великою позитивною енергетикою, що в уяві реципієнта поступово формують образ ідеальної дівчини, якій відкрилася істинність людського Буття.

Автор, звертаючись до Музи, яку він вважає богинею правди й святинею серця чистого і розуму вільного, і репрезентуючи головний критерій творчості – правду ("Дай же нам, богине, тільки щирій правді поклоняться І в ім'я твоє святе дітьми терпимості озватися"), наголошує на дистанційованні від ідеологічної заангажованості, сформованого попередніми поколіннями упередженого ставлення до минулого ("Занедбали й ті перекази, ті споминок криваві, що діди вважали за вінець своєї честі й слави") і важливості об'єктивного висвітлення історичних подій ("Ми про давні давна без гніву й лукавства спогадаймо, Про безладде наших бідолашних предків заспіваймо") [Куліш, с. 1].

Анонсує розповідь про попа Державця – батька Марусі Богуславки, П. Куліш використав антитезу, що сприяла не лише підкресленню чеснот вищезазначеного персонажа поеми, а й презентації деструктивних ознак історичного періоду, які автор увиразнює за допомогою градації епітетів (напр. темного розбійницького). Антропонімом "Державець" П. Куліш не тільки окреслює риси характеру попа, а й підкреслює велич його пращурів, які завдяки шляхетності з давен давнешніх заслужили в короля державу. На нашу думку, детальним моделюванням образу батька Марусі, зокрема акцентом на його доброчесності, праведності, автор мотивує наявність вищезгаданих рис характеру в Марусі Богуславки, які найбільше експліковані

в епізодах перебування у Стамбулі. Ототожнюючи єзуїтів із гадюками, злою, в'їдливою тлею, автор не тільки чітко окреслює своє ставлення до них і репрезентує їхні негативні риси характеру (підступність, хитрість, агресивність), а й увиразнює нонкомфортність позицію Державця щодо підступної політики покатоличення Русі. Саме вона змусила його залишити рідні місця ("Волив лучче всяку нужду й тяжку біду приймати, / Ніж з ляхами по науці єзуїтській панувати, / З русинів ляхву та недоляшків штучно виробляти, / Правду-матір, честь, і волю, й душу / Риму продавати" [Куліш, с. 1]) й шукати долі в Богуславі, де в громаді набув беззаперечного авторитету завдяки своїм чеснотам та вмінню правити службу Богу. На нашу думку, у негативному ставленні ("Він картав у церкві козаків докірними словами, / Соромив їх дуків хижими, кривавими ділами. І полковника козацького, й обозного, й гетьмана Поважав не вельми більш, як нехриста і бусурмана" [Куліш, с. 1]) попа Державця до козаків чітко окреслена позиція П. Куліша, що акцентує увагу на пияцтві, гультьяйстві, розбійництві кривавих злочинах останніх, які підкуплене ними ж за крадені гроші п'яне кобзарство, шинкове нищунство презентувало як лицарські подвиги. Ненавистю козаків, що гнівили Бога своїми гріхами, до попа Державця, який віддавав перевагу праведному життю, а не статкам, П. Куліш знову підкреслив аксіологічну прірву між вищезгаданими персонажами.

На відміну від батька, Маруся Богуславка, на красі якої зроблено акцент на початку твору, не була радикально налаштована стосовно козаків. Закохана в козака Левка Кочубея, вона вірно чекала його з походу й не піддавала сумнівам правильність учинків коханого, який і Марусі, і її матері обіцяв великі багатства, здобуті в боях із турками.

Маючи зі своєю дружиною, яка після багатьох років бідного життя прагнула розбагатіти й молила Богородицю про допомогу козакам під час морських походів, а також збагачення свого майбутнього зятя, різні точки зору на майбутнє Марусі, піп Державець був переконаний, що саме така козацька активність відкриває шлях орді. Піп не був прихильником насильства й вважав, що саме сила молитви здатна захистити рідну землю від

ворогів. Державець, спрогнозувавши наслідки козацької діяльності, зокрема страждання людей від помсти орди, негативно оцінив несправедливі вчинки козаків щодо земляків, які не хотіли підкорятися їхньому примусові брати участь у морських походах. Усі переживання щодо майбутнього рідної землі трансформувалися в пророчий сон, у якому Дніпро взимку розлився кривавою водою. Підступність козаків П. Куліш підкреслив образом Івася – родича Марусі, якого січовики схопили в селищі й продали в ясир. Зокрема, у цьому контексті було згадано Гната Шую – козака, лицемірство якого у творі увиразнено його прагненням стати ченцем. Завдяки образу Івася, який вважає віру в Аллаха істинною й з огидою ставиться до рідної землі, автор змушує реципієнта замислитися над причинами кардинальної переорієнтації людини (чужина стала рідною домівкою й навпаки " – Бо я між ними / Немов на світ удруге народився / І думками про божество святими, / І правдою без хиби просвітився" [Куліш, с. 4]), яка, ще в дитинстві ставши товаром, була зраджена козаками, які повинні були захищати рідну землю, а не заробляти гроші, продаючи українців у полон. Завдана в дитинстві психологічна травма, зумовлена зрадою тих, кому Івась довіряв, визначає його ставлення до рідної домівки й мотивує очистити її вогнем, незважаючи на благання Марусі Богуславки, яку він хоче силоміць забрати до Стамбулу, не плюндрувати місця, де за ним плакала мати. П. Куліш образом круговерті, створеним завдяки зоровим і слуховим деталям ("У попаді в очу позеленіло... / Дочка, татарин, божники з богами, / Усе пішло кругом і зашуміло, мов гай густий під бурею-вітрами... / Кудись вона біжить чи завірюха / Її на дикі крила підхопила / І мчить крізь полом'є та дим, і духа / У грудях бідолашних захопило / І серце, й пам'ять, мов у морі, потопило" [Куліш, с. 5]), візуалізував утрату свідомості головної героїні, підкресливши таким чином пережите Марусею психологічне напруження.

Трагізм ситуації у творі підсилюється за допомогою сприйняття наслідків татарської навали Марусиною матір'ю, яка збожеволіла ("Я забула, як заснула, / Чим була, живучи... / Темна темрява бгорнула Мізок мій болючий") через побачене й пережите. Стан божевілля репрезентований у творі хаотичністю

думок старої жінки, моделюванням кількох реальностей, що не відповідають дійсності, неспроможності відновити власну ідентичність ("Чи дочка була се в мене, / Чи се я, Маруся? По кому се я так плачу, по кому журюся?") [Куліш, с. 5]. Акцентуючи увагу на горі матері, підкресленому портретною деталлю ("усе волосся миттєво посивіло"), і змальовуючи труднощі (перебрела Дністер), що вона долає дорогою до Стамбула в пошуках Марусі Богуславки, автор увиразнює безмежність материнської любові, яка миттєво трансформується в ненависть до рідної дитини, закоханої в султана. Сприймавши зміну світогляду Марусі Богуславки та її духовну еволюцію ("Я сліпа була, не знала, / Що за храм великий / Без кінця і без начала / В міряд владки. / І глуха: не чула хору / Сфер небесних вічних, / Горньої музики твору / Мислей передвічних. / Бог тепер мені відкрився, / Бо розпалась луда / На очах, і він явився / В невимовних чудах" [Куліш, с. 34]) як зраду християнської віри ("В деспоті тепер вбачаю / Знов звізду Востока / І душею в нім вітаю / Нового пророка"), мати, образ якої під впливом негативних емоцій кардинально змінюється ("Тільки патли дибки стали, / Мов живі гадюки; / А Медузи злющі очі / В підлоб'ї склепились, / В судоргах пекельних щоки / І уста скривились" [Куліш, с. 35]), робить невдалу спробу позбавити головну героїню життя. Імпліцитно засуджуючи релігійну нетерпимість і фанатизм попаді, яка знівельовала сімейні цінності, автор окреслив свою позицію щодо важливості вільного вибору особистості й можливості аксіологічних переорієнтацій, суголосних динаміці внутрішнього світу й зумовлених зміною життєвих обставин. Детально змальовуючи життя українців у Стамбулі й на Батьківщині, автор антитезою ("Дивись, ледащо, як у нас гуляє / Народ веселий у святій свободі. / А в вас раює і достаток має / Хіба паливода, харцизник, злодій...") моделює парадоксальну ситуацію: українці на чужині більше захищені, ніж у рідному краї ("І ні один із нас ні бранця не потаїть, / Ні бранки: / Бо в Корані золотими / Словами нам прописано, щоб навіть / До ворогів були ми милостиві, не вимагаючи великої поживи") [Куліш, с. 12]. Підтвердженням цьому є безкорислива допомога непритомній матері Марусі Богуславки, яку надали



мусульмани, зокрема Кантемир та Заїра. Життя мусульман, які щиро дотримувалися приписів Корану й виявляли милосердя до своїх ворогів, а також толерантність до представників іншої віри, вплинули на світогляд Марусі Богуславки. Вона відчула повагу до своєї особистості, оскільки мала змогу зберігати християнську віру, до якої султан толерантно ставився. Сприймаючи все, що з нею сталося, як Божу волю, Маруся Богуславка у своєму перебуванні в Стамбулі вбачає глобальну місію – сприяти встановленню миру завдяки впливу на султана ("Дай мені з Твоєї ласки, / Світ йому відкрити, / Тихий мир у християнських / Землях водворити! / Нехай віру перестане / Побивати віра / І в омані не сконає / Дивний сей невіра!" [Куліш, с. 16]). Уміння неупереджено аналізувати обставини, відсутність релігійного фанатизму, нетерпимості до віри інших народів дали їй можливість об'єктивно оцінити велич внутрішнього світу майбутнього чоловіка й максимально відкрити своє серце пізнанню істини й свого призначення.

Моделюючи образ султана, П. Куліш руйнує стереотип щодо його жорстокості й тиранії. Правитель хоче заради коханої завоювати Україну й перетворити її на Божий рай [Куліш, с. 18], захистивши від Москви та Польщі. Султан із розумінням поставився до вчинку Марусі, яка випустила козаків і свого коханого Левка з в'язниці та забезпечила їм безперешкодне повернення додому, належним чином оцінив її здатність на самопожертву. Показовою в поемі є сцена каяття полонених козаків, які лише в кризовій ситуації, переосмислюючи свою поведінку, почали аналізувати власні гріхи: пияцтво, гультьяйство, пролиття крові, продаж земляків у рабство. Саме заради них Маруся Богуславка ризикувала своїм життям і була готова свідомо прийняти смерть, не знаючи, що султан, віддаючи їй знак влади, не тільки передбачив її вчинок, а завдяки таємній змові з Кантемиром забезпечив їй усі умови для звільнення козаків.

Спілкуючись із султаном, пізнаючи глибину його щирого серця, Маруся почала не тільки відчувати всеприсутність Бога й звертатися до Нього в будь-якому місці, а й відкривати серце й душу новому почуттю – коханню до султана, яке мало велике значення для майбутнього України. Духовна еволюція (прийняття

ідеї єдиного Бога для всіх народів, усвідомлення своєї місії й важливості її виконання) головної героїні, яку П. Куліш позиціонує не як зрадницю своєї віри, а як особистість, яка має право на зміну життєвої позиції, продемонстрована у творі завдяки розлогим антитетичним діалогам Марусі Богуславки з матір'ю – непримиреним опонентом ісламу.

Отже, моделюючи образ Марусі Богуславки завдяки портретним деталям, мовленню, відтворенню ставлення до інших персонажів, діалогів із ними, вчинків, П. Куліш презентує духовну еволюцію героїні, зумовлену зміною її світогляду.

### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Біляцька В. Поема "Маруся Богуславка" П. Куліша в обсерваціях С. Томашівського і В. Щурата / В. Біляцька // Таїні художнього тексту (до проблем поетики тексту) : зб. наук. пр. – 2012. – Вип. 15. – С. 4–12.

Куліш П. Маруся Богуславка / П. Куліш // Українська література : електронна бібліотека – Режим доступу: <https://ukrclassic.com.ua/katalog/k/kulish-pantelejmon/342-pantelejmon-kulish-marusya-boguslavka>. – Назва з екрану. – Дата перегляду: 11.02.16.

Лавр О. Емоційно марковані літературно-художні антропоніми у творах П. Куліша / О. Лавр // Наук. вісн. Ужгород. ун-ту. Сер. : Філологія. Соціальні комунікації. – 2010. – Вип. 22. – С. 106–109.

Лановик М. Східні поеми П. Куліша на перехресті азіатського містицизму і європейського романтизму / М. Лановик, З. Лановик // Слово і час. – 2014. – № 8. – С. 57–79.

Томашівський С. Маруся Богуславка в українській літературі: історико-літературний нарис / С. Томашівський. – Л., 1901. – 75 с.

### REFERENCES

Biliatska V. Poesma "Marusia Bohuslavka" P. Kulisha v observatsiiah S. Tomashivskoho i V. Shchurata / V. Biliatska // Tainy khudozhnogo tekstu (do problem poetyky tekstu) : zbirnyk naukovykh prats. – 2012. – Vyp. 15. – S. 4–12.

Kulish P. Marusia Bohuslavka / P. Kulish // Ukrainka literatura : electronna biblioteka. – Rezhym dostupu: <https://ukrclassic.com.ua/katalog/k/kulish-pantelejmon/342-pantelejmon-kulish-marusya-boguslavka>. – Nazva z ekranu. – Data perehliadu: 20.12.18.

Laver O. Emotsiino markovani literaturno-khudozhni antroponymy u tvorakh P. Kulisha / O. Laver // Naukovi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriia : Filolohiia. Sotsialni komunikatsii. – 2010. – Vyp. 22. – S. 106–109.

Lanovyk M. Ckhidni poemy P. Kulisha na perekhresti aziatskoho mistytsyzmu i yevropeiskoho romantyzmu / M. Lanovyk, Z. Lanovyk // Slovo i Chas. – 2014. – №8. – S. 57–79.

Tomashivskiy S. Marusia Bohuslavka v ukraini literaturi: istoryko-literaturny narys / S. Tomashivskiy. – Lviv, 1901. – 75 s.

Стаття надійшла до редакції 23.10.19.

**H. Ya. Holod**, PhD., Prof.,  
Institute of Design, Architecture and Journalism, Kyiv

**SPECIFICITY OF MODELING THE IMAGE  
MARUSI BOGUSLAVKA IN PANTELEIMON KULISH'S POEM  
OF THE SAME NAME**

*In the article specificity of modeling the image of Marusi Boguslavka in Panteleimon Kulish's poem of the same name the means of creating the image of the main heroine of the poem are presented, the stages of her spiritual evolution are outlined, the emphasis is placed on changing her worldview position.*

*The peculiarities of modeling of Marusi Boguslavka's image are analyzed, in particular, attention is paid to portrait details, the heroine's speech, her attitude to other characters, actions, antithetical dialogues with her mother – an irreconcilable opponent about Islam.*

**Keywords:** image, worldview, spiritual evolution, poem.

УДК 81'37Куліш

**М. М. Цілина**, канд. філол. наук, доц.,  
Київський національний університет культури і мистецтв, Київ

**ОНІМИ В РОМАНІ П. КУЛІША "ЧОРНА РАДА"**

*Розглянуто тематичні групи власних назв у романі П. Куліша "Чорна рада". З'ясовано їхні структури і походження, здійснено спробу всебічного аналізу таких найменувань. Найчисленнішими групами власних назв у романі є антропоніми й топоніми. Мени уживаними – астроніми, документоніми, ергоніми й теоніми.*

**Ключові слова:** антропоніми, астроніми, ергоніми, теоніми, топоніми.

Інтерпретація ідейно-тематичного спрямування будь-якого художнього твору буде недостатньою без огляду його мови та специфіки ідеостилю. І перше, що має зацікавити дослідника в лінгвістиці тексту, – це ономастичне поле, навколо якого організована вся інша лексика. Оніми відіграють, на нашу думку, ключову роль. Особливу увагу треба звернути на вивчення романного ономастикону, оскільки наявність декількох сюжетних ліній передбачає і велику кількість, насамперед, імен, по батькові, прізвищ, кличок героїв; широку географічну локацію, а це назви країн, регіонів, хуторів, сіл, міст, гір, річок тощо. Ономастика

великого прозового твору – це ще й власні авторські новотвори, й ті найменування, до яких письменник звертається поодинокі. Тому простір для наукових пошуків є більш, ніж достатнім.

Об'єктом цього дослідження є власні назви в першому історичному романі-хроніці "Чорна рада" Пантелеймона Куліша. Предметом – їх тематичні групи та структурно-семантичні типи.

Мова творів Пантелеймона Куліша загалом вивчалася ґрунтовно, зокрема у дисертаційних дослідженнях Т. Должикової [Должикова, 2003] та О. Кумеди [Кумеда, 2011]. Розглядалися й окремі класи власних назв, зокрема літературно-художні антропоніми у статтях О. Лавер [Лавер, 2010], структурно-функціональні особливості антропонімів роману "Чорна рада" – С. Соколової [Соколова, 2010]. Однак не було спроб здійснити всебічний аналіз пропріативів роману П. Куліша "Чорна рада", хоча ономастичне поле твору нараховує близько 160 назв.

Усі виявлені оніми в романі означаємо терміном *літературна ономастика* – "[...] суб'єктивне відтворення об'єктивного, гру, що здійснює автор, загальномовними ономастичними нормами" [Карпенко, 1981, с. 80]. Проте слід зазначити, що серед власних найменувань, що зустрічаються у творі, є назви реальних країн, територій, осіб, річок, міст, наприклад, оніми *Вкраїна, Волинь, Хмельницький, Брюховецький, Тетеря, Дніпро, Ромен, Гадяч, Зіньків*. І найменування, що є створеними власне автором. Це в основному літературні антропоніми: *Василь Невольник, Кирило Тур, Петро Шрам*.

Якщо глибше проглянути літературну антропонімію "Чорної ради", то можна прослідкувати низку певних мовних явищ, пов'язаних із цим типом пропріативів. У романі згадано відомих історичних осіб: *Дмитра Вишневецького, Северина Наливайка, Богдана Хмельницького, Івана Виговського, Івана Брюховецького, Якіма Сомка, Павла Тетерю, Матвія Гвинтовку, Михайла Вуяхевича, Василя Золотаренка, князя Гагіна* та ін. – і це є цілком умотивовано жанром самого твору. Хронологія імен зачіпає і князів *Олега, Святослава, Ярослава, Мономаха*. Згадано навіть хана *Батия*.

Часто імена та прізвиська подано у порівняльному контексті. Так згадано культурних діячів *І. Гізеля* та *П. Могилу*: *"Гізель, батьку, тепер у нас такий головатий чоловік, як колись був*

*Могила"* (Куліш). Або – "*рідні брати*", "*як Хома з Єремою*", "*як жида про Мусія*" (Куліш).

Вигадані Пантелеймоном Кулішем герої – звичайні люди чи козаки: бурмистр *Колодій*, священник *Чепурний*, козаки *Богдан Черногор*, *Олекса Сенчило*, *Петро Сердюк*, *Кирило Тур*, пан *Домонтович*, сотники *Білозерець*, *Костомара*, *Юско*.

Якщо поглянути на структуру антропонімів, то можна зазначити, що власні назви на позначення реальних історичних осіб та вигаданих персонажів у плані формальної структури схожі. Відповідно до традиційної класифікації іменувань за кількістю компонентів С. Соколова виокремлює одночленні, двочленні, тричленні назви антропонімів роману і зазначає, що Куліш іменує героїв переважно одночленими іменами [Соколова, 2010, с. 23] Такі антропоніми мають вигляд імен, прізвищ, прізвиськ та андронімів і представляють собою, як зазначає дослідниця: давньослов'янську назву (*Богдан*); особові назви християнського походження (*Василь*, *Васюта*, *Іванець*, *Мелася*, *Михайло*, *Настуся*, *Петро*, *Юресь*); апелятивні назви (*Брюховецький*, *Гладкий*, *Гвинтовка*, *Пугач*, *Тетеря*, *Сомко*, *Тур*, *Туриха*, *Шрам*, *Перебийніс*); патронімічні назви (*Череванівна*, *Шраменко*, *Шраменя*); відтопонімічні назви (*Миргородський*, *Черногор*).

Двочленні антропоніми П. Куліш використовує переважно стосовно епізодичних персонажів та історичних постатей. На першому місці двочленних конструкцій роману – ім'я. Другою частиною більшості козацьких онімів є [Соколова, 2010, с. 24]:

- відапелятиви: назви осіб за професією, заняттям чи службовим становищем (*Божий Чоловік*, *Василь Невольник*, *Тарас Сурмач*);

- за особливістю зовнішності, характеру, звичок (*Гордій Костомара*, *Іван Чепурний*, *Іван Шрам*, *Михайло Черевань*, *Петро Сердюк*, *Тарас Трясило*);

- утворені від назв тварин, птахів, риб (*Кирило Тур*, *Самійло Кішка*, *Павло Тетеря*, *Яким Сомко*);

- від назв харчових продуктів (*Єрема Вишневецький*);

- від назв предметів (*Матвій Гвинтовка*, *Яків Остриця*).

Деякі із цих імен функціонують із відтопонімним означенням, що вказує на місце проживання чи управління

певним, територіально закріпленим полком чи сотнею: *Васюта Ніжинський, Остап Миргородський, Дем'ян Полтавський, Зіньковський Грицько*.

Окрім прямих іменувань, автор використовує двочленні описові конструкції. Для цього ідентифікація осіб відбувається за допомогою лексем спорідненості [Соколова, 2010, с. 24] (*батько Пугач, брат Богдан, брат Матвій, брат Михайло, дочка Череваня, Шрамів син*).

Нерідко вживаними є і поліфункціональні антропоніми. Богдана Хмельницького названо *батьком Богданом, старим Хмілем; Брюховецького – Іван Мартинович, Іванець*. Щодо варіанта *Хміль – Хмельницький*, то О. Лавер зазначає, що "Хміль у ряді літературних текстів П. Куліша став не лише символом національно-визвольної війни 1648–1656 рр., а й набув низки інших конотацій, на ґрунті яких істотно розширено його виражальні можливості; автор свідомо пов'язує варіант *Хмельницький – Хміль* із відповідним омонімічним ботанічним номеном" [Лавер, 2010 а, с. 43].

Антропоніми на позначення молодшого покоління утворено за допомогою суфіксів *-ус-, -ен-, -енк-, -івн-*: *Юресь Хмельниченко, Петрусь Шраменко, Шраменя, Домонтовиченко, Череванівна; дружини Череваня – -их- –Череваниха*.

Конотативна семантика імен та прізвищ зафіксована не лише у відповідних суфіксах, а й у стилістично маркованій лексиці – *бідолаха Джеджелій, благочестива пані Ганна Гулевичівна, проклятуций Іванець, окаянный Тетеря*. А ще імена функціонують у романі як повні і скорочені: *Олександра – Леся*.

Дуже часто ці назви стоять у формі кличного відмінка: *Василью, Лесю, Меласю, Тарасе*. Причому функціонують власне українські форми вокативів: *пане Гордію, пані Шрам*, а то й більш дружні звертання: *brate Іване, brate Михайле; демінутивні – Настусю-серденько*. Як бачимо, до імені можуть приєднуватися і прикладки: *Сомко-гетьман*.

Пантелеймон Куліш перекладав Біблію й добре був обізнаний з іменами святих, героїв Старого і Нового Завітів. Не випадково у текст роману "Чорна рада" він уводить ще й ці власні назви. Для

підтвердження думок героїв автор вдало використовує цитати з біблійними онімами: "Адам був чоловік не нашого брата, та й той спіткнувся на Єву". На сторінках книги згадано *Кайна й Авеля, Ісуса Христа і Юду; Зосима і Методія*. Водночас П. Куліш, хоч і поодинок, звертається і до теонімії, наприклад згадуючи грецького бога *Бахуса*. Неодноразово згадано й священні книги християн – *Біблія* та *Апостол*.

Іншою чисельною групою власних назв у першому в українській літературі історичному романі є топоніми – назви географічних об'єктів. Це і найменування країн – *Польща, Вкраїна, Річ Посполита*; міст – *Смоленськ, Москва, Самара, Київ, Батурин, Борзна, Ічня, Збараж, Переяслав, Гадяч, Глухів, Козелець* і навіть *Єрусалим*. Причому деякі з топонімів зберегли своє діалектне написання, як-от *Запорожжє, Подолля, Ніжень*. До того ж, поряд уживається і *Запорожжя* із флексією *-я*. У доборі лексики П. О. Куліш спирався на широке коло східноукраїнських говірок, подекуди залучаючи й південно-західні регіоналізми, відтак свідомо вийшов далеко за межі питомого східнополіського оточення, – стверджує О. Кумеда. У мові героїв зустрічаємо форми *Ніженя* (Кирило Тур), *Сівера* (Череваниха) тощо.

Окремо слід розглянути мікротопонімію – оніми на позначення невеликих географічних об'єктів (хуторів, урочищ, шляхів і под.). Частина подій роману відбувається на хуторі *Хмарище*, інша – у *Романовського Куті*. Згадано також урочище *Галатовка, Броварський бір, Білгородський шлях, Великий Луг*; райони *Ніжина – Біляківка, Козирівка*. Є також *Верхній і Нижній* город Києва, *Золоті Ворота, Михайлівська стежка, Євсійкова долина*.

Сюди ж зараховуємо найменування гір – *Чорна гора, Печорська гора, гора Кисилівка*, хоча горами їх названо умовно, напевно, йдеться більше про пагорби.

Назви річок також є в "Чорній раді": *Дніпро, Горинь, Ромен, Остер, Случ*. В основному ці пропріативи називають поліські гідрооб'єкти, добре знайомі Кулішу.

Якщо розглядати топонімію роману "Чорна рада" за її структурою і типом топооб'єкта, то можна так само окреслити одночленні найменування – це переважно назви українських міст

і річок (*Київ, Батурын, Борзна, Ічня, Збараж, Переяслав, Гадяч, Глухів, Дніпро, Горинь, Ромен, Остер, Случ*). Є і найменування околиць Ніжина – *Біляківка і Козирівка*, що заселялись ремісниками, селянами, багатими козаками, зокрема сотниками й осавулами, прізвищами яких і названо ці мікрорайони. Подекуди зустрічаються і неукраїнські – *Польща, Москва, Самара, Смоленськ*.

Двочленна структура географічних назв цього історичного роману зустрічається в основному в мікротопонімії. Причому вона історична. Наприклад, *Верхній і Нижній город* міста Києва. *Верхнє місто, Старе місто, Гора* – історична частина Києва на Старокиївській горі. Назва виникла як протиставлення Нижньому місту (Подолу). Трапляються активні в сучасному вжитку *Золоті Ворота* і пропріативи, що властиві тій добі, як-от *Михайлівська стежка* чи *Євсійкова долина*. Найменування *Печорська гора* в романі вживане без чергування (*Печерська гора*).

Слід зазначити, що в таких оронімах родова назва може стояти як у препозиції, так і в постпозиції: *гора Кисилівка і Чорна гора*. Масштаби двокомпонентної топонімії роману "Чорна рада" можуть включати як великі території, країни, наприклад, *Річ Посполита, Великий Луг*, так і невеличкі топооб'єкти *Романовського Кут, Броварський бір, Білгородський шлях*.

Ще одну тематичну групу власних найменувань складають оніми на позначення назв історичних часових періодів та документів. Це *Хмельниччина, Гетьманщина, Берестецький рік, Гадяцькі пункти*. Для будь-якого іншого жанру художнього твору такі власні найменування були б поодинокими, проте жанр роману-хроніки передбачає наявність хрононімів різного структурного і значеннєвого типів. Такі пропріативи – одночленні іменники, утворені за допомогою суфікса -ин- або ж двочленні з першим компонентом відтопонімним іменником, утвореним за допомогою суфікса -ськ- та іменником на позначення часового періоду чи типу документа.

Досліджувані власні назви досить тісно пов'язані з історичними топонімами, зокрема зі згадуваною назвою *Річ Посполита* чи *Русь*, бо це так само історичні найменування держав.



З-поміж розглянутих раніше власних назв у романі "Чорна рада" знайдено й такі оніми, що належать до так званих менш уживаних або нетрадиційних власних найменувань. У тексті зустрічається астронім – назва сузір'я: *Віз – чумацька щаслива зоря* (Куліш). Згадуються також *Київська братська школа, Лубенський, Ніжинський, Прилуцький і Переяславський полки*. Ці оніми можемо кваліфікувати як ергоніми – найменування об'єднань людей.

Отже, прослідкувавши структуру, семантику і походження власних назв роману П. Куліша "Чорна рада", можемо зробити висновок про те, що ці найменування у своїй етимологічній і мотиваційній основі мають пов'язаність із історичною Чернігівщиною та Києвом. Їхня структура переважно однокомпонентна або двокомпонентна. Найчисленнішими групами власних назв у романі є антропоніми й топоніми. Менш уживаними – астроніми, документоніми, ергоніми й теоніми. Проведена наукова розвідка стане у нагоді під час подальшого вивчення ономастики творів Пантелеймона Куліша та наукових пошуків у сфері індивідуального назвотворення в художній літературі загалом.

### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Должикова Т. Мовна особистість Пантелеймона Куліша : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Т. Должикова. – К, 2003. – 186 с.
- Карпенко Ю. Пушкинский ономастикон "Повестей Белкина" / Ю. Карпенко // Рус. языкознание. – К., 1981. – Вып. 2. – С. 80–86.
- Куліш П. Чорна рада. Хроніка 1663 року [Електронний ресурс] / П. Куліш // УкрЛіб : Бібліотека української літератури – Режим доступу: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=1084>. – Назва з екрану. – Дата перегляду: 20.12.18.
- Кумеда О. Ідіолект П. О. Куліша на тлі східнополіського діалекту : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / О. Кумеда. – К., 2011. – 20 с.
- Кумеда О. П. Мовні погляди П. Куліша і мова його творів [Електронний ресурс] / О. П. Кумеда // Наук. часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 10 : Пробл. граматики і лексикології укр. мови. – 2010. – Вип. 6. – С. 25–30. – Режим доступу: <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/15855/1/Kumeda.pdf>. – Назва з екрану. – Дата перегляду: 20.12.18.
- Лавер О. Емоційно марковані літературно-художні антропоніми у творах П. Куліша / О. Лавер // Наук. вісн. Ужгород. ун-ту. Серія : Філологія. Соціальні комунікації. – 2010. – Вип. 22. – С. 106–109.

Лавер О. Функціональний аспект антропонімної лексики у творах П. Куліша / О. Лавер // Укр. мова. – 2010а. – № 4. – С. 42–56.

Соколова С. Структурно-функціональні особливості антропонімів у романі П. Куліша "Чорна рада" / С. Соколова // Література та культура Полісся. – 2010. – Вип. 59. – С. 21–29.

## REFERENCES

Dolzhykova T. *Movna osobystist Panteleimona Kulisha : dys. ... kand. filol. nauk : 10.02.01 / T. Dolzhykova. – Kyiv, 2003. – 186 s.*

Karpenko Yu. *Pushkynskiy onomastykon "Povestei Belkyna" / Yu. Karpenko // Russkoe yazykoznanie. – K., 1981. – Vyp. 2. – S. 80–86.*

Kulish P. *Chorna rada. Khronika 1663 roku [Elektronnyi resurs] / P. Kulish // UkrLib : Biblioteka ukrainskoi literatury. – Rezhym dostupu: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=1084>. – Nazva z ekranu. – Data perehljadu: 20.12.18.*

Kumeda O. *Idiolekt P.O. Kulisha na tli skhidnopoliskoho dialektu : dys. ... kand. filol. nauk : 10.02.01 / O. Kumeda. – Kyiv, 2011. – 20 s.*

Kumeda O. *Movni pohliady P. Kulisha i mova yoho tvoriv [Elektronnyi resurs] / O. Kumeda // Nauk. chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova. Serii 10 : Probl. hramatyky i leksykologii ukrainskoi movy. – 2010. – Vyp. 6. – S. 25–30. – Rezhym dostupu: <http://enpui.npu.edu.ua/bitstream/123456789/15855/1/Kumeda.pdf>. – Nazva z ekranu. – Data perehljadu: 20.12.18.*

Laver O. *Emotsiino markovani literaturno-khudozhni antroponimy u tvorakh P. Kulish / O. Laver // Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Serii 1 : Filolohiia. Sotsialni komunikatsii. – 2010. – Vyp. 22. – S. 106–109.*

Laver O. *Funktsionalnyi aspekt antroponimnoi leksyky u tvorakh P. Kulisha / O. Laver // Ukrainska mova. – 2010 a. – № 4. – S. 42–56.*

Sokolova C. *Strukturno-funktsionalni osoblyvosti antroponimiv u romani P. Kulisha "Chorna rada" / C. Sokolova / Literatura ta kultura Polissia. – 2010. – Vyp. 59. – S. 21–29.*

Стаття надійшла до редакції 21.10.19.

**M. M. Tsilyna**, PhD, Associate Prof.,  
Kyiv National University of Culture and Arts, Kyiv

## ONIMS IN THE NOVEL OF P. KULISH "CHORNA RADA"

*The article deals with thematic groups of own names in the novel of P. Kulish "Chorna rada". Their structure and origin is clarified, an attempt was made to analyze such names in a comprehensive way. The largest groups of proper names in the novel are antroponims and toponims. Less commonly used are astronims, documentonims, ergonims and teonims. All identified onims in the novel are termed **literary onomastics**. Among the proper names found in the work are the names of real countries, territories, persons, rivers, cities and names created by the author himself. These are mostly literary antroponims. Looking deeper into the literary antroponims*

of the "Chorna rada", we can trace a number of certain linguistic phenomena associated with this type of propriety. Famous historical figures are mentioned in the novel: Dmitry Vyshnevetsky, Bohdan Hmelnytsky, Ivan Vygovsky, Ivan Bryuhovetsky, Yakim Somko, Pavlo Teterya and others. This is entirely motivated by the genre of the work. The chronology of names also affects princes Oleg, Svyatoslav, Yaroslav, Monomah. Often names are given in a comparative context. P. Kulish uses two-membered antroponyms mainly for episodic characters and historical figures. In the first place of the two-component designs of the novel is the name. The binomial structure of the geographical names of this historical novel is found mainly in microtoponimiya. The names of small geographical features are historical. Panteleimon Kulish translated the Bible and was well versed in the names of saints, heroes of the Old and New Testaments. It is no accident that he introduces these proper names into the text of the novel "Chorna rada". To confirm the opinions of the characters, the author successfully uses quotations with biblical onimes. Another thematic group of proper names consists of the names for the names of historical time periods and documents. This is Hmelnytskyi, Getmanate, Berestetsky year, Gadyatsky points. Following the structure, semantics and origin of the proper names of P. Kulish's novel "Chorna rada", we can conclude that these names have a connection with the historical Chernigiv region and Kyiv in their etymological and motivational basis. Their structure is preferably one-component or two-component. The names of the geographical features have retained their dialect. Conducted scientific exploration will be useful in the further study of the onomastics of the works of Panteleimon Kulish and scientific research in the field of individual reproduction in fiction in general.

**Keywords:** antroponyms, astronims, ergonims, teonims, toponims.

## ЗМІСТ

<b>Гаєвська Н.М.</b> Жінки-письменниці в оцінці П. Куліша: творчі та особисті контакти.....	5
<b>Грицик Л.В.</b> Орієнтальні наративи Пантелеймона Куліша.....	14
<b>Гудима А.О.</b> Навколочигиринські сенси в поезіях П. Куліша .....	24
<b>Жуковська Г.М.</b> Міф про запорожця-характерника в оповіданні Пантелеймона Куліша "Потомки українського гайдамацтва" ...	38
<b>Задорожна Л.М.</b> Уваги до повісті "Алексей Однорог" П. Куліша .....	50
<b>Задорожна С.В.</b> "Вони на один сніп жали..." Т. Шевченко і П. Куліш .....	60
<b>Конончук М.М.</b> "Чорна рада" Пантелеймона Куліша в радіопубліцистиці Юрія Лавріненка "Літературний світ" .....	70
<b>Конончук Т.І.</b> Пантелеймон Куліш як літературний критик: особливості стилю.....	82
<b>Кудря О.Ю.</b> Етнопсихологічні мотиви у творчості Пантелеймона Куліша.....	89
<b>Лебідь-Гребенюк Є.М.</b> Жанровий зміст і проблематика щоденників літераторів XIX століття.....	99
<b>Ленська С.В.</b> Особливості поетики оповідання П. Куліша "Гордовита пара".....	112
<b>Луцій С.І.</b> Творчість П. Куліша в літературознавчій рецепції Ю. Лавріненка.....	120

<b>Меркулов М.Р.</b>	
Пантелеймон Куліш як дослідник спадщини Климентія Зіновієва.....	126
<b>Пилипей О.В.</b>	
Рецепція постаті П. Куліша у творчих роздумах М. Хвильового та М. Зерова.....	135
<b>Погребенник В.Ф.</b>	
Самобутність фольклоризму поезії Пантелеймона Куліша 70–90-х років XIX століття.....	140
<b>Приліпко І.Л.</b>	
Духовенство в романі П. Куліша "Чорна рада" .....	153
<b>Стрюк Л.Б., Шалацька Г.М.</b>	
Осмилення образу дівчини через систему духовних цінностей в оповіданні П. Куліша "Орися" .....	167
<b>Сулима М.М.</b>	
Тема сніпця у творчості Пантелеймона Куліша .....	181
<b>Ткаченко Т.І.</b>	
Мала проза П. Куліша: індивідуально-ментальний вимір.....	189
<b>Харчук Р.Б.</b>	
Діяльність П. Куліша з українізації Галичини у кінці 1850-х – 1860-х роках .....	200
<b>Холод Г.Я.</b>	
Специфіка моделювання образу Марусі Богуславки в однойменній поемі Пантелеймона Куліша .....	212
<b>Цілина М.М.</b>	
Онїми в романі П. Куліша "Чорна рада" .....	219

## CONTENT

<b>Haievska N.M.</b> Women-writer assessed by P. Kulish: creative and personal contacts .....	5
<b>Hrytsyk L.V.</b> Panteleimon Kulish's oriental narratives .....	14
<b>Hudyma A.O.</b> Chygyryn-related meanings in the poetry of P. Kulish .....	24
<b>Zhukovska H.M.</b> The myth of cossack-character in Panteleimon Kulish's story "Descendants of Ukrainian Haidamatism" .....	38
<b>Zadorozhna L.M.</b> Remarks to story of P. Kulish "Alexei Odnorog" .....	50
<b>Zadorozhna S.V.</b> "They are one snaps wishing ..." T. Shevchenko and P. Kulish .....	60
<b>Kononchuk M.M.</b> "Chorna Rada" by Panteleimon Kulish in Yuriy Lavrinenko's padio journalism "Literary World" .....	70
<b>Kononchuk T.I.</b> Panteleimon Kulish as a literary critic: features of style .....	82
<b>Kudria O. Yu.</b> Ethnopsychological motives in Panteleimon Kulish's works .....	89
<b>Lebid-Hrebenyuk Ye.M.</b> General contents and problems of the diary of the XIX century literators.....	99
<b>Lenska S.V.</b> Features of poetics of short story "The Proud Pair" by P. Kulish.....	112
<b>Lushchii S.I.</b> P. Kulish's creativity in the literary critic's reception by Yu. Lavrinenko.....	120

<b>Merkulov M. R.</b>	
Panteleimon Kulish as a researcher of works by Klymentiy Zinoviiv .....	126
<b>Pilipey O.V.</b>	
P. Kulish in creative thinking M. Khvilovy and M. Zerov .....	135
<b>Pohrebennyk V.F.</b>	
The originality of the folklorism of P. Kulish's poetry 70–90-th XIX centuries .....	140
<b>Prylipko I.L.</b>	
Clergy in the novel "Chorna Rada" by P. Kulish .....	153
<b>Striuk L.B., Shalatska G.M.</b>	
Comprehension of the girl character through a spiritual values system in "Orisyia" by P. Kulish .....	167
<b>Sulyma M.M.</b>	
The theme of the blind man in works by Panteleimon Kulish .....	181
<b>Tkachenko T.I.</b>	
Small prose of Panteleimon Kulish: individual-mental measurement .....	189
<b>Kharchuk R.B.</b>	
P. Kulish's activities on ukrainization of Galicia in late 1850s – 1860s .....	200
<b>Holod H.Ya.</b>	
Specificity of modeling the image of Marusi Boguslavka in Panteleimon Kulish's poem of the same name .....	212
<b>Tsilyna M.M.</b>	
Onims in the novel of P. Kulish "Chorna Rada" .....	219

Наукове видання

# ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧІ СТУДІЇ

Збірник наукових праць

Випуск 1(59)



Формат 60x84<sup>1/16</sup>. Ум. друк. арк. 13,5. Наклад 100. Зам. № 220-9644.  
Гарнітура Times New Roman. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. № Іф 8.  
Підписано до друку 15.01.2020

Видавець і виготовлювач  
ВПЦ "Київський університет"

Б-р Тараса Шевченка 14, м. Київ, 01030

☎ (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 72; тел./факс (38044) 239 31 28

e-mail: vpc\_div.chief@univ.net.ua; redaktor@univ.net.ua

http: vpc.univ.kiev.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02